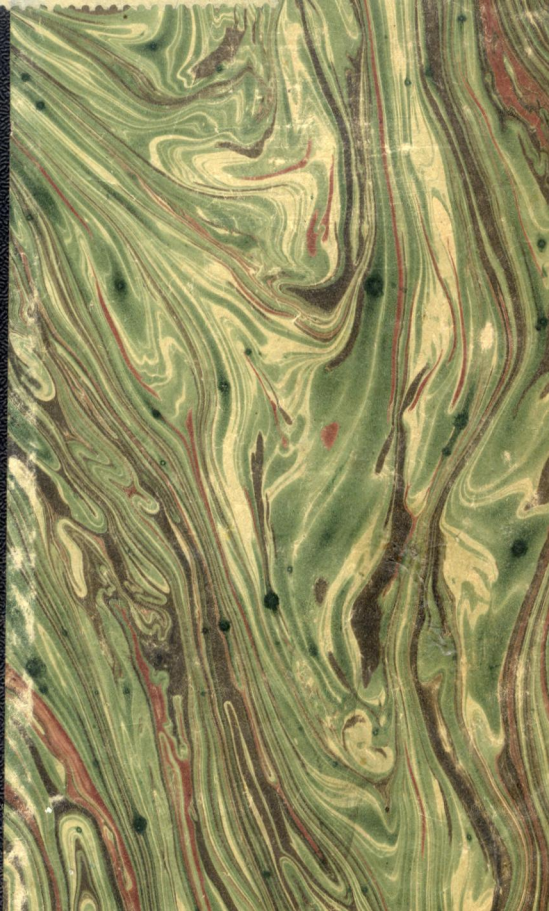

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ЗВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА
Львові.

III

~~41114~~

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
імені
ШЕВЧЕНКА

~~У. П. ВОЗН.~~

Ч. _____

~~41114~~

06
ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

VII

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

Т. VII

ВИГОТУВАВ ДО ДРУКУ

ЗА ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

31738/2 ІВАН ФРАНКО

ОПОВІДАННЯ

Т. VII

(ДРУГЕ ВИДАННЯ)

~~41.114~~ / VII

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

3,60 рд

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літописі Українського Друку“,
„Картковому репертуарі“ та інших по-
казниках Української Книжкової Палати

Укрполіграфоб'єднання
Третя Друк. ім. Фрунзе
Харків, Донець-Захарж., 6
Укрголовліт 1541
Зам. 1081. Прим. 2.000.

Харків 1931

РУТЕНЦІ

ТИПИ Й ПОРТРЕТИ
ГАЛИЦЬКИХ ЛЮДЕЙ
із 60-х та 70-х років
минулого віку

ПЕРЕДМОВА

Говорити про важність т. зв. руського¹ питання для галицьких справ, особливо серед теперішніх відносин, на мою думку, не веде ні до якого результату. Далеко важніше збирати матеріал для докладного пізнання цієї справи та основного її полагодження. Це й мета одних моїх нарисів.

Жиючи довгі літа серед різnorodних партій та відтінків галицької Руси, мав я нагоду дивлятися докладніше, ніж хто інший, до тої сумішки неконсеквенцій, мрій, непорозумінь та простого нерозуміння, серед якої жиє, ділає та обертається чоловік із руської інтелігенції. Довгі літа пильних спостережень, розуміється, не без численних розчаровань та помилок із мого боку, дозволили мені нарешті проглянути цю густу мряку, що покриває зовнішню постать тих людей, доглянути їх різні забарвлення відповідно до партій, напрямів та ніби переконань, і ясно зрозуміти той спільний їм усім корінь, ту дійсну основу їх характерів, що лишається незмінною, не вважаючи на партії, напрями, політичні переконання, часто навіть не вважаючи на роз-

¹ Цебто — українського.

мірно вищу освіту. Той корінь, це рівночасно зародок нового суспільного типу, досі ще не зформованого виразно, який, проте, аж надто виразно дає чути своє зародження серед галицько-руської інтелігенції, типу відомого під трохи згідною назвою „рутенця“.

Що таке рутенець і в яким значенні заслугує він на назву сучасного суспільного типу? У внутрішнім життю галицько-української інтелігенції в останніх роках помалу, але досить виразно dokonується важний переворот. Течії західноєвропейського життя напливають до нас чимраз обильніше й забарвлюють усе по своєму. Правда, досі вплило їх до Галичини розмірно менше, ніж деінде, тому також їх впливи не могли зарисуватися ще ясно та виразно, не витворили окремого визначного типу. Невиразність, невизначність і половинність, це головна прикмета теперішньої фази розвою галицько-української інтелігенції, це рівночасно головна перешкода для постороннього дослідника до пізнання правдивого характеру того розвою. Який цвіт виросте з того зародку, не трудно вгадати. Бся Європа рясно покрита тим цвітом. Галицькі рутенці — прошу завважити — це не жадна етнографічна ані історична, це чисто технічна назва. Вона обіймає собою збір певних характеристичних прикмет, і як така являється властиво загальнопсихологічним терміном. Її основою, на мою думку, треба вважати буржуазні (міщанські) інстинкти. Тип буржуа, що панує серед західноєвропейської інтелігенції не виробився серед галицько-української інтелігенції, не запанував іще гордо та самовладно але прикмети характеристичні для буржуа, являються, хоч і вроздріб, і розростаються чимраз сильніше. Осібники, визначені тими прикметами, не знають

іще їх суті, хоч і носять їх у собі. Вони не можуть критися зі своїми інстинктами, хоч ті інстинкти ще не доросли до такої сили, щоб могли виявляти себе визначними вчинками. Оце властивість рутенства. Воно — переходовий тип, що зазначає епоху розкладу та перевороту суспільного. Воно проявляється в різnorodних видах, різnorodне відповідно до різних темпераментів та ступнів освіти, та проте воно все однакове в своїй суті.

В поданих далі нарисах уважний читач здужає розпізнати різні об'яви того нового типу, і може з того, хоч і скупого, матеріялу утворити в своїй уяві загальний нарис типу, який у галицько-українській суспільності чекає ще свого повного вироблення, але незабаром мусить повстати силою доконечного історичного розвою. Чи довге буде його панування і до чого воно доведе, це зовсім інше питання.

Писано в вересні 1878 р.

МОЛОДА РУСЬ

Приятелі мої, молоді, гарні як весна, сердешні як рідня! За тюремною ґратою, серед холоду, вогкості та туги, під час темних, безсонних ночей стають передо мною ваші лиця, то в цвіті здоров'я та радості, то худі та виссані працею, недостатком та передчасною грижею. Дивлюся на ті дорогі лиця, і мою душу стиха наповняє, а в серці росте надія, що вам легше буде ступати тою дорогою, на яку станули ми, перті спільною думкою та твердою вірою.

Не дивуюсь зовсім, що між вами не бачу декотрих із моїх найдавніших знайомих, що були товаришами та приятелями моїх дитячих літ. Куди то розбрелися вони? Якийсь страшний вир проглинув їх, і в моїх тюремних снах нема місця для потоплеників. Так, вони потонули безповоротно в тім багні, яке хтось із нас так влучно назвав „рутенською безмисністю“. Згадаю тільки одного з них, а вистарчить за всіх.

Було це восени 1875 р., коли, прибувши перший раз до Львова, повен маломістечкових фантазій та маломістечкової чутливості, я, недовго гаючися, вибрався повідвідувати своїх знайомих, що вчасніше поприбували до Львова

й жили тут довгий час. Був між ними також Михайло, мій шкільний товариш іще з нормальних шкіл у Дрогобичі. Він був так само, як і я, селянський син. У школі довгий час сиділи ми поруч себе, помагали один одному в науці, ходили день-у-день оба по вулицях, одним словом, були ми оба приятелями, наскільки це слово можна приложити до таких дітваків, якими були ми тоді. Але вже минуло вісім літ, як я не бачив Михася. За підмогою якогось духовного свояка він дістався до бурси „Народного Дому“ у Львові й ходив тепер до восьмої класи німецької гімназії, стративши один рік задля слабости.

Ще тоді, коли малими хлопцями ми сиділи поруч на шкільній лаві, я завважив деякі признаки вдачі Михася, і може власне вони так сильно тягли мене до нього. В його укладі, голосі та рухах пробивалася поперед усього якась жіноча м'якість та лагідність. Вражіння тої м'якості, того солодкого, трохи притишеного голосу, того щирого, ніколи не занадто голосного сміху пережило в моїй душі цілу гору вражінь, назбираних протягом вісьмох літ, і ще й досі згадка про Михася нерозривно лучилася із згадкою тих основних прикмет його темпераменту. Ніколи я не міг уявити собі його розпаленого чимось, кричучого, балакучого, неспокійного, що кидається на всі боки, і загалом ніяким способом я не міг приложити до нього тих прикмет, якими на щастя чи на нещастя так щедро обдарувала мене природа. Але такий протяг часу, як 8 літ, у супроводі інших, не менше важних, чинників, таких як шкільна наука, життя в бурсі і т. і., мусіли неминуче викликати деякі зміни в успособленню Михася, мусіли в певнім напрямі розвинути

його характер, виробити поняття, вилити в певну форму його темперамент, і могли таким способом зробити з нього зовсім нового для мене чоловіка, якого повільного та незначного розвою я не міг слідити. І ось надавалася мені добра нагода пізнати всі здобутки тих різnorodних впливів на душу та тіло мого приятеля і при тім відмежувати докладно новоутворені верстви від первісного ґрунту. Тому легко зрозуміти ту нетерпливість, з якою я дожидав стрічі з Михасем.

Було це якось у неділю перед полуднем, коли я перший раз побачив його у Львові, як із кількома шкільними товаришами йшов вулицею до „Народного Дому“. Я пізнав його відразу. Дивна річ, Михась із зверхнього вигляду не змінився майже ані на крихту. Те саме круглясте, гладке, майже дитяче лице, ті самі очі матові, трохи вогкі, що визирали немов із-за мли, той сам тихий усміх, той сам лагідний голос, ті самі рухи повільні, м'які, жіночі. У всіх подробицях я пізнавав давнього Михася, хоч той, що йшов обік мене, був уже не дитиною, але дорослим юнаком, з претенсією до дозрілості, інтелігенції і, хто знає, може навіть до переконань.

І Михась пізнав мене також від першого разу і, всміхаючися, подав мені руку. Ми привіталися.

— Як же тобі тут ведеться? Як жиєш? — запитав я.

— Добре, добре! От як у нас у бурсі. — Ще ліпше було би, якби вікт¹ був ліпший.

— А певно, — підхопив я, — тут у вас у бурсі мусить бути непогано. Так багато

¹ Вікт — харчування.

молодих людей, товаришів, приятелів... весело, нема що й мовити.

Бурсаки, що йшли з Михасем, глянули по собі і почали сміятись якось гірко, хоч я й не зрозумів, чого властиво. І Михась усміхнувся якось дивно.

— Ну, щоби так дуже весело, цього не скажу, але все... от собі! А втім ходи з нами, побачиш сам нашу бурсу. Тільки те зле, що як прийде обід, то таке штуркання, такі бійки!.. Один рветься перед другим... навіть з'їсти спокійно не можна.

— А як же там ваша гімназія? Професорів мусите мати добрих, розуміється?

— Та чому би ні, — відповів Михась якось нерадо. — Професори ввійдуть... щоби так багато вимагали, то ні... Навчиться чоловік лекції напам'ять слово в слово, та й по всьому. Тільки біда, що як не раз їсти хочеться, то й наука не йде до голови.

— Та чому ж у вас так мало їсти дають? — запитав я, здивований і немало вражений тими повторюваннями в словах Михася про їду, обіди та голод. При тім я поглянув уважніше на його лице та на лица його товаришів, і ще більше почув здивовання, не знайшовши на тих рум'яних, здорових, навіть трохи надутих лицах ані слідів якогось недостатку або голоду.

— А ти думаєш собі, що нас годують? — Скрикнув трохи живішим голосом Михась, облизуючи губи. — Та годувати годують, але лише стільки, щоби чоловік не вмер із голоду. А до того ще день-у-день церковний спів, то чоловік викричиться і вже голодний.

І знов „голод“, „голодний“, „голодують“! Боже, і що ж нарешті це все значить? Чи цей чоловік не має ні про що цікавіше, ні про що

ближче серцю згадувати, як про їду? Ця думка по неволі шибнула в моїй голові, я почув щось немов глухий біль розчарування. — Та нібо! Спробую ще з іншої бочки, — подумав я собі і випалив на хибив-трафив:

— А чув я, що у вас тут якась боротьба, якісь спори... Що це таке? Скажи мені на розум!

— Боротьба? — відповів зачудований Михась. — А то яка? Е, — додав, хвилину подумавши, — це ти певно говориш про тих українчиків, що ми з ними мали перепалки?

— Про них, або не про них, — відповів я, — бо не знаю нічого докладно.

— Та що тут говорити, — якось нерадо відповів Михась. — Завелися в нас у бурсі деякі українчики. Небагато їх було, всього чотири, не більше. Небагато й ми сперечалися з ними, бо й по що? Їх не переробиш. То ми попросту поскаржилися господинові надзирателеві, той доніс до Управляючого Совіта, ну, і наших „парубків“ вигнали на чотири вітри.

— Вигнали! — скрикнув я, здивований такою несподіванкою. — За що ж вигнали?

— За українофільство, — відповів Михась таким певним та спокійним голосом, як коли би сказав таку річ, що розуміється сама собою; як коли б українофільство був якийсь такий тяжкий злочин, за який іще найменша кара вигнання з бурси на чотири вітри. Ми в Дрогобичі кінчили гімназію, і ні про який такий злочин не чували.

— За українофільство? — скрикнув я, вдаючи, що не розумію нічого. — А що ж це таке україн фільство?

— То ти цього не знаєш? — запитав Михась тоном явної вищости. — Так і видно, що при-

ходиш із якогось китайського закутка! Україно-фільство, небоже, це така хвороба, що заражені нею люди забувають говорити по-людськи, а починають „базікати“, це значить ніби говорити по-хлопськи, але м'якенько, і це називають „наським українським язиком“.

— Ну, але що ж у тім такого злого, що за те аж із бурси виганяють? — запитав я.

— А вже ж мусить бути щось зле, — відповів Михась, трохи заклопотаний моїм питанням, — коли їх вигнали. У нас їх було чотири, то з ними ціла геца¹ була. Вся бурса на кожному кроці кричала за ними: „Парібки! Базіканнячко!“ А що збитків робили їм раз-у-раз, то не раз аж тріскати було зо сміху. Але все те було би ще нічого. Та ось раз господин надзиратель зловив одного з них, як читав якогось Шевченка. Зараз у всіх чотирьох зроблено резізії і познаходжено в них такі страшні та безбожні книжки, що господин надзиратель навіть показати нам їх не хотів. І за те їх зараз прогнали.

Слухаючи цього оповідання, я й вухам своїм вірити не хотів. Як то то так низько стоїть тут іще почуття народньої свідомости! Ми в Дрогобичі кінчили гімназію, та не знали ніяких заборон. Многі з нас попрочитували все, що було доступне з Шевченка, Основ'яненка, Куліша, Костомарова та інших українських письменників, і нікому зі шкільних учителів і на думку не приходило робити за те якісь нагінки на учеників. Яке ж виховання мусить бути тут, які надзирателі, які провідники тої молодіжї, коли вважають відповідним держати

¹ Геца — комедія, історія.

її в такій дитячій невідомості, а ще до того так деморалізувати її дитячі чуття!

Тим часом ми ввійшли вже до будинку „Народного Дому“ і через тісне, брудне та старими паками та бочками завалене подвір'я пішли на коридор, де власне з книжками в руках купками ходили бурсаки. Здалека вже чути було глухий гук, що виходить немов із величезного вулія; це будучі „підпори Руси“ тарабанили латинські кон'югації, толкування з Лівія, або подиктовані паном професором пояснення до „Hermann und Dorothea“. Та, не вважаючи на таке наукове заняття, на всіх тих лицах, надутих, знеохочених та поважних, виступав вираз сердешної глупоти, безмисности та тупої впертости; так і видно було, що та наука для них мука, панщина, видумана тільки на те щоби давати їм зовсім непотрібну роботу.

Та коли ми ввійшли поміж них, сцена змінилася трохи. Більша часть бурсаків відірвала очі від книжок і почала придивлятися мені. Невеликий гурток Михасевих товаришів обступив нас, слухав нашої розмови, а дехто з них додавав деколи свої уваги або вибухав голосним сміхом. Не тямлю вже, про що ми розмовляли з Михасем, стоячи біля вікна. У мене під пахвою була книжка Дарвіна „Про походження родів“, недавно перед тим видана в польськiм перекладі.

Заговорившись, я положив книжку на примуток. По хвилі почув я за собою голосний окрик:

— Тьфу!

Обертаюся здивований і бачу, як один із старших бурсаків розгорнув мою книжку і, побачивши її титул, зараз дав вираз своєму обуренню. В тій хвилі кілька інших заглянули

також до книжки, одні з виразом цікавості, інші з огидою або острахом.

— Що ти, що ти? — звернулися вони до Михася. — Як ти смієш приставати з таким чоловіком?

— Та це якийсь безбожник! — гукнуло довкола мене кілька голосів.

— Дарвініст!

— Нігіліст!

— Anathema sit! — побожно складаючи руки на груди, з журливим виразом на лиці сказав той бурсак, що перший заглянув до книжки, і віддалився.

Голоси обурення та не дуже приємні уваги розлягалися в повітрі і, мов бомби, сипалися на мою голову. На цілім коридорі зчинився великий гамір та гук, почулися свистання, немов би цілій бурсі грозила якась страшна небезпека. Серед тої наглої та несподіваної хуртовини я стояв як осуджений, не знаючи, що почати. З заклопотаним виразом я глянув на Михася, але він відступив від мене, лице його трохи поблідло, хоч усе ще всміхалося якось машинально та несвідомо. І кілька малих бурсаків прибігло з другого кінця коридора, щоби побачити страшного дарвіністу, а подивившись на мене, перехристилися й пішли назад до своїх кутів. У мене крутилося в голові, і з дива я не міг сказати ані слова.

Та поки ще я здужав прийти до себе, стався інший, не менше дивний, припадок. Крик на коридорі викликав із канцелярії господина надзирателя. Господин надзиратель, чоловік низький, грубий, чорновидий, зі скляними, тупо спокійними очима і з лицем напівмонгольським, напівмалп'ячим, в одній хвилі своєю появою кинув загальний перестрах на бурсаків.

Усі затихли, а найзавзятіші крикуни стояли тепер покірно, мов телята.

— Що ж таке? — Поважно та енергійно промовив господин надзиратель. — Ліновствуєте собі?

Грובהва мовчанка на цілім коридорі.

— Ну, ну, не ліновствуйте! — Озвався надзиратель, видимо вдоволений тою німою покірною своєю молодого стада. — Не ліновствуйте! Нині ради празника на обід будет колбаса.

І, сказавши це, вернув назад до свого sanctissimum¹.

— Гурра, многая літа, гурра! — закричали врадувані бурсаки. — Колбаса, колбаса на обід!

Мов буря, полетіла радісна вість по всім коридорі. Залюбки повторяли її всі, почавши від великих восьмикласників аж до малих колодачків, що по кутах тарабанили: „*alauda, alaudae, alauda*“. І не чекаючи вже довше, юрбою кинулися всі вниз, де була їдальня бурси, щоби прибути туди якнайскоріше і урвати, якнайбільший шматок. З іншими побіг також Михась, рад, очевидно, що позбувся мого товариства. Магічне слово „колбаса“ dokonало в одній хвилі величезного перевороту в настрій тих многонадійних юнаків.

Лишившись сам на коридорі, я по неволі почав міркувати, відки в тих молодих людей, на вид зовсім не зморених голодом, береться такий зв'язаний апетит? Розуміється, я не міг дом'якуватися нічого. „Колбаса, колбаса на обід!“ — ті слова раз-у-раз лунали в моїй душі та мішалися з моїми думками. І та „колбаса“ до цього дня нерозривно зрослася в моїй пам'яті з поняттям „молодої, бурсацької Руси“.

¹ Святилище.

Від тої першої стрічі я вже ніколи не бачився з Михасем, і, правду кажучи, навіть відійшла мені охота бачитися з ним. Аж по кількох роках, коли у Львові почалися арештування за соціалізм і коли я за підозріння в тім же злочині попав під суд, перед судовою розпратою переглядаючи папери, нагромаджені вступним слідством, я між іншим знайшов також невеличке донесення, в котрім було сказано, що я ще восени 1875 р. „пробував автора того донесення та інших бурсаків намовляти до революційних конспірацій і згадував при них про Дарвіна“. Під тим донесенням був підпис: „Михайло З., слухач св. теології“.

1878 р.

II

ЗВИЧАЙНИЙ ЧОЛОВІК

— А, як ся маєте, пане Маріяне?

— Спасибі, спасибі! Увійде. А ви як?

Пан Маріян, із яким власне я вітався, по досить довгим небаченню, був від кількох літ моїм, хоч не дуже близько, знайомим. Я пізнався з ним у гірському селі Л., де він проводив вакації у свого брата, що мав там власний дім і, як письменний чоловік, робив службу громадського писаря. Пробуваючи кілька неділь у Л., малолюднім гірським селі, я був майже змушений познайомитися з паном Маріяном, як із одним із немногих інтелігентних людей у цілій околиці, з яким чоловік, що не мусить день-у-день займатися фізичною селянською працею, міг поговорити, проходитися або за-грати партію преферанса. А що я власне тоді вступив у той період життя, коли наклін до обсервовання людей, до в'язання їх мови та поступків із їх думками, характером та темпераментом починає найсильніше розвиватися, тож не диво, що моя увага звернулася також на пана Маріяна.

Він належав до тих людей, яких буденна поверхова класифікація називає «звичайними».

Ні одіжжю, ні голосом, ні зверхнім виглядом, ні привичками — нічим взагалі цей чоловік не вирізнявся з-посеред маси тих людей, яких видаємо, з якими розмовляємо та ведемо різні діла день-у-день і по которих у нашій пам'яті лишається зовсім неясне, сіре, безбарвне вражіння. Тому то й звикли ми висловляти те вражіння такими словами, що хоч ніби зовсім зрозумілі, мають якнайменше значення, і мовимо:

— Та що, звичайний собі чоловік.

І мені також зразу ані в голову не прийшло розбирати поняття „звичайного чоловіка“, так сильно зрослося воно в мене з певною групою неясних вражінь. І пана Маріяна, зараз по першій розмові з ним, я зовсім несвідомо втягнув до тої самої рубрики, така млява, нецікава та банальна була та розмова. Аж один зовсім не особливий, та не зовсім щоденний випадок, якого я був свідком, здер відразу заслону з моїх очей і спонукав мене уважніше роздивляти ту масу незначних фактів, яку обіймаємо назвою „звичайні речі“. Цей випадок був ось який.

Раз якось вечором, ідучи вулицею здовж села, я проходив попри хату, в якій жили Маріян та його брат. Вона стояла коло самої дороги, відграничена від неї глибоким ровом, через який провадив місток зі смерекових кругляків. Перед входом стояли дві старі косматі верби, що майже зовсім закривали вбогу, малу хатину, нічим не відмінну від інших сільських хат. Із тої хатини долітали до могого слуху уривані, дуже голосно та сердито вимовлювані слова:

— А коли ж бо мені належиться! — Чути було голос Маріяна.

— А коли ж бо я не маю! — Відповів його брат.

— А мені що до того? Я мушу мати, та й годі!

Брат мовчав.

— Продай корову! Адже маєш їх дві, — мовив Маріян.

— Алеж, чоловіче, чим же я буду жити в зимі? Стільки мого всього достатку.

— О, так, ти собі тут будеш уживати, а я там, у Львові, гину з голоду.

— Уживати! — Підхопив брат Маріяна, немов під вражінням болючого удару. — Уживати...

Затих на хвилю, а потім додав:

— Нехай тобі того бог не пам'ятає! Щоби тобі ніколи не довелося уживати так, як я уживаю!

— Е, ти вже в почуття лізеш, бога покликаєш! Але ні, братику, не здуриш фарбованими лисами! Знаємося на тім.

Сухий наружливий сміх Маріяна донісся до мого слуху. Я пішов, не бажаючи далі слухати тої прикрої розмови. Хоч ледве від кількох днів знав я Маріяна, серце якось боляче стиснулося в мене, і я почув щось, ніби гірке розчарування:

— Гм, а той чоловік видавався таким лагідним, спокійним, тихим, а воно от що! Дивна річ!..

Коли другого дня я зустрівся з Маріяном, він знов був, як звичайно, чемний, лагідний, згідливий, звичайний чоловік. Але тепер уже мені було занадто мало цього означення. Мій ум, подразнений учорашньою сценою, працював, порівнював, розбирав кожне слово, кожний рух Маріяна, і загадка „звичайного чоловіка“ помалу почала вияснятися мені.

Поперед усього я завважив, що всі так природні на селі серед інтелігентних людей розмови про політику, літературу, або наукові питання дуже нудили Маріяна. Він слухав їх мовчки, з самої чемности, а скоро тільки трафилася нагода, зараз відходив. Далі завважив я, що до карт, а особливо до газардових ігор, мав Маріян дуже велику охоту, і що при картах, з ідеальним супокоем і без знаку втоми, міг просидіти цілу ніч. Я завважив, що при зеленім столику лице його оживлялося і в нього являвся дар мови, не звичайної товариської, але тої уриваної та конвенціональної¹ картярської. Коли в звичайній розмові він був дуже маломовний, за зеленим столиком Маріян оживав, хоч ані лице, ані голос його не зраджував внутрішньої гарячки; зраджував її тільки незвичайний блиск невеликих сірих очей і мимовільні, несвідомі рухи рук, що від часу до часу стискалися в кулаки, немов хапаючи щось. Не раз, стоячи за кріслом Маріяна і придивляючися тим несвідомим рухам його рук, я задавав собі питання:

— Який же то вогонь горить у нутрі того чоловіка?

Пізніші події та спостереження дали мені відповідь на це питання.

— Як же вам ведеться у Львові? — Запитав я його раз у ході розмови.

— Увійде, — відповів він. — Останнього року мав я дві добрі лекції, можна було вижити сяк так.

— Ну, а брат допомагає вам де що?

— А, мусить, — відповів він. — Щоправда, за кожним разом крутиться і в'ється, що не

¹ Конвенціональний — звичайний, буденний.

має відки, але все те пусті вимівки. Я не дам заблахманити собі очей.

— Ну, а може справді не має відки? — Закинув я. — Бодай із боку не видно нічого. Хатина мізерна, поля мало, одежа на нім не аби яка там.

— Е, що мене то обходить! — З лагідним усміхом відповів Маріян. — Аджеж він тут писар на три громади, може з хлопів дерти, скільки влізе, а мені там ні з кого нічого вдерти.

Мені зробилося якось холодно, коли я почув такі терпкі слова, сказані з таким супокоем, з такою майже дитячою байдужністю, немов би „дерти“ в поняттю Маріяна було щось так природне та конечне, як дихати або їсти.

— Ну, — відказав я, — скільки мені здається, з тутешніх хлопів не багато й удерти можна. Всі тут такі вбогі та нужденні, що аж страх.

— То так тільки здається, — відповів спокійно Маріян. — А втім не бійтеся, — додав з усміхом, — хто хоче вдерти, той і з голої липи лика вдре.

І він при цих словах, як при добрім жарті, розсміявся голосно, що в нього рідко траплялося. Іншим разом ми зговорилися якось про львівських товаришів Маріяна, з яких деякі були знайомі також мені з давніших літ. Я забув сказати з самого початку, що Маріян так само, як і я тоді, був слухачем львівського університету.

— Знаєте випадком пана М.? — Запитав я Маріяна.

— О, чому би ні! Ще досі винен мені п'ять ринських. Треба буде допильнувати його, скоро приїде, щоби віддав, бо він, знаєте, до брання скорий, а до віддавання звичайно нема його дома.

— Не знаю, чи нема там у Львові мого товариша Антона К. Давно бачився з ним, а рад би побачити його тепер.

— То студент філософії, Антін К.? — запитав Маріян.

— Так, той сам.

— О, знаю його також. І цей від півтора року винен мені також 10 ринських. Ховається передо мною. Я вже й рукою махнув на свій довг. — Я питав його за чергою ще про кількох товаришів, і показувалося, що Маріян знав майже кожного з них, і що майже кожний із них був йому щось винен, цей 10, той 5, той менше ринських, аж до кількадесятьох крейцарів.

— Що ж то, — запитав я здивований, — то ви хіба займаєтеся випозичуванням грошей?

— А так, потрохи, коли трафиться. Розуміється, на добрий процент, бо студенти, то всі непевні довжники.

Мені знов зробилося холодно. Я перервав розмову, хоч знав, що і в тім, що чув від Маріяна, не було нічого незвичайного, і що майже в кожній гімназії бувають ученики, що потихеньку займаються випозичуванням грошей, чи то зароблених лекціями, чи одержаних від родичів, товаришам, розуміється, на добрий процент.

От так помалу мені вияснявалася загадка вдачі Маріяна. Мене перестав разити контраст між його молодим віком і тим спокійним цинізмом, із яким він виконував свої вчинки, та так виразна вже в нього *febris aurea*¹, що проявлялася в кожному його слові та руху. Чим стане колись цей чоловік, коли та жадоба зисків і золота опанує весь його мозок і розвинеться

¹ Золота гарячка.

в цілій повноті? Це питання насувалося мені не раз, коли я згадував Маріяна.

Та аж коли скінчилися вакації і ми з Маріяном вернули до Львова, мав я нагоду наочно бачити, до якої міри сильна була в нім та гарячка. Цілими днями він бігав по місті, чи то з лекції на лекцію, чи то ловлячи своїх довжників. Можна було здібати його на найрізніших вулицях і все в поспіху, як ішов кудись з напруженим зором, немов бажаючи зайти на умовлену хвилю і немов би від його приходу залежали бог зна які важні справи.

— Що чувати, пане Маріяне?

— Добре, добре! Тільки вибачайте, не маю часу.

— Куди ж так спішно? Що вас гонить?

— Прощавайте! Прощавайте! Мушу поспішати.

Оскільки я міг завважити, школа та шкільні заняття не цікавили його зовсім. Чи вчав на університет, на який був записаний, цього я не міг знати. За весь час моєї знайомости з ним не чув я від нього ані одної згадки про школу, професорів або науку. Раз-у-раз занятий був грошовими справами або лекціями. Говорив іноді, що якби тільки трафилася йому лекція на селі, поїде туди, а потім пристане до війська.

Отак минуло кілька місяців. Десь серед зими я перестав стрічатися з Маріяном. Питаю його товаришів: від місяця вже не бачили його в університеті. Питаю його в помешканню: від місяця вибрався і мабуть виїхав кудись. Куди? — ніхто не знав сказати. Минуло пару тижнів, і я вже почав забувати про Маріяна, коли здібався з одним студентом університету, також знайомим Маріяна, що якийсь час разом із ним жив ув одній квартирі.

— А знаєш, яку штуку встругнув наш Маріянко?

— Ну, яку? Не знаю нічого.

— То ще раз хлопак! Спекулянт, яких мало.

— Алеж говори, що таке?

— Прийшов до мене лист від одного знайомого з села. Пише, що такий та такий обиватель¹ пошукує домашнього вчителя для двох синів, чи то студента університету, чи хочби ученика гімназії, але тільки відличного². Умови прекрасні: ціле вдержання і 400 ринських річно, не числячи надзвичайних дарунків. Мене якось не було дома, а мій Маріянко розпечатав лист, прочитав і зараз же написав лист до обивателя, прийняв умови, післав свідоцтва, а по кількох днях, одержавши запросини, махнув на село. Я навіть не знав ні про що, не одержавши адресованого до мене письма. Аж учора той сам знайомий пише мені, запитуючи, чому я не поїхав сам, але дав таке корисне місце іншому, хоч, додає, з нього там усі дуже задоволені. Правда, порядний товариш!

Від того часу минуло два роки. Я не чув нічого більше про Маріяна, та за різними життєвими клопотами та турботами зовсім перестав цікавитися тим молодим спекулянтом. Аж недавно випадком я здибався з ним у каварні, де мало місце привітання, наведене в початку цього оповідання.

Маріян за ті два роки значно відмінився, виріс і змужнів, а його лице покритлося темнуватою, майже олив'яною барвою, що визначає людей, яких ум раз-у-раз займає якась

¹ В галицько-польській мові те саме, що в українсько-російській: поміщик. (Ів. Фр.).

² Відличний — той, що найкраще вчиться.

idée fixe¹ і які для неї готові посвятити все. Кожний рух, кожне слово Маріяна свідчило про те, що це в нього вже не гарячка, а постійна, вироблена й усталена прикмета характеру.

Хвилю оба ми мовчали, а потім я почав розпитувати його, як йому поводилося?

— Добре, — відповів з виразом цілковитої певності себе. — Місце маю дуже добре, їда порядна, а крім річних 400 ринських іще різні обривки. Чоловік запомігся трохи.

При цих словах він засміявся тихим горляним сміхом.

Я зирнув на нього уважніше, і справді він виглядав добре, одежа на нім була елегантна і з досить дорогої матерії. Усе на нім свідчило про життя в достатку та в вигоді.

— Ну, а багато заощадили? — Запитав я, жартуючи.

— Багато, не багато, а все таки зо дві тисячі! Гроші складаю в касі ощадности, хоч то бестійство, процент малий. До війська мене не прийняли, тому хочу записатися до торговельної школи. Цєю дорогою надіюся скоріше добитися чогось, ніж університетськими студіями.

— А що ж ваш брат? Як йому поводитьься? — запитав я.

— А чорт його знає! — Відповів Маріян, раптом впадаючи в сердитий тон. — Не навідуюся до нього вже від двох літ, та й він до мене не написав нічого. Останній раз я написав йому письмо, жадаючи своєї пайки нашої батьківщини, але не одержав від нього ніякої відповіді. Мусить чоловік давати собі раду в життю, як може, але своєї частки я йому таки не дарую.

¹ Нездійснима думка, фантазія.

При цих словах він знов засміявся сухим горляним сміхом, немов лихвар, певний того, що його „кавалок“ не пропаде.

Ми розсталися.

„Бестійство“, „процент“, „не дарую“, „обривки“ та „тисячі“ — оці слова бриніли мені в голові по моїм розстанню з Маріяном. Це „звичайний собі“ чоловік, то значить, таких людей у нас багато вже серед молодого інтелігентного покоління. У них тільки й думки, тільки й мрії — добитися чогось, не дарувати, а то й урвати. І що то буде, коли вони доростуть, розвинуться, діб'ються сили? Чи вистане цілої нашої „святої Руси“ на відповідні „кавалки“ та „обривки“ для них? Холодна тривога на хвилю проняла мене при думці про будучність. Але зараз же прийшла й розвага, що це конечна фаза суспільного розвою, яку зусильна праця духу може повернути на добро. Розуміється, у таких людей, як Маріян, само собою навіть не виникне в душі питання про загальне добро, про працю для люду та службу для поліпшення його долі. Сама думка про такі ідеї в їх очах — дитинство, смішне та неприличне для розумного чоловіка. Але це тільки одна переходова фаза в розвою суспільности, за якою сила духу та ідей, гуманности та братолубія мусить узяти своє.

1878 р.

III

ЗНЕОХОЧЕНИЙ

— Ах! Пане Денисе, пане Денисе, який же то пан легкомисний!

— Ах! Панно Рузю, панно Рузю, яка ж то пані ласкава! Я думав, що пані назве мене щонайменше розбійником або шибеником, а то тільки легкомисним.

Пан Денис, молодий 28 літній мужчина з правильним, хоч цілком мертвим і безкровним лицем, сидів, простягнувши ноги на софі, і, говорячи, передразнював тонкий голосок панни Рузі.

— Смійтеся, смійтеся, — відповідала панна, гамуючи в собі неприємне чуття і силуючися говорити веселим тоном, — але все то зле, що ви сидите тут на селі з заложеними руками, коли тим часом у місті ви могли би легко дістати посаду. Велика річ була поїхати до Львова, представитися, де треба було, та й уже! А ви в додатку ще таке подання виписали, що хіба...

Вона перервала, немов шукаючи в пам'яті відповідного слова.

— Що хіба? Хіба безумному прийшло би щось подібне до голови? Аджеж це пані хотіли сказати? — Відповів пан Денис, вдивляючися

в неї з безтурботним, майже вповні ідіотичним супокоем.

— Не те, не те, — відповіла панна Рузя з притиском, і рум'янець гніву облив її гарне лице. — Щось подібне міг написати тільки... тільки руський¹⁾ літерат!

— А, браво! Цей дотеп удався, пані! — відповів пан Денис. — Але одно тільки дивує мене, що пані такі раді позбутися мене. Чому? Чи-ж я не стараюся бавити вас, як умію і як можу?

— Ах, який шармант! — Іронічно скрикнула панна Рузя. — Створений на те, щоби забавляти попадаюнок. Ви певно на те й університет кінчили, щоби вправитися в штуці бавлення панночок?

Пан Денис на це не відповів нічого, тільки простягнувся ще дужче на софі, зідхнув і сказав по довшій мовчанці:

— Е, до чого це все? Якось то буде.

— Так, так, якось то буде, — відповіла панна Рузя. — Чекайте тільки, аж бог із неба спустить вам посаду, а тоді... ну, тоді певно якось то буде.

В тій хвилі покликано панну Рузю до другого покою. Пан Денис лишився сам, позіхнув, простягся ще вигідніше на софі і взяв у руку якусь книжку. Пробував читати, але це знудило його незабаром. Положив книжку на столі і буркнув під носом:

— Ну, зробив би я дурницю, якби оженився з цею. Мавби я проповідника в спідниці, і то не абиякого. І денег, братчику, денег батько не дасть! Фурда! Не здуриш!

Усміхнувся, або радше вишкірив почорнілі зуби, з яких двох на переді зовсім не ставало. Той усміх надав його лицю якийсь відразливий

¹ Руський — розуміється український.

вираз, виявив над сподівання ясно ту труп'ячу мертвоту, що була його визначною прикметою.

— Ну, і прошу кого, — міркував далі, — вона вважає тепер наше діло зовсім довершеним. Чув себе вже жінкою „руського літерата“. Е, панно Рузю, може то ще завчасно? Може „руський літерат“ варт чогось ліпшого! Тільки що чорт його знає, як то чоловікові ніщо та й ніщо не щастить! Чи якесь лихо надало? Спробую ще завтра на празнику, може поведеться з котрою з сусідніх панночок... Може з котрою панною Кричевичівною, або з панною Верещевичівною... Правда, панни не особливі, але деньгі, братчику, деньгі, ось що головна річ! Побачимо.

І з тою постановою пан Денис перестав міркувати, простягся ще вигідніше на софі й запов у пообідній сон.

Пан Денис, це — один із найцікавіших типів теперішньої руської суспільности. Людей того типу „руське товариство“ називає звичайно „шармантами“, „дотепними“, „забавними“, — хоч по правді ніхто не вмів би сказати докладно, що властиво в них таке забавне й чи їх дотепи справді дотепні. Їх талант — розводити широкі теревені, підпускати паннам старі компліменти, оповідати цілими годинами невинним попадянкам смішні анекдоти або історії власних чи чужих любовних приключок та „своїх перших найдорожчих“ — талант заливати всіх присутніх потопою слів, від яких нікому не буває ні тепло, ні холодно. Той предивний, спеціально рутенський талант доводить їх іноді до того, що починають пробувати своїх сил у письменстві, розпочинають на великий розмір закроєні повісті і звичайно тратять терпеливість уже по першім розділі.

А як вироблюються такі типи? Для прикладу, оповім історію пана Дениса, з яким довелося мені жити на одній квартирі протягом кількох місяців 1876 р.

Син заможного пароха одного підгірського села, він виріс у звичайнім для священничих домів достатку, в яким не чується ніколи властивого недостатку. Особливо любила його мати, яка ніколи не могла нічого відмовити йому. Ще в нормальних школах він осиротів по матері, і разом із її смертю перестало плисти те джерело любови та доброї волі, що при його вроджених здібностях могло зробити його визначним чоловіком. Кінчив гімназію, також не знаючи недостатку, бо мав раз у-раз допомогу від вітця, який рад був, що син його вчиться добре і переходить правильно з класи до класи, так що для нього не треба було платити домашнього вчителя. У вищих класах гімназії він навіть заробляв дещо, підучуючи молодших та менше здібних учеників, але вже в тім часі, може під впливом закоріненної традиції наших священничих домів, у нього зародилася охота до гри в карти, і він не раз цілі ночі просиджував за тою грою чи то з товаришами, чи з посторонніми любителями тої гри. Ця пристрасть особливо в сьомій та восьмій класі опанувала його так, що він почав занедбуватися в науках, і остаточно ледве з бідною здав матуру. Університетське життя у Львові дало йому більше свободи й разом із тим більшу за допомогу від вітця. Наївшися трохи страху перед матурою, він дав собі слово пильнувати університетських студій і подавити в собі пристрасть до карт. У перших роках це йшло сяк-так. Університетські виклади не дуже зацікавили його, але більше притягла його

до себе праця товаришів у історичній семінарії, що велася тоді з великим запалом у кружку молодих істориків під проводом професора Ліске. Молодий Денис досить пильно вчашав на засідання тої семінарії, взяв навіть тему для історичної праці, але до праці самої не міг та й не міг узятися. Пристрасть до карт, якийсь час придавлена, вернула знов, коли знайшлася відповідна компанія серед університетських товаришів, і Денис знов почав цілі ночі проводити за картами, а вдень звичайно мусів спати аж до полудня, і не маючи над собою ніякого примусу, зовсім занедбав університетські лекції. Вільний час пополудні він проводив звичайно в каварнях за читанням газет, а іноді, коли в ньому рушилася совість, брав до рук якусь історичну книжку, визичену з університетської бібліотеки, і починав читати. Під впливом цієї лектури він написав свою першу повість, що була поміщена в студентським часописі „Друг“ і відразу здобула йому в руських інтелігентних кружках назву „руського літерата“. На вакації не їздив ніколи додому, де не було для нього ніякого товариства, крім вітця, раз-у-раз занятого господарством; зате їхав звичайно до якогось товариша, в якого родичів були панни, сестри або своячки, або й заміжні жінки, і в їх товаристві проводив безтурботні дні, забавляючи нічим важним не занятих жінок звичайними пустими розмовами. Не кінчаючи університету, хоч записувався на виклади рік за роком, він з часом привик до того, що проводив більшу часть року на провінції, переїздячи з одного села до другого, гостячи звичайно в домах знайомих або й незнайомих священників. Таке життя в вічній гостині, без заняття, без думки про завтра,

без живішого зацікавлення чим-будь на світі, подобалося йому, він привикав до нього чимраз більше, робився справді байдужим до всього, на позір спокійним, не перестаючи при тім раз-у-раз балакати та сміятися.

Таке життя без діяльності, без думки та без боротьби в віці, коли діяльність, думка й боротьба бувають необхідні для чоловіка, життя вічного гостя, вічного дармоїда дорешти підкопало зав'язки характеру, мужеської волі та сили в душі Дениса.

— Я такий лагідний! — говорив він звичайно сам про себе, вважаючи лагідністю власне той свій брак усякої енергії та власної волі. Не раз будилися в його душі якісь забаганки, але вони бували звичайно фантастичні, неясні та непостійні. Поїхати кудись, знайти щось, здибати когось... Про те, щоби зробити щось, пан Денис звичайно не думав. Щоправда, в вільних хвилях він зачав писати другу повість із суспільного життя, але не обдумавши докладно пляну, не міг ніколи рішитися, куди й за чим попровадити свого героя, та до чого нарешті довести його. Повість так і лишилася недокінчена.

Доживши таким способом до 28-го року життя, пан Денис, хоч звичайно здоровий і сильно збудований, дійшов до того, що його лице зробилося зовсім мертвецьке, без виразу, а його життя зовсім пусте. Останнім висилком слабкої волі він забажав оженитися. Не багато думаючи, він поїхав до одного сільського священика, з яким був дуже мало знайомий і в якого була молода дочка, що якось то на празнику в сусідськім домі, чи може на вечерку у Львові подобалася йому задля своєї живости та веселости, що притягла до себе відразу

його слабу волю. Це була та панна Рузя, якої розмову з паном Денисом подано на вступі цього оповідання. Пан Денис приїхав додому її родичів непрошений, і, не просячи в них ніякого дозволу, своїм звичаєм розгостився на пару місяців. Українські священники, особливо такі, що мають дочок на відданню, привикли до відвідин молодих кавалерів чи то з духовного, чи зо світського стану, і радо гостять їх у себе доти, доки мають надію, що ця гостина закінчиться освідчинами молодого панича.

Панна Рузя, більше добродушна, ніж досвідна дівчина, що в своїй першій молодості одержала, крім домашнього виховання, звичайно доброго в священничих родинях, також не злі початки книжкової освіти, радо була би згодилася стати його дружиною і з дня на день чекала радісної хвили освідчин. Та пан Денис, проводячи день за днем на балаканню, а ночі часто за картами, своїм практичним розумом зміркував, що священник не такий, як йому зразу думалося, від селян бере мало і худоби в оборі має також мало, махнув рукою на свій намір старатися о руку панни Рузі. З розмов із нею він пізнав незабаром, що це не для нього пара і що з нею він ніколи не мав би спокою. Проте одначе він не квапився виїздити з дому священника. Довідавшись, що в тім домі незабаром має відбутися празник, на який, крім інших гостей, приїде багатий священник Кричевич із двома дочками та ще багатший Верещевич із одною одиначкою, він постановив собі діждатися того празника та поспробувати щастя з тими паннами.

— Може дасться щось зробити. Може то якось уложиться, — оця думка, ця непевна

надія заступила в нього місце ясної застанови та твердої постанови й заспокоїла його.

Надійшов празник. Кричевичі й Верещевичі з паннами приїхали. Панни були, щоправда, не першої молодости, не першої вроди та не особливого виховання, але модні та показні строї свідчили про багатство того чудесного матеріалу, що для пана Дениса мав заступити молодість, красу й виховання. Пан Денис, розпершися в кріслі, щоби показати, що він кавалер зі столиці, „бавив паннів“, це значить — плів їм несотворені речі та оповідав історію своєї десятої найдорожчої. Панни, що вже чули дещо про нього в околичних домах, хихотали без перерви; одним словом, товариство було веселе.

По обіді досить численна молодіж вийшла до города на прохід. Панни своїм звичаєм почали обсипати пана Дениса питаннями.

— А, чули ми, чули! — Мовила старша панна Кричевичівна. — Це дуже гарно з вашого боку, справді дуже гарно! Гратулюємо!

— Ого, а то що таке особливе пані чули?

— Ха, ха, ха! Адже ви женитесь! — Промовила, регочучися силуваним сміхом підстарша вже панна Верещевичівна.

— А, так, — відповів звільна пан Денис. — Добре пані чули, тільки не знаючи вгадаєте з ким?

— Ого-го! — В один голос, закричали всі панни. — А ну з ким? А ну з ким?

— У тім то й річ, — відповів поважно пан Денис, — що я сам іще не знаю, з ким. Чи позволите, пані — сказав далі, звертаючися до старшої панни Кричевичівни, — щоби я предложив вам свою руку?

Ті слова сказані були преповажно, без тіні жарту. Панна здивувалася дуже, її лице обли-

лося рум'янцем, та в одній хвилі вона зрозуміла все і промовила ущипливо:

— Занадто багато чести для мене! Але коли, крім таких дурних жартів, не маєте сказати мені нічого ліпшого, то я випрошу собі їх надалі. — Спалахнула гнівом, відвернулася й відійшла.

— Ах, — скрикнув пан Денис, усміхаючися своїм мертвецьким лицем і показуючи свої гнилі зуби, — ах, перепрошаю вас, пані, я помилився.

І обертаючися до панни Верещевичівни, додав, не тратячи відваги:

— Та то я властиво хотів до пані звернутися зі своїм униженим проханням і надіюся, що пані не візьмуть за жарт мого широго наміру.

— Чи ви одуріли, чи що вам таке? — Скрикнула резолютно панна Верещевичівна. — Я вже від двох місяців заручена. Дуже мені жаль, пане Денисе, але ви вибралися трохи запізно.

Випростувалася гордо й відійшла, сказавши неправду, бо в дійсності не була заручена ні з ким.

— Га, то хіба пані дозволять, — сказав пан Денис, обертаючися до молодшої панни Кричевичівни, — що зложу...

— Прошу не складати нічого! Не дозволю ні на що! Несіть далі, що маєте зложити! — Защебетала, сміючися, молодша панна і, вхопивши Рузю під руку, побігла з нею геть.

Пан Денис лишився сам.

— От тобі й на! — Сказав по хвилі, отямившись. — Аж три найдорожчі нараз, та й усі три дали коша¹.

¹ Дати коша — піднести гарбуза.

А поміркувавши хвилю, він буркнув знов під носом:

— Гм! Панни, то пустий вітер. Що вони розуміють? Може би ще поговорити зі старими?

І повільним кроком він пішов до покою, де були зібрані старші. Та щастя, очевидно не сприяло пану Денисові. Панни Кричевичівни направду образилися його освідчинами в чужім домі, а панна Верещевичівна також просила свого татка поспішити з від'їздом. Отець панни Рузі, не знаючи, що сталося, здивувався дуже та просив милих гостей не роз'їздитися ще, але коли вони таки роз'їхалися, а він дізнався від Рузі про все, що сталося, запросив пана Дениса до окремого покою, наговорив йому „три міхи правди“, а знаючи його безсребреність, всунув йому в руки банкнот із 10 ринських і заявив, що за годину його речі будуть спаковані й поміщені на бричці, а садження тої брички буде приготоване для нього.

Прощання було коротке та дуже холодне. Панна Рузя не показалася зовсім, та коли пан Денис сів уже до брички і коні рушили з місця, мигнуло йому в вікні лице панни Рузі почервоніле від сліз. Пан Денис плюнув, віз заторохтів дорогою, і туман куряви закрив його перед очима тої, що з вікна плебанії¹ посилала йому наздогін своє останнє зідхання.

1878 р.

¹ Плебанія — попівські будинки.

IV

ПАТРІОТИЧНІ ПОРИВИ

Було близько півночі. Широкими смугами лилося світло з вікон Д-ської резиденції¹, мелодійними переливами роздавалися з середини звуки фортепіяна. Лагідне світло, відбиваючися від білого, морозом розіскреного снігу, мигає далеко з високого сугорба, мов зірниця на сході. Далеко понад селом лунають звуки музики та співів, перериваючи мертву, безконечну тишу сільської зимової ночі.

— Ов, довго щось балуються паночикові гості! — Говорить півсонний селянин, близький сусід панотця, виглядаючи з сіней на обійстя. — Га, як їм не балуватися, коли є при чім і з-за чого, не те, що ось у мене! Гей, боже, боже! — Зідхнув важко, засунув двері дерев'яним засувом і вернув до тісної, бідної світлиці.

Каганець ледве блимав на печі, а на постелі лежала догоряла молода ще жінка. Її лице, недавно ще свіже та цвітуче, протягла й зісала тяжка недуга, очі блищали, але гарячковим огнем, а буйне, золотисте волосся спадало без ладу на груди й на брудну пішву подушки. Груді з трудом високо піднімалися, в горлі

¹ Резиденція — попівський будинок.

пересохло й хрипіло, а все тіло час від часу дрижало судорожно з болю та холоду.

— Максиме! — Відізвалася хора стиха.

Максим став коло неї німий із заломаними руками.

— Що то за музика?

— Гості у попа, — відповів понуро Максим.

— А! — зідхнула вона важко, немов пригадуючи собі, що з нею та де вона...

— Подай води, Максиме! В грудях щось пече, ох, як дуже пече!..

Максим мовчки пішов за водою, а вона, стогнучи, силувалася лягти вигідніше на твердій постелі, що давила до кости наболіле тіло, силувалася та надармо.

А тим часом на попівщині гучно, весело, живо йде забава. Старші панотчики засіли в невеличкій світлиці до тарока¹, а побіч них, на малім столику бутельки вина, два збани пива, таця зі склянками та кілька пачок тютюну та цигар. Крім картяної, обов'язкової, йде між ними ще й друга бесіда — про що? Ну, звісна річ, про високу політику, про війну та мудру тактику Росії, про етимологію та фонетику, про Українців та соціалізм. Усе мішається, пересипається жартами, критикується спокійно, без жару, без гарячки, як слідує старшим особам. Питання, котрі для інших становлять підстави життя, кровні завдання, а то й принуку до кривавої жертви, — тут вони тільки спосіб для приємнішого прогнання часу, для диспут, перемішаних з товстими дотепами та цинічними замітками. Усе, як слідує старшим особам!..

У сусідній світлиці, просторій та ясно освіченій, зібралася молодіж. Співи, музика, танці,

¹ Гра в карти.

сріблистий сміх, тихі шепти та сміло виголошувані компліменти, несуться відтам пестрою рікою наповнюють увесь дім празничним веселим гамором, надають йому подобу вулія, до которого щойно впущено молодого роя. Але, помимо того на вид так веселого й щасливого образу, тут ведеться війна — безконечна, завзята, різно-родна, хто знає, чи не тяжка, як тамта на Балканах. Правда, кров тут не ллється, стогнання ані крику не чути, ран не завдають, ні, але й без тої поганої декорації війна можлива. О, так, тут війна тяжка, бо тут одні других стараються не зранити, не забити, а конечно живцем узяти в неволю. До тої цілі мусять тут служити і очі, і уста, і руки, і груди сніжно-білі, і талія, і фризура, і вуса, і рухи, і всі, всі дари природи й штуки! До тої цілі кожне тут вибирає інші способи, інші атаки та маневри, виступає до бою то відкрито, то тайно, уживає до нього то цього, то того оружжя після вільного вибору, бо прецінь усі тут — вільні люди! І помічники тут же! Цей чує за плечима сильну підпору вітцевих зв'язків і протекцій, тамта вітцевих книжочек щадничих, інша — власної краси, ще інша — ліпшого від інших формування! Усе тут на показ, усе прикрашене, оздоблене, підладжене до бою, у всякого одна ціль: узяти противника, або противницю в неволю. Словом, усе, як слідує у вільних людей!..

Нараз музика втихла, танці, шепти, сміхи та співи перестали, із сусідніх світлиць повходили старші панотчики і старші пані. Пань було небагато, та й то більша їх часть сиділа серед молодіжі, маскуючи або підкріпляючи атаки та „маневри“ своїх „малих“, і всі стали широким кругом на середині світлиці. Нараз

серед того круга появилася висока, горда стаття отця Ілії, господаря дому. Його довге, чорне волосся було сміливо закинене назад; довга, нова реверенда лежала на нім, як вилита, а чорні, бистрі очі й орлячий ніс показували чоловіка, що любить розказувати і не терпить супротивлення. О. Ілія був удовець, бездітний, і славився на всю околицю першим патріотом, підпорою Руси. Ім'я його часто появлялося в „Словѣ“¹ під списом жертв, котрі збирав і надсилав, чи то на „вторую городскую церковь“, чи на бурсу при „Народномъ Домѣ“, чи на „одновленіє церкви св. Юра“, чи загалом на інші „благородныи“ цілі. Всякий, їдучи до нього в гостину, — а гостей спрошував о. Ілія частенько і гостив добре, бо було з чого, — знав, що конечно прийдеться щось „пожертвувати“ і відкладав осібно гульдена, як на податок. Як кожний щирорутенський патріот відказував („уїдав“ — говорили тривіально сусіди) о. Ілія на ляхів, хоч, розуміється, не мав з ними ближчих зносин, а польського „народа“ зовсім не знав; радувався, що мудрі правителі європейські розбили Польщу, що Росія так розумно й систематично відбирає їм їхні давні фантазії, і нарікав, що Австрія, не знати за що, дала їм так багато волі. Загалом придержувався о. Ілія політичних і літературних ідей „Слова“, і де міг, старався о прибільшення передплатників тої газети.

Всі гості цікаві, з якою ціллю виїде нині о. Ілія, і кожний сягнув до кишені, щоби добути наперед відложеного гульдена. О. Ілія

¹ „Слово“ — москвофільська газета. Під час перших соціалістичних арештів та процесів 1877 р. ця газета займалася доносами, вказувала поліції, кого, де і за що треба арештувати.

заждав хвильку, поки всі не втихли, озирнувся, кашельнуv і зачав різким, здоровим голосом:

— Сусіди мої чесні, гості дорогі! Бог свідок, як милий мені нинішній вечір, як тішуся тим, що можу бачити в своїм домі стільки щирих і гарних дітей святої Руси! Алеж під час утіхи і охоти не треба ніколи забувати тої нашої спільної, святої матері, котра особливо тепер тяжко стогне і знемагає під напором неприяних елементів!..

— Браво, браво! — Закричали грубими головами деякі старші панотчики, котрим усе найліпше подобається така фраза, що найменше має значення, а найбільше гучних слів.

— Ви знаєте, — говорив знов о. Ілія по хвилевій перерві, — які тяжкі часи прийшли тепер на нашу народність, як наші відвічні вороги ляхи і тепер працюють на загубу руськості, і як удалося їм усілякими хитрощами підійти часть нашої молодіжі, що забувши свої святі обов'язки, чепилася якихось пагубних, заграничних ідей і враз із ворогами працює над заглагою руського імени!

— Е, молодики, недоварені студенти! — Закричали деякі з панотчиків.

— Кожному по конві¹ холодної води на голову! — Гукнув один.

— Ого, перебула наша Русь не такі біди, і тоту перебуде! — Додав поважно найстарший, який тою фразою збував усе, чого не розумів і над чим не міг подумати.

— Так, — підхопив о. Ілія, — то золоте слово і свята правда! Але вам, вірним дітям нашої вітчизни, треба старатися, що мож і як мож допомагати матері, допомагати тим, що воюють

¹ Конва — відро.

за її добро і славу, що поборюють її явних і скритих ворогів усякими способами!

— Так, так! — Загули гості, хоч ніхто ще не міг угадати, куди націлився о. Ілія з таким виступом.

— Таким рицарем без страху та догани, таким борцем добрим за нашу Русь являється газета „Слово“ та його світлий редактор. Отже, я вношу, щоби при нинішній нагоді зробити складку для підпоможення того єдиного рицаря. Буде це мала лепта, але на добре діло вжита. Я перший жертвую на ту ціль 10 зл., а хто схоче і своїм датком причинитися, хай впише своє ім'я на цей лист паперу, а зараз завтра вишлемо складку й підписи до Львова.

— Браво, браво! — загули панотчики й поперли о. Ілію до стола, де лежав уже лист паперу побіч бляшаної, в цвіті мальованої, таці. На папері на самім версі було написано великими буквами:

„В пользу редакції „Слова“ жертвы, собранный отцом Илією в Д... О. Ілія — 10 зл.“. Під о. Ілією підписувалися інші, а на тацу почали сипатися гульдени та дрібняки. Всі ті гроші носили на собі сліди поту, немитих, важких, грубих рук, а не один такий папір, бачилось, досить у долоні здавити, щоби покапала з нього гаряча людська кров, щоби роздалися з нього стогнання та зідхання тисячів нещасних, замучених, що з тими гульденами та дрібняками по частці життя і серця свого уткнули в жменю панотчикові. А завтра ті криваві, потом і сльозами напоєні гульдени та дрібняки підуть на руки „благородних“ редакторів та „издателів-патріотів“, котрі своєю чергою порозкидають їх любенько по шинках, каварнях і інших, менше, як сами вони, „благородних“ місцях!..

По сплаченню контрибуції у всіх гостей мов гора з плечей зсунулася. Панотчики вернули до тарока, молодіж до танцю, старші дами до розмови про торішній сніг — одним словом, усе знов пішло звичайним ладом, а з хвилевого патріотичного пожару навіть іскорки, навіть попелу не лишилося...

Була дев'ята година зрана, коли скінчилася забава, а гості, дрімаючи та протираючи сонні очі, роз'їхалися. О. Ілія не лягав усю ніч ні на волосок, але його патріотизм не дозволяв йому й тепер заснути, поки не напише листа до пана редактора „Слова“ і не відішле йому зібраних учора грошей. Він засукав рукави, протер очі, що непослушно раз-у-раз злипалися, розмахнув руками, щоби надати їм більше сили і, взявши за перо, почав писати лист. Але липли очі й рука відмовляла йому щораз голосніше послуху. Замість „Благородный“ написав „Брагородный“, а замість „Редакторъ“ — „Ледакторъ“, а побачивши нараз обі помилки, розлютився й роздер папір. В тій хвилі роздайся за дверми в сінях шуркання чобіт о підлогу — знак, що хтось із села прийшов до єгомостя.

— Хто там? — Крикнув гнівно О. Ілія, маркітний, що „мара якась темлює тими хлопами тепер, коли в нього часу немає!“

Двері звільна отворилися, і несміло всунулася, до світлиці бліда, вимарніла стаття Максима.

— Слава Сусу Христу! — Сказав він з низьким поклоном.

— А чого там? Чого тобі так рано? — Запитав панотець.

— А, прошу єгомостя, жінка вмерла.

— Так? Ну, і що ж?

— Та я прийшов, що єгомосьть схотять, щоби грішне тіло поховати?..

— А, небоже,— відповів о. Ілія, встаючи,— та бо вона несповідано вмерла! Що то за порядок?

— Та... якось так, прошу єгомостя, відвелосся. Я сам... І тут піди, і там, і цього доглянь, і того допантруй, і коло слабої день і ніч...

— Е, гореми-терема, не було коли! А до корчми, і на торг, і всюди, то було коли, лиш до сповіді ні! А тепер, небоже, тринадцять паперків не мине тебе!

Максим пошкробався по голові і зачав проситися, відмовляти, що-ді небіжка й так слабуючи, винищила його до нитки, що не раз і на сіль не стає, що прийдеться й так зазичитися на похорони.

— А мені що до того? — Відрубав о. Ілія. — Про мене зич, відки хочеш, моє мусить бути!

Не знаю, чи в життю селянина, і так повнім нужди, пониження та деморалізуючих впливів, бувають хвилі тяжчі, більше понижаючі та деморалізуючі, як коли приходить ся йому, з болем і жалем на душі в найбільшій нещастю, яким буває страта дорогої людини, торгуватися як за худобину, з чоловіком просвіченим, котрий свою діяльність цінить, як йому забагнеться. Нема певного тарифу який усталював би плату за церковні треби (приймаючи вже навіть те, що церковні треби мають бути плачені!), а як і є, то селянинові незвісний. На людські чуття, що в серці селянина так само глибокі, як і в серцях просвічених людей, при таких торгах ваги не покладається. У тих людей, що сами проповідують відречення від розкошів світу, нема і краплини стиду витягати руку по послідній, кривавий гріш народу, витягати так різко, гордо, зухвало! І ще потім моралісти та панотчики говорять та кричать про зіпсуття, здеморалізу-

вання та недостачу людської гідності в народі! Перестаньте, „благородні панове“, вперед сами вбивати та здавлювати в тім народі кожний зарід, кожную іскру людської самостійності, характеру й думки, перестаньте деморалізувати його власними прикладами, власним життям та науками, пізнайте раз і в нім брата, рівного собі, пізнайте його життя й потреби, подайте йому щирю, не брудну та користолюбну руку, а побачите тоді, що народ наш не такий звір, яким його показуєте, і що коли хто завинив при його зіпсованню, то певно найбільше ви сами!

Довгий час тривав торг. О. Ілія лютився і кричав, що хлоп, то худоба, котра перед усім потребує доброго бука, що кожне його слово — брехня й неправда, і що хіба на вогні признається до правди. Вкінці таки стало на його. Максимові духу не стало сперечатися з панотцем, і, зідхаючи, пристав на жадання о. Ілії. По відході Максима панотець тільки сплюнув і проворкотів:

— Тьфу, до чорта з хамами! Хвилі спокою чоловік не має!

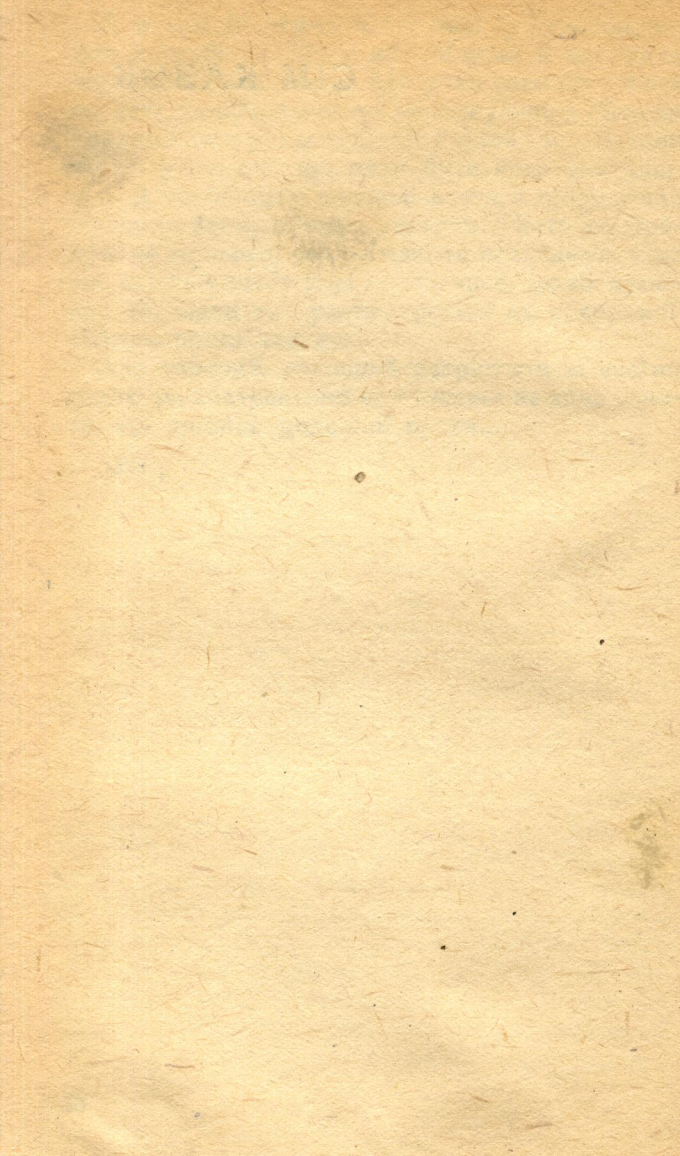
І облегливши серце таким словом, засів о. Ілія знов до писання. Бесіда з Максимом і холодний поранок протверезили його. Прилагодив другий лист і по хвилі намислу швидко забігало перо по папері, а лице о. Ілії роз'яснилося, просвітліло від припливу патріотичного чуття, котре в тій хвилі виливав на папір. Крізь хмари продерлося сонце і скісним, світляним стовпом лягло поперек світлиці, але до сидячого не доходило світло. У сусіднім покою чути було стук і шелест служниці, що запрятувала по вчорашній гостині, а крізь отворені двері бачив там о. Ілія тільки стояче насупроти фортепіано з розкиданими на нім нотами.

А в хаті Максима в тім часі сумно, понуро, мов у гробі. Небіжку вже обмили й нарядили на лаві. Кілька старих баб тихо-тихо крутиться по хаті, прибираючи та порядкуючи, а Максим з заломаними руками, німий, блідий і згорблений стоїть у ніг тої, що мала бути його товаришкою й помічницею в недолі життя, а тепер стала тільки зайвим, важким тягарем. Ніхто не промовляє до нього, не потішає, не розраджує. Сам він стоїть у своїм горі, — хто знає, може думає про те, відки тут узяти грошей на похорони? Звісно, прозаїчна душа!

Але гарячий, голосний патріотизм зі своїми великими абстрактами не бачить, і не хоче бачити, тої дрібної щоденної прози...

1878 р.

СИМ КАЗОК

РУБАЧ

Присвячую пам'яті Михайла Драгоманова.

В часі моєї далекої і важкої мандрівки зайшов я в величезний, густий ліс — і заблудив. Лісовий холод, що звичайно так відсвіжує, тепер пригнітав мої груди, як сумнів пригнітає душу. Величезні, чорні гілляки грізно висіли надо мною, зловіщо шелестячи листям. Круте коріння де-не-де виповзало з землі, заставляючи сильця на мої ноги, немов руки таємних демонів п'ятьми силкувалися вхопити мене в свої кігті. Сухі ломаки тріщали під моїми стопами, а моїй стривоженій уяві здавалося, що це тріскають, ламаються й боляче шепочуть зів'ялі й зісохлі мрії моїх молодощів. А понад тим глуха тиша довкола, переривана хіба стрекотом вивірки на гілляці або риком ведмедя в чагарі.

Я йшов стривожений, безтямний, німий. Бу-
цім якась незрима сила гнала мене наперед,
але куди — я не знав. Лісова гущава зовсім
заслонювала мені сонце перед очима, та й
без того сонце, той ясний і непохибний не-
бесний мандрівник давно вже перестало бути
керманичем моєї земної мандрівки. Серце над-
сильно билося в моїх грудях; слух дразнений

величезною тишею віковичного пралісу, підхапував якісь непевні шуми, що лунали з найглибшого нутра мого власного ества: то глухий, давно забутий зойк сільських дзвонів, то болючий, важкий віддих конаючої матері, то дитячі, наївно-сердешні шепти молитов, то відгуки страшенної життєвої бурі, скрегіт тюремних ключів, уривані слова проклять і наруги, тихий плач зрадженої любови, хрип розпуки й холодний усміх резигнації. Під впливом тих внутрішніх голосів, немов під впливом сумовитої матеріної пісні, помалу западала в дрімоту моя свідомість, тонула в холодній темряві, губилася в лісовій гущавині. Я йшов помалу чимраз помаліше, але все таки не переставав іти наперед, усе наперед.

Мій стан був подібний до сну — важкого, болючого, тим більше болючого, що без мрій. Якесь глухе почуття, що блуджу, що не бачу виходу перед собою, що швидше чи пізніше мене покинуть сили в тій страшній самоті, що може живцем зроблюся здобичею звірюк, які вітрять кожний запах життя в тім пралісі, — те почуття не покидало мене ні на хвилику, мучило й боліло мене ненастанно, мов тернина встромлена в ногу. Крім цього одного болючого почуття, я не чув нічого більше — ані жалю, ані надії. Якесь отупіння огорнуло мене й заморозило все, що було в мене людського, крім цього одного, напівзвірячого почуття болю й тривоги.

Зусиллям розпуки перескакував я звалені виверти¹, продирався крізь гнилі дебри, видряпувався на стрімкі збочі, щоб, захопити оком хоч крихітку ширшого овиду. Все надарма.

¹ Виверт — повалене вітром чи бурею дерево.

Праліс обгортав мене зо всіх боків і немов шептав мені мільйонами своїх листочків, скрипом своїх гілляк, стрекотанням вивірки й риком ведмедів: „Не втечеш! Не втечеш! Хто тут зайшов, прощай усю надію!“

Стемніло. Виразні обриси довколишніх предметів розплилися в темряві, творячи довкола одностайну, непроломану стіну. Я не міг зробити ані кроку далі, почувавши, що грудьми, головою, ногами вдарюсь о забори. Даремно смертельна тривога майже до разу виричувала з лоба мої очі: ані одного трепоту світляного промінчика не могли захопити мої зіньки. Змучений, я впав на землю. В тій хвилині вітер, що за дня дрімав під верховіттям дерев, збудився і зойкнув протяжно, жалісно, мов післянець, що несе якусь страшенну новину в далеку країну.

Хвилю лежав я зовсім одубілий, мені здавалося, що темні демони пустині з тихим шепотом вдоволення обступають мене, похиляються наді мною, простягають довгі руки, щоб притулити їх до моїх грудей і спинити голосне биття серця. Я схопився на ноги, немов від дотику гадюки, і в невимовній тривозі ще раз винатужив зір, чи не побачу якого промінчика рятунку в тій пітьмі.

І я побачив.

Мені видалось, що блідий півмісяць повагом іде лісом, сверлюючи пітьму. Часом мигне і в таку хвилину якийсь глухий лоскіт залунає по пралісі, мов підземний грім, і слідом за ним затріщить лісовий велетень, валячися додолу. А потім знов супокійно, рівно пливе таємний півмісяць по пралісі. Мої очі, спрагнені світла, не могли відірватися від його млявого, але спокійного блиску.

Ось він наближається, ближче, ближче, і тоді я пізнав, що тайна вияснявалася досить природньо. По лісі, нетоптаною стежкою, йшов чоловік у грубім, мужицькім сіряці і ніс у руках сокиру, від якої йшов блиск, що здалека видався мені блиском півмісяця. Лиця того чоловіка в потемках я не міг пізнати; в непевних обрисах маячила тільки його могутня постать і дивним огнем серед пільми блискотіли його очі. В тій тривозі я впав перед ним на коліна і зі здавленого горла міг я видушити тільки ті слова:

— Рятуй заблуканого!

— Ходи за мною! — Відповів незвісний мандрівець голосом таким спокійним, лагідним і при тім рішучим, що я відразу почув прилив нових сил у мускулах і нової надії в душі.

І я пішов за ним. Пільма якимсь рідшала перед ним — чи то від блиску його сокири, чи від світла його очей, — не знаю. Ішов просто, не схибляючи ні направо, ні наліво, немов бачив перед собою ген-далеко якусь мету, до якої мусить настигнути в означену годину. Ішов, не кваплячись та й не гаючись, рівним, важким, але певним кроком. Порожно світилось у його слідах. Поступаючи за ним, я бачив перед собою тільки темні контури його плечей, рамен, а ті контури чим пильніше я вдивлявся в них, тим більшими видавались мені, виростали перед моїми очима до колосальних, а проте не фантастичних розмірів.

Втім темний стовбур, лісовий велетень заступив нам дорогу. Не вагавшись ані хвилини, мій провідник високо підняв сокиру й обіруч ударив нею в могутню заваду. Зойкнув праліс величезною луною і зі страшенним лускотом повалилося дерево, мов ударом грому звалене

на землю, торощачи в упадку свої й чужі гілляки. Закричали сови й круки, що гніздилися в його розсохатій короні, зафуркотіли над нашими головами кажани, що жили в його розщілинах, і довго ще праліс не міг утишитися по втраті одного зі своїх синів. Але мій провідник байдужісінько собі, тихо й спокійно подався наперед, а я за ним.

Та ось величезна чорна маса, стрімка скала заступила нам дорогу. Пнуться вгору її грубі бовдури, вирізуються на темному небі дико-фантастичними контурами, тут являють подобу височенних колумн, там готицьких веж, а ще далі якихсь неясних постатей — сфінкса з піднятою лапою, монаха в каптурі, що клячить на молитві, дромадера з простягнутою шиєю. І знов супокійно, без вагання, мій провідник підняв сокиру й вимірив могутній удар. Мільйони іскор бризнули з-під вістря, громовий гук затряс землею, і віковична скала розкололася надвоє, почала тріскати, ламатися й дробитися на дрібні брили, що з глухим лускотом валилися десь у пропасть, то знов з диким хрускотом розколювалися щораз на дрібніші шматки, рівняючи нам дорогу. І далше спокійно, ані на хвилю не збочуючи зі своєї простої дороги, ступав мій провідник, а я за ним.

Та ось повіяло холодом на моє лице, а перед нами, десь із-під землі, почувся глухий гуркіт, шум, рик розбурханого живла. Ще кілька кроків, і перед ногами мого провідника позіхнула чорна безодня, прірва стрімкого, скалистого яру, а на дні його шумить і піниться скажена течія. Але й ця перешкода не спинила мого провідника. Блиснуло вістря піднесеної сокири, затріщало повалене величезне дерево і гепнулось своїм стовбуром півперек безодні, творячи

вигідну кладку. В скаженій безсильній лютості завили внизу демони п'їтьми й знищення, заклекотїли запїненї хвилї, бризкаючи на нас студеною пїною, але це не зупинило нас: супокійно перейшли ми по кладцї.

Вкїнцї темрява почала вменшатися і пралїс починав рїдшати. Невдовзі ми вийшли на чисте поле і мої очі радісно повітали перший проблиск сходячого сонця, що завис на пурпурових, по краях золотом облямованих хмарках. А потім я цікаво почав роззиратися по розстеленій перед нами околицї.

Це був сумний краєвид Величезна, безбережна рівнина, якої краї губилися десь далеко в по-ранковій імлі. Ані горбика, ані корчика, ані слїду живої душі, тільки від півночі чорною стїною простягся величезний пралїс від одного кінця обрїю до другого. А перед нами степ і степ: дрібна суха трава і пологий повзучий бур'ян, — ось і вся його ростинність. Без перепони бігли очі геть-геть по тїй площї, десь у безконечність, рвучи за собою й душу і полишаючи в серцї якусь невисловлену тугу, якесь почуття порожнечі, несповнених бажань, неосяжного змагання. Потопаючи в тих важких почуттях, ішов я мовчки за моїм провідником, не озираючися позад себе, але тим пильніше ловлячи очима кожную точку на горизонтї, визиращи чогось, що перервало би цю вбїйчу однастайність.

І от мені видалося, що геть далеко на тлі рожевого крайнеба замаячили обриси якогось величезного птаха, що буцїм то сидить на степу, простягнувши високо вгору шию і звїсивши довгий дзьоб. Чи то журавель на сторожі? Чи степовий орел, пробудившись, зривається до лету? Але той птах не зривався до лету,

а чим більше ми наближалися до нього, тим довшою робилася його шия, росла і простувалася; не дуже далеко від нього показався другий, далі третій, четвертий... Вони стояли рядом, що чим ближче, все продовжувався, тягнувся без кінця й краю і пропадав десь далеко у прозірчастій імлі. Мої очі, втомлені одностайністю степу, ані на хвилину не відривалися від тої загадкової істоти. Та чим ближче я підходив до неї, тим тривожніше билося моє серце, тим виразніше я розпізнавав усю страховинність цієї істоти, Довга журавлина шия, це був високий чорний стовп; те, що виглядало мов пташина голова, це була поперечна ділина, а дзвоб звішений додолю, це висільник, що хитався на мотузі за кожним подувом вітру.

Я остовпів у переляку. Вид був страшенний: труп іще свіжий, тільки до половини обдертий із м'яса хижою пташнею; під шибеницею чорні плями крові; на сугавах сліди страшних передсмертних мук: очі випалені, руки спалені на вуголь, кості в ногах поломані. Я зирнув на дальші шибениці: той сам вид, тільки що трупи там давніші, голі кістяки або часті кістяків, а під шибеницями заржавілі в крові жасні знаряди муки: шруби, кліщі, сорочки зі шпигачками, страшні залізні маски, зубаті колеса, ланцюги й коловороти. А ще далше висіли на шибеницях самі тільки недогарки черепів, поприбивані цвяхами, висіли смоляні сорочки й тернові вінці, широкі мечі й залізні кігті, а ще далше — ні! мої очі не могли добігти до кінця цього страховинного ряду, що пропадав, губився десь у безконечності.

— Боже мій! — Скрикнув я, закриваючи собі очі долонями. — Чи це самі розбійники?

— Ні, — відповів мій провідник, — це самі мученики.

І відложивши набік свою сокиру, він приляк під страшенним стовпом, просто стіп завішеного трупа. Попертий якоюсь таємною силою, я вчинив те саме.

— Це наша жертва, — мовив мій провідник, похилиючи лице. — Молимося, щоб та найсвіжіша жертва, замучена за правду й волю, була остання і щоб відтепер не треба вже було таких жертв.

І припавши лицями до землі, ми молилися духом і чуттям і сльозами, цілуючи землю, скроплену кров'ю мученика. А коли ми встали, мій провідник узяв у руку сокиру і наблизився знов до шибениці.

— Храм наш в душі і в правді, — мовив.

— Ті, що своєю кров'ю записали її свідоцтво, повинні бути для нас дороговказом, але не божками. Їх перемогу, але не їх моці будемо святити.

І мовлячи це підняв сокиру і вдарив. Упала й на порох розсипалася шибениця, — впали й розсипалися всі аж до найдальшого краю круговиду. Тільки широкий пояс родючої буйною зеленню покритої землі визначував слід давно перебутих і похованих страждань і боїв і перемог незлічимої людських поколінь. І в моєму серці розвіялось важке, тривожне чуття; з більшою бадьорістю, покріплений на силах ішов я далі за своїм провідником і мені здавалося, що кожний атом тої землі, того повітря вносить нові сили, нові думки, нові, свободніші почуття в мою істоту. Я почув себе немов членом тої самої сім'ї, одним із витворів і здобутків тих боїв і страждань тисячолітніх, одним із щасливих спадкоємців тих перемог.

Та ось якась темна, величезна хмара, з блискучими, гострими шпiлями вирoсла на сході, простерлася грізно і закрила перед нами сонце. Хвилину здавалося, що потопить нас у цілковитій пiтьмі, але це їй не вдалося. Навпаки, чим ближче ми підходили до неї, тим вона меншала, стягала свої обриси і вкінці ми побачили, що це не хмара, а тільки величезна статуя серед рівнини. На п'єдесталі з чорного мармуру сиділа на склublених хмарах мармурова фігура мужа з довгою, кучерявою бородою, блискучими очима і з в'язкою золотистих стріл у високо піднесеній правиці. Його голова була оточена вінком золотистого проміння, а ліва рука держала випуклий щит. П'єдестал був, мов гора, що перегатила нашу дорогу, а колос на тiм п'єдесталі, бачилось, уперся головою в хмари. А перед статуєю ми побачили незлічиму силу народу в найрізніших одягах і поставах. Одні вдягнені в довгі, білі плащі, з вінками на головах, танцювали під дзенькання монотонної музики; інші на розпалених кострах палили жертви; знов інші зі стурбованими лицьями, на колінах лізли по гострім камінню, щоб устами доторкнутися до того чорного мармуру; а з боку заковані в кайдани невольники з похиленими лицьями чекали, чи скоро поведуть їх на заріз на честь того колоса.

— Хто це такий? — Запитав я свого провідника.

— Символ. Закаменілий виплід їх власної уяви, що зробився їх володарем, їх тираном. Для нього їх танці й кадила, їх сльози і кров. В ім'я майбутнього, якого не знають, убивають теперішнє, те що бачать і чують. Щоб спасти себе від терпiнь фікційних, непевних, завдають собі і своїм братам дійсні, безмежні муки. Але на-

став уже час свободи. Глянь, як танцюри покинули танці і, кепкуючи, сміються сами з себе. Глянь, як жертводавці гасять огонь. Глянь, як ті, що йшли благи милосердя в чорного мармуру, випручуються й кидають на нього камінням. Глянь, як опадають кайдани з невольників, призначених на криваву жертву. Впору приходимо.

І мовивши це, мій провідник обіруч хопив сокиру і вдарив нею в чорний п'єдестал. Захиталася величезна будівля, затремтів до самого вершка кам'яний колос і з грюкотом пообпадало позолочуване проміння з його голови і стріли з його рук. А по тім розлягся страшенний гук і гепнувся додолу колос і розтріскався на кусні, далеко й широко покриваючи землю відломами свого кам'яного тіла. Здивовані й перелякані купи народу стояли мовчки; тільки люди, прибрані в святочні одежі, з вінцями на головах, підняли страшенний репет, викрикаючи:

— Зруйнований порядок світу! Розвалені основи всього існування! Горе, горе!

Але мій провідник, не звертаючи уваги на їх голосіння, мовив до народу:

— Не турбуйтеся! Зумійте бути вільними, і будете вільні! Забажайте бути братами, і будете братами. Зумійте жити, і будете живі.

І пішов, промошуючи собі дорогу поміж руїнами. З німим подивом ішов я за ним:

— Хто ти такий? — Запитав я вкінці.

Тоді він уперве обернув до мене своє лице й промовив ласкаво:

— Чи ж не пізнаєш мене?

Я не відповів нічого. Мені видалось, немов із цього боку зійшло сонце, і я мусів похилити очі перед тим блиском могутності, тріумфу й надії, що йшов із його лица.

— Пізнаю тебе всім серцем, усею кріпостью моєю, але ім'я твого висловити не можу, — відповів я.

— Я рубач, що рубає запри на шляху людськості, запри, покладені дикістю, темнотою і злою волею. Ти бачив частину моєї праці?

— Бачив.

— Знаєш, у чім моя сила?

— Чую... Догадуюся.

— Пізнаєш її. І мету розумієш?

— Розумію і бажаю хоч іздалека побачити її відблиск.

— Зумій зріктися цього бажання, то мета буде найближчою до твого духу. Не бачити тобі судилося, але простувати стежки правди і свободи. Хочеш ставати до цієї праці?

— Хочу.

— Підеш без вагання тернами?

— Піду.

— То йди ж!

І він дав мені сокиру.

1886 р.

КАЗКА ПРО ДОБРОБИТ

Був то собі колись Добробит. Не знаю, чи хто з вас особисто зтямив його, тож мушу описати вам оце його так, як мені описував небіжчик моєї баби тітчаний стрик.

Старий Добробит, то була особина наскрізь неморальна. Головна його засада була: як єсть, то шелесть! А що зроду був він Добробит, то все було в нього чим шелестіти. Любив він попоїсти — ховай боже! — і животину носив перед собою таку, що свої коліна видав тільки в сні, в благословенних споминах своєї молодости. А що пива, меду і всякого напиту також за пліт не виливав, це навіть не уйшло уваги старого преподобного Нестора літописця, котрий і приписав йому ноту: „Руси же єсть веселіє пити“.

Що був лінивий, це розуміється само собою; куди, бач, з таким животом та з п'яною головою до праці нагинатися! Та й по що йому мучитися, коли він собі Добробит, і йому мабуть той із очерету грошей доносив! Але зате до бійки, до лайки й до любощів кров у нього була страх гаряча, а про його гордість уже й говорити не буду. Одним словом, як єсть сім гріхів головних, так усі вони немов би пропи-

сані були на його червонім, одутім лиці, в його невеличких товщом запливших оченятах.

Ходить було ота помана по наших краях, наприндиться й через губу не плює, а тільки знай сопе і де тільки повернеться, всюди жита, пшениці, трави в хлопа, всюди ліси темні та безмежні, ріки та стави повні риби — одним словом — добробит. А він ходить собі та все співає на ціле горло:

Де єсть руська вітчина?
Де пшениці, ячмена,
І де жита єсть досить,
Куди голод не гостить.
Ой, на-на! Ой, на-на!
Ой, там руська вітчина!

Давно говорили йому панотчики:

— Ей, небоже! Покайся, поправся, бо то не добром пахне!

Але він і вухом у той бік не веде!

— Що мені! — Каже. — Я прецінь Добробит! Скоріше мене зо світу зведуть, ніж би я мав свою натуру змінити!

— А ти думаєш, що не зведуть?

— Ну, нехай пробують! — Кричить Добробит. — Хто посміє?! Адже це не добром пахне, це кримінал!

— А от побачиш! Найдуться такі, що посміють, і нічого за те їм не буде.

— Е, — каже Добробит, — вовка боятися, то й у ліс не йти! Певна річ, що всі ми помремо й до чорта в зуби підемо, але хто би собі тим голову сушив! Що було, бачили, що буде, того не знають люди, і ви, панотче, не знаєте. А ось ліпше нумо випиймо по добрій повній та й затягнім, щоб аж гори лунали:

Я ніколи не згину,
Бо веселю родину!
Ой, ну-ну! Ой, ну-ну!
Бо веселю родину!

Отак гуляв собі мій Добробит і гадки не мав. Аж бух! Одного дня ні сіло, ні впало, прийшов „ферделюнок“¹ від пана Гопмана: завтра на восьму годину рано такий та такий Добробит має ставитися в канцелярії!

Перший раз від роду у нашого Добробита забігали мурашки поза плечима. Чого тільки може хотіти від мене пан Гопман? Аджеж податки я всі заплатив, у праві ні з ким не стою², „штрофу“³ ніякого на мені нема, а так, знайомитися з паном Гопманом не маю охоти, бог із ним! Та, що діяти, коли наказ, то треба йти.

На другий день раненько казав Добробит запрягти коні та й поїхав ставитися до пана Гопмана.

— Слава Ісусу Христу! — Сказав він чемно, входячи до канцелярії.

— А, чін топри, чін топри!⁴ — Сказав пан Гопман. — А, що ви за една кльопа⁵, чого вам трепа?⁶

— Та я, прошу пана, Добробит. Пан мене чогось кликали. Ось і ферделюнок.

— Ага, ага, то ви Топропит! Топре, топре, пане Топропит, сітайте! Маємо тут тещо на вас поховорити.

¹ „Ферделюнок“ — ферлядунок, судова повістка.

² Стояти в праві — судитися з кимсь.

³ „Штроф“ — штраф, кара.

⁴ День добрий.

⁵ Єдна кльопа — один хлоп.

⁶ Трепа — треба.

- На мене?
- Ну, на вас, за вас, про вас, все отно. Скажіть мені, пане Топропит, я чула, що у вас є шпихлір хромацький?
- Та є.
- А мноха там на той шпихлір спіша?¹
- Та є жита тисяча кірців², пшениці щось зо п'ятсот, а вівса, бачу, буде до п'ятнадцять сот.
- Хо, хо, хо! То топре! То туше топре! Нам акурат стільки трепа.
- Вам, пане Гопман?
- Ні, не мені самому! Пан старший від війська пише, що йому трепа. Так ви, пане Топропит, посволите, що ми сопі то спіша саперемо?
- Ба... ба... а то яким правом? — Пробовкнув зачудований Добробит.
- Ну, ну, ну! Не тумайте, що ми сатармо! Ні, ми не такі люти³. Ми вам тамо таку оплікацію, росумієте?
- Яку оплікацію?
- То такий папір, що його мошете сховати,
- А можна його їсти, як хліба не стане?
- Ах, клюпа⁴ ви кльопа, пане Топропит! Ха! ха! ха! Їсти! Вам лиш апи їсти! А знаєте ви, Топропит, що то є фатерлянд?⁵
- Ні, пане, не знаю.
- Ой, ой, ой! — Закричав пан Гопман, ухопив себе за голову і почав скакати по канцелярії. Добробит думав, що пана раптом зуб заболів, а то пан Гопман дивувався, що Добробит не знає про „фатерлянд“.

¹ Мноха — багато; спіша — збіжжя.

² Кірець — міра сипучих тіл, приблизно 4 пуди.

³ Люти — люди.

⁴ Клюпа — глупа, дурна.

⁵ Фатерлянд — батьківщина.

— Ну, слухайте, пане Топропит, — сказав пан Гопман, вийойкавшись трохи, — не путьте смішна! „Фатерлянд“, то є військо, старші і я! Тля того „фатерлянд“ кошна кльопа повинна вітати все, що має, і то ще самало путе.

— Ба, пане Гопман, а як я сам з голоду згину?

— Клюпа кльопа! Апи „фатерлянд“ сторов пув, а кльопа все путе! Не схинеш! А ті оплікації, про котрі я топі касав, вони путуть топі носити проценти.

— Я, пане, процентів не хочу.

— Не хочеш? То й ще й ліпше. Я то сарас сапишу то протоколь. А по спіша я сарас пішлю, щопи сапрали.

— Ні, пане, я не пристаю на те. Ану ж у мене не зародить, то що я тоді буду робити?

— Е, не сародить! Тільки працюй топре, то все топі сародить. А я чула пане Топропит, що ти туше лінива, ропити не хочеш! Слухай, непоше¹, апи я пільше са таке не чула!

— А вам, пане, яке до того діло? — Огризнувся Добробит, котрому нарешті забагато стало тої науки. — Аджеж я до вас не йду хліба просити, а ось ви до мене прийшли!

— Що? Як? Ти так то мене смієш палакати? — Крикнув пан Гопман. — Ей, амстінер!² Bank heraus!³ Вліпіть йому!

— Ще наш Добробит і не оглянувся, а вже лавка в сінях стояла готова і ціла юрба гайдуків ухопила його і вліпила йому так, як йому ще зроду ніхто не вліпив. Потім повели його наново перед Гопмана.

¹ Непоше — небоже.

² Амстінер — служачий.

³ Винесіть лавку.

— Пане, — почав був Добробит, — яким це правом ви...

Але пан Гопман перебив його:

— Мовчи, кльопа, і не каши нікому! Ось мое право!

І він луснув рукою по великій, у свинячу шкіру оправленій книзі.

— Умієш читати?

— Ні, пане, не вмію.

— Ну, то мовчи! Ось тут мое право, параграф емеремеремрем! А тепер скаши мені, пане Топропит, є в тебе гроші?

— Та щось трохи є.

— Що то значить: трохи? Ти каши просто, скільки є?

— Та буде там з десять тисяч.

— У, тесять тисяч! І на що топі, клюпа кльопа, стільки хрошей? Шо ти з ними ропиш?

— Положив у скриню та й лежать. Їсти не просять, а так, про чорну годину, пане, най ся не пригаджає¹.

— А шо, чи я не касала! — Радісно крикнув пан Гопман. — Де клюпа кльопа снає, шо с хрішми ропити! А фатерлянд потрепує хроші, пахато хроші! Не пійся, пане Топропит, воно топі не пропате, а тістанеш оплікацію.

— Щезайте ви, пане, зі своїми оплікаціями! — скрикнув Добробит, сам себе не темлячи зі злости.

— Шо? Як? Ти мені смієш? — Запінився пан Гопман. — Амстінер, вліпіть йому!

Куди, куди смирніший став наш Добробит після того, як йому другий раз вліпили. Побачив, неборака, що з паном Гопманом таки не жарти.

¹ Най ся не пригаджає — хай не пригодиться.

— Переш оплікації, клюпа кльопа? — Крикнув йому Гопман.

— Та беру, прошу пана.

— Ну, так пуло срасу ховорити! А слухай ти, кльопа! Я чула, що в тепе коні є топрі.

— Та є, прошу пана.

— Пахаго?

— Десять пар.

— Тесять пар! Чи ти стуріла? На що топі стільки?

— Та гак, пане, свого ховання. Продати лучиться, то продам, а ні, то нехай ховаються.

— Слухай, пане Топропит, фатерлянд потрепує коней на війну. Топі дві пари тосить, а на решту тамо топі квіт.

— Що мені з того квіта?

— Сховай! Колись, як у касі путуть сапахато хроші, то тістанеш саплату. А коні я скашу сапраги.

Добробит у потилицю почухався і нічого не сказав.

— Слухай, пане Топропит, — говорив далі пан Гопман, — пахато ти маєш крунту?

— Та багато, не багато, а так, стільки, що для мене вистарчить.

— Клюпа кльопа, я не того питаю, але скільки морків¹?

— Як посаджу морков, то й морков родиться, — сказав Добробит.

— Ой, ой, ой! — Закричав знов пан Гопман, мов на зуб. — Шо то са клюпа кльопа! Вона навіть не снає, що то морк! А як ше ти поле міряла?

— Ми, пане, на пруті².

— А мнохо прута маєш?

¹ Морків — моргів (міра менша як півдесятини.

² Прут поля — довга та вузька нива.

— Та буде щось зо сто.

— Ну, нікс травс¹ не путе. Я кашу пере-
міряти. Тоху топі самного. Тосить топі тват-
цять. А решту вітпишемо тля мохо прата фон
Дравсен.

Добробит тільки очі витріщив.

— А слухай но ти! А много ти платиш по-
татка?

— Ой, пане, много, по десять дутків² з
прута поля.

— Ха! ха! ха! І то насивається мнохо? Ха,
ха, ха! Вітнині с морка путеш платила по п'ять
сріплом, росумієш?

— Ні не розумію.

— Ну, то як сопі хочеш. Се ти швитко сро-
сумієш, А те ти пасеш хутопа?³

— Та в лісі.

— А чия то ліс?

— Та божий.

— Що? Як? Поший?

— Ну, так. Пан каже, що то його, а хлоп-
и кажуть, що їх. А я одне кажу: ані пан його
не садив, ані хлоп, значить божий. А вживати
вживаємо.

— В лісі хутопа пасти не вільно! Ліс пан-
ський! Ось патент! — Крикнув пан Гопман.

— А куди ж я з худобою подіюся коли й
поля уриваєте?

— Тівайся, кути хочеш! Хоч поріш, хоч
у стайні терши, а в лісі пасти невільно, —
крикнув Гопман.

— Ні, пане! — Крикнув і собі ж Добробит,
чуючи, що внутрі у нього немов щось обрива-

¹ Нікс травс — нічого з того.

² Два дутки — менше 5 копійок.

³ Хутопа — худобу.

ється. — Зо мною вже робить що хочете, але за худобою я обстану і не попушу. То не може бути! То загибель!

— Мовчи, клюпа клюпа, і йти тотома! — Тупнув ногою Гопман.

— Ні пане, не буду мовчати і не вступлюся звідди. Той патент мусить бути скасований!

— Що? Як? Ти смієш? Амстінер, вліпть йому

— Ліпть, скільки хочете, — кричав Добро-
бит, — хоч на смерть убийте, але я свого не попушуся.

— Вліпть і саприть! — Сказав пан Гопман і пішов додому обідати. — Pfui, wie man sich mit diesen tummen Bauern herum plagen muss!¹ — Зідхнув він, вийшовши з урядового будинка.

Добробит дістав, що дістав у те місце, відкіля ноги ростуть, а в додатку просидівся в арешті з півроку, доки пан Гопман не пригадав собі його і не казав випустити.

Насунувши кучму на очі й не озираючись, пішов додому.

Дома він застав такі порядки, що й своїх чотирьох стін не пізнав.

Що сталося з ним дальше, про те історія мовчить. Чи він умер, чи переродився, цього годі зміркувати. На всякий спосіб, той Добро-бит, який сьогодні живе між нами і який усім нам так добре відомий, зовсім не подібний до тамтого старого.

Наш Добробит тихий, смирний, працьовитий, ошадний, моральний до останньої нитки, одним словом — чисте противенство старому.

А головне, наш Добробит дійствує з уповажнення і за потвердженням згори. Кілька разів

¹ Тьфу, як із тими дурними дядьками треба натурбуватися.

бачилось уже навіть, що ось-ось буде по нім, але завсігди в саму пору виходило розпорядження: Добробит має бути! І справді, богу дякувати, маємо його й до нині. Давньої грішної вдачі не лишилося в нім ані сліду.

Хіба тільки крізь сон часом промурмоче, та й то на жалібну ноту, першу стрічку пісеньки:

Де есть руська вітчина?

Дальші стрічки він забув, хоч у лоб йому стріль.

1890

ЗВІРЯЧИЙ БЮДЖЕТ

Не за горами, не за Бескидами, а таки в нашім краю був колись великий та могучий цар, що звався Лев, а на прізвище Ситий-їсти-не-хоче. Добрий то цар був і справедливий; ніхто на нього ніколи не жалувався, а як часом хто хотів пожалуватися, то, звичайно, ще й не оглянувся, аж уже був небіжчик і спочивав у царських зубах. А був він царем над усею звіриною, над усею птицею, і всі його слухали.

А треба вам знати, що в звірячім царстві була вже віддавна така конституція: необмеженої влади ніхто не мав, а кожний їв тільки того, кого міг зловити, задушити й обдерти зі шкіри. Перед царем усі були рівноправні; він — найсильніший і мав право кожного зловити, задушити, обдерти і з'їсти. Під його рукою були поменші губернатори, як от Ведмеді, Вовки, а із них кожний мав таке саме право над меншими від себе.

Чи довго, чи коротко жили звірі під такою конституцією, — цього вам уже не скажу. Досить, що настав такий час, коли вона їм остогидла гірше хріну, і вони сказали до царя Лева:

— Найясніший монархо, скасууй ти оту собачу конституцію! Коли рівноправність, то нехай уже буде рівноправність. Ти — цар, і всі

ми хочемо бути під твоєю рукою. Ти в нас один: їж кого хочеш, дери кого хочеш, твоя воля. Але коли кожний із твоїх губернаторів схоче мати таке саме право і скаже, що й він рівноправний, що й він „szlachcic na zagrodzie, równy wojewodzie“¹, то нам, дрібноті — Вівцям, Курам та Зайцям, попросту дихати не можна. Таке приходить, що або гинь, або смерть твоя!

Послухав цар Лев тої мови, а що сам був ситий і добродушний, то й каже:

— Що ж, мої вірні піддані, правда ваша! Сам бачу, що вам ні в кут, ні в двері, коли кожний Вовк і кожний Шуліка схоче над вами збиткуватися. Буде, дітоньки, по-вашому. Теперішню конституцію скасую, коли вам допекла, і видам нову таку, що всі ви будете рівні перед правом, а право... то тільки я один. Я один, дітоньки, буду мати до вас право, а решта всі нехай сидять тихо й смирно, і нехай у цілім царстві буде божий супокій! Ніхто не сміє іншх нападати, ані мордувати, ані кривдити, а хто би поважився на таке злодійство, то ви тільки спішіть до мене зі скаргою, а я покараю злодія по всій строгості права!

Велико врадувалися всі звірі, почувши таке ласкаве слово від свого царя, і розійшлися по домах. Аж справді, ні стій, ні пожди, цар велів по всьому царству трубити й бубнити, щоби ніхто не смів другого мордувати, дерти і їсти, і щоби по всьому царству був божий супокій.

Гай, гай, як почули про ту нову конституцію Медведі, Вовки і всякі інші драпіжники! От варто було побачити, який переполох між ними вчинився. Не приведи господи! Такого року та трублення наробили по всіх дебрах та

¹ Шляхтич у своїй хаті, рівний воеводі.

гаврах¹, та печерах!... А далі як зніюхались та й галадрала всі побігли до царя. Обступили його столицю, що твоя чорна хмара, і такого гармидеру наробили, що Лев не знав, який у нього день і де його голова. А найбільше ті Вовчиці — так і заводили: „А що ж наші діточки будуть їсти? Наші бідні Вовченятка чим прогодуємо? Траву будуть пасти? Кору з дерев гризти? Ще якби були ми, надіючись біди тяжкої, хоч капусти понаквашували! Та й то, що варта пісна капуста без солонини!² Ой-ой-ой, го-ло-о-о-вонько наша бідна, недо-о-о-о-ленько наша несосвітенна!“

Слухав, слухав цар Лев того крику й заводу, а далі як не розлютується, як не кламцне зубами, як не махне хвостом та не рикне своїм здоровенним голосом, то всі звірі трохи зі страху на місці не попадали. Тихо стало так, що хоч мак сій. А Лев до них:

— Мовчіть мені, погані бунтівники! Хто ще раз обізветься той живий з місця не рушиться. А що то ви собі думаєте? За кого ви мене маєте? Хіба я вам не всім звірям цар? Чи я тільки овечий опікун, козячий приятель, телячий прихильник, курячий батько. Хіба ви всі, Ведмеді, Вовки, Тигри, Орли та Яструби, не є такі самі або й ще ліпші мої піддані й діти, як тамті? Чи ви гадаєте, що я на те конституцію видав, щоб ви з голоду дохли, а тамта голота щоби без перешкоди множилася? Дурень, хто так думає!

Всі драпіжники аж легше відідхнули, почувши таку царську мову. Дух у них уступив, хоч і не знали ще, як властиво цар міркує з

¹ Гавра — звіряче логовище, лігво.

² Солонина — сало.

тою конституцією поступити, щоб і Вовки були ситі, і Кози цілі.

А Лев так далі мовив:

— Слухайте ж, яка моя воля! Перший артикул нової конституції каже: „Всі звірі рівні перед правом, а право — то цар“. Отже, віднині я видаю таке право: всі губернаторства касуються і ви всі маєте бути при мені, будете становити мій двір, мою прибічну сторожу і мою армію. А прочі звірі мають достарчати для мене й для мого двора поживи. Уложимо бюджет, скільки для всіх вас, для ваших родин потрібно на день стравунку¹, передамо той бюджет звірячій раді, вона ухвалить, і тоді всі ви будете жити собі, як у бога за дверми, і побачите, що при новій конституції живеться далеко ліпше, ніж без неї. Бо коли давніше ви нібито й мали право хапати і їсти всякого, кого тільки подужаєте, то все таки ви мусіли бігати, засідатися, ловити, не раз боротися й мучитися, не раз і голоду наmlітися. А тепер усьому тому кінець. Ми ухвалене розложимо на поодинокі громади, і вони мусять нам сами все знести й достарчити, так що кожний тільки бери і їж готове. Знаєте тепер, що значить нова конституція?

Драпіжники трохи зо шкіри не повискакували з радости, почувши таке мудре вияснення нової конституції. „Справді — подумав собі всякий, — коли звіряча рада ухвалить наш бюджет, то тоді всякий скаже: що ж, сами ухвалили, сами того хочете, то й давайте добровільно. А вже цар на те й є царем, щоби звіряча рада ухвалила все те, чого йому треба і чого він зажадає“.

¹ Стравунок — пожива.

І всі почали підскакувати з радості, як хто міг найвище, і вити, і ревити, і пищати, і кричати всіма голосами: „Слава, слава, слава нашому мудрому цареві!“. А далі, побравшись за передні руки, давай виводити перед царським престолом величний національний танець, а хор щонайдобріших співаків зотягнув на двадцять чотири голоси преславну пісню:

„Многая-гая-гая,
Многая-гая-гая
Літа-та-та-та-та-та-та
Літа-та-та-та-та-та-та
Многая літа!“

Не треба вам і доповідати того, що все й справді сталося так, як казав Лев. Ведмеді, Вовки, Риси, Шуліки, Орли і всякі звірячі драпіжники дуже докладно пообраховували собі, скільки їм і всьому їх родові й приплодові потрібно на рік страви. З тих обрахунків цар звелів своїм міністрам уложити бюджет, скликав велику звірячу раду з усієї держави і сказав:

— Ну, дітоньки, маєте, славити бога, нову конституцію. Що ж, до вподоби вам вона?

— До вподоби, ваше царське величество! — Закричали всі звірі.

— Добре, дітоньки! Дуже мене це тішить.

Тепер же вважайте, що вам скажу. Усі ви обов'язані пильнувати її, як ока в голові, і в разі потреби все, але то все, що маєте, навіть життя своє, посвятити для неї!

— Кожної хвили готові ми це зробити! — Закричали в патріотичнім одушевленню Осли, Воли, Барани й інші звірі.

— Дуже мене тішить ваш патріотизм, — сказав Лев. — Вірте, що я вмію його цінити. Конституція, котру я дав вам і котра повік-віки

становити буде славу мого правління, дорога мені так само, як і вам. Щоби стерегти її, зберігати, як найвищі святощі, й боронити проти всякого порушення зовнішнього і внутрішнього, я не тільки готов сам трудитись день і ніч, не жаліючи поту й крові, але надто установив постійну сторожу, під котрої охороною кожний з вас, навіть найслабший, може спокійно спати.

— Дай тобі, боже, много літ прожити, наш мудрий і милостивий царю! — Крикнули всі звірі, хоч уже не так радісно, як першим разом.

А цар говорив далі:

— Ось вам обрахунок. На удержання моє й моєї сторожі маєте давати добровільно те, що тут прописано, а я за те ручу вам, що в цілім краю по віки-вічні панувати буде божий супокій.

Слуги роздали всім звірячим послам друкований рахунок. Заглянули посли в той рахунок, і аж мороз пішов у кожного поза плечима. Але що вже було робити! Бодай чоловік має чорне на білім, що, коли й кому має дати, і знає, що більше від нього не зажадають.

— Секретарю, — сказав Лев, — відчитай бюджет, може хто схоче в тій справі голос забрати!

Тоді піднявся один старенький Осел і сказав:

— Вношу, щоби увільнити пана секретаря від читання. Всі ми прочитали той бюджет і знаємо відразу, що без бюджету не можна. Всі ми віримо своєму цареві і готові для нього на все. Для того вношу, щоби рада ухвалила цей бюджет без дискусії, відразу. Хто є за тим, нехай встане з місця.

Всі встали. Бюджет був прийнятий. Від того часу в звірячім царстві запанував правдивий божий супокій.

1897 р.

ІСТОРІЯ КОЖУХА

Присвячую Іванові Сандулякові¹ Луки з Карлова.

Був собі кожух. Простий баранячий кожух, навіть не надто новий; правда, нелатаний та вже порядно проходжений, просяклий запахом людського поту, з поблеклими віддавна прикрасами, що колись надавали йому характеру типового покутського² кожуха. Словом, тепер то був кожух звичайний, буденний, невидний, нецікавий для етнографа-аматора і на око без найменшого права до гордості.

А проте він був дуже гордий і в бесідах із самим собою, які вів звичайно в нічній темряві, висячи на жердці над постіллю господаря, чванився та виносився незвичайно.

„Що ж то, — міркував він, — котрий кожух, котре футро, котрий опарат церковний³ має більше право до гордості й поваги від мене? Правда, лисам, покритим гранатовим

¹ Іван Сандуляк, син Луки — один з перших селян соціалістів, основоположник і член радикальної партії, визначний соціалістичний агітатор і бесідник, був послом після 1907 р. до австрійського парламенту. Автор кількох радикальних пісень.

² Покуття — район над Прутом, Черемошем, з містом Коломиєю, в Галичині. Це вже початок карпатського підгір'я.

³ Опарат церковний — риза.

сукном, більше панькають та шапкують, перед опаратом церковним більше припадають, та що тото значить! Усе про людське око! Бо, кажучи правду, які ж їх заслуги? Хіба тільки, що одно від одного більше коштують. Чи можуть же вони зрівнятися зо мною, простим, бідним кожухом, що своїм натуральним теплом ogrіває всю родину? Так! Сміливо можу сказати, що без мене одного ніхто, але то ніхто з родини мого господаря не міг би під час зими виглянути з хати. Бо я їх єдиний кожух, єдина тепла одежа. І нехай мені вельможні лиси і вовчі шуби покажуть одну одежу, що так вірно, невтомимо й безкорисно служить своєму господареві, як я!

„Тільки що перші кури запіють, уже встає господар, тягне мене з жердки та йде до стайні, досипати худобі січки з вівсом. Верне зі стайні і стане до праці, різати січку для коней, — уже господиня накидає мене на плечі та йде до стайні коровину видіти. Верне від корови, знов господар одіває мене на себе та йде на подвір'я дров нарубати. Нарубає дров, напоїть коні коло криниці, коровину, воду принесе й вертає в хату, але мені нема супочивку. Уже мене одіває донька, дівчина що йде на цілий день прости до багатого сусіда за ложку страви та за сердешне спасибі. Тільки що туди прийде, служниця того багача несе мене знов домів¹, бо мушу повнити нову службу. Синочок господаря, семилітній хлопчина, з'ївши кусник хліба з часником і мисчину теплої затирки, мусить іти до школи. Тож бере мене також на свої дрібні плечі, хоч майже по кістки йому сягаю і долішнім кінцем тягнуся по снігу, і йде до

¹ Домів — додому.

школи. Та й тут я не можу довго забавити. Ще в сінях знімає мене з хлопчини парубок — слуга другого сусіда-багача, що потребує мого господаря, щоби йшов молотити або гній зі стайні викидати. А в полудне, коли діти виходять зі школи, знов той самий парубок несе мене до школи, щоб я хоронив від морозу хлопчину, як вертає домів, А з дому несе мене знов до господаря, а вечір знов мандрую по доньку. І так цілісінький день переходжу, як ткацький човник, з кута в кут, із плечей на плечі, від праці до праці, завше до услуг готовий, завше пожаданий, тужно очікуваний і з дякою прийманий. Справді, так жити, то значить не дурно жити! То значить сповняти своє призначення, служити ретельно, бути пожиточним! Так живучи, можна чутися вдоволеним зі сповнення своїх обов'язків, можна чутися гордим“.

Отак міркував собі сердешний кожух. Одно тільки його смутило, що швидко зуживався.

„Чую, що недовго вже мені животіти. Незабаром шви потріскають, волос вилізе, ба навіть шкіра де-не-де вже починає тріскати. І що ж тоді зробить мій бідний господар? Знаю, що вже віддавна найгарячіше його бажання — стягнутися на новий кожух, та як же далеко до здійснення того бажання! Відколи пан дідич ліси повирубубував, нема зарібку з кіньми в зимову пору. Овець не держить, а що руками в зимі заробить, то ледве стає на яку таку обув і на податок. Відки ж тут до кожуха? А без кожуха в зимі — як без духа! Ой, тяжка хлопська доле!“

II

Одного дня зайшла маленька зміна в розкладі кожухових услуг.

Ранок минув як звичайно.

Кожух відвів хлопчину до школи, коли це прибігає його господар, батько хлопчини, в легкій полотнянці. Убіг до школи, учителя не було, і, хукаючи в пальці, сказав швидко хлопцеві:

— Юрню, дай но мені кожух! Пан дідич прислав по мене, каже мені їхати з його фірами в ліс.

— Ой, а як же я верну зі школи без кожуха? — повідає хлопець, скробаючися в голову.

— Візьми, синку, ноги на плечі та й біжи хутко, то зігрієшся, нічого тобі не буде, — сказав батько, одягаючи кожух. — А може бог дасть, що в дворі знайду ліпшу роботу, то на другий кожух стягнемось, — додав, аби потішити затурбованого хлопчину.

Того дня вже кожух цілий день не злазив з плечей господаря. Коли вечір оба вернули домів, кожух у трьох місцях потріскав на рукавах, і господар воркотів невдоволений, бо оконом за роботу мало заплатив і навіть на другий день не казав приходити.

Та найгіршу біду застали дома: Юрцьо лежав хорий. Гарячка з'їдала хлопчину, спеклими устами стогнав без тям і тільки одно повторяв: „У боці мене коле, ой коле!“.

Від того дня змінилася кожухова доля. Хлопець не ходив до школи. Що там радили, як хукали і шептали й плакали родичі, не вмію того сказати. Досить того, що полежавши зо дві неділі, Юрцьо подужав. Аджеж тверда хлопська натура! Щезла гарячка, перестав кашель, не стало колотьби в боці, тільки лишилося ослаблення. Рвавсь хлопець до школи, та мати, бачачи його безсильність, не хотіла його пустити.

Коли це одного разу, власне як ціла родина сиділа коло миски затирки, а кожух висів на жердці, двері отворилися і увійшла в хату пре-

світла власть громадська: десятник і присяжний.

— Слава Йсу! — сказали, входячи.

— Навіки богу слава! — Відповів господар, устаючи від стола.

— Час до обіду, — сказала господиня.

— З богом святим, най бог благословить, — відповіла власть громадська.

Хвилю панувала мовчанка в хаті.

— Просимо сідати, — сказав господар.

Власть сіла на лаву.

— Що ж вас, панове, до нас приводить? —

— Питає господар.

— Та то ми, куме Йване, не сами від себе, — сказав, скробаючися в Голову, присяжний. — То пан начальник нас прислав.

— Ой, а що ж там нового? — Йойкнув господар. — Адже шельварок¹ я відробив.

— Та то не про шельварок, — сказав десятник. — А от, хлопця до школи не посилаєте. Пан учитель на кару його подав. Маєте римського² заплатити.

— Римського? А боже! — Скрикнув Іван. — Та же хлопець був хорий!

— Хто ж то знав? Чому-сте про те вчителіві не донесли?

— А боже милий! Чи ж то чоловікові тото в голові? — Сказав Іван.

— Га, а ми також тому не винні. Нам наказано стягнути з вас кару, римського.

— Хоч мене тут на муки беріть, хоч мені шинами підощви печіть, коли на моїм цілім обійстю римський готівкою знайдеться!

— Нам нічого до того, кумцю любий, — сказали присяжний і десятник. — Ми, куме, гро-

¹ Шельварок — громадські роботи, одбутки.

² Римський — ринський, монета, приблизно 80 коп.

мадські слуги: що нам накажуть, мусимо робити. Нема грошей, нам наказано брати, що можемо. Ось кожух!

— Куме, той кожух, то наш єдиний маєток! — Крикнув господар, як опарений. — Без нього ніхто з нас не має в чім виглянути з хати на мороз.

Та даремні були благання. Уже кожух був у руках десятника, а цей, оглянувши його, сказав, киваючи головою:

— Ну, два три римські він іще завше варт!

— Не бійтеся, куме, — сказав присяжний. — Кожух ваш не пропаде. Занесемо його до Юдки. Сьогодні принесете римського, сьогодні вам кожух вернемо.

— Алеж, куме, бійтеся бога! — Сказав Іван. — Відки ж вам візьму римського? Аджеж без кожуха в зимі заробити не можу!

— Що нам до того? Візьміть, де хочете! Ми маємо гострий наказ.

— Та же кожух мокрий, — сказала господиня, ламаючи руки. — Коби бодай Юдка його осушив, поки де кине в коморі.

Та власть уже не слухала цих слів. Десятник узяв кожух під паху і, не поздоровивши нікого, вийшов із хати. Вийшов за ним і присяжний. Ті, що лишилися в хаті після того, як винесено кожух, дізналі такого чуття, як коли би винесено трупа когось найдорожчого з родини.

Хвилю сиділи, як остовпілі, і тільки опісля, мов на команду, обі жінці заридали вголос, клопець отер сльози рукавом, а сам господар сидів понурий коло вікна і оком слідив за властю, що ні відси ні відти впала, як вихор, і понесла власне те, без чого ціла родина як стій стала вдвоє бідніша і зовсім безпомічна.

Минув тиждень від того дня. Іван якимось чудом добув відкись римського, заніс до в'їта і дістав дозвіл — узяти назад заграблений кожух. Разом з десятником пішов до Юдки, радий, що прецінь знов дочекається кожуха в хаті. Та радість його незабаром минула. Коли Юдка виніс кожух із комори, Іван уже здалека почув сопух гнилизни. Мокрий кожух, пролежавши тиждень у вогкій коморі, став зовсім непридатний до вжитку, зігнів і в пальцях розлазився. Йойкнув Іван і аж за голову вхопився руками.

— А бог би вас побив! — Сказав, обертаючися то до десятника, то до Юдки.

— Ну, а мене за що? — Відповів Юдка. — Чи то я обов'язаний сушити ваші кожухи?

— А я також тому не винен, — відповідав десятник. — Казали мені заграбити, я заграбив, решта не до мене належить.

— Алеж бійтеся бога, — лементував Іван. — Я римського заплатив і втратив кожух! Хто ж мені мою кривду верне?

Юдка й десятник тільки плечима стиснули.

1892 р.

СВИНСЬКА КОНСТИТУЦІЯ

Присвячую пам'яті Антона Грицуняка.

Оце оповідання — не моя духовна власність. Я чув його в Збаражі, у східній Галичині, від старого селянина на прізвище Антона Грицуняка, що оповідав це на народнім вічу. Грицуняк, це дуже цікава поява, один із немногих живих іще¹ недобитків того племені оповідачів і бандуристів, що складали старі думи про діла і пригоди козаків Грицька Зборовського, Кішки, Безродного, Андибера, про битви Хмельницького з ляхами і про трагічну втеку трьох братів із Озова, і співали-промовляли їх заслуханому козацькому війську. Його зверхній вигляд зовсім непоказний: це простий собі сивий дідусь, одягнений не пишно, а навіть бідно, не надто високий, сухий, з лицем, поораним трудами життя, але повним виразу, з чорними блискучими очима. Він не вирізняється нічим із юрби селян, рідко вмішується в розмову і на перший погляд не виявляє інтелігенції, вищої понад звичайний рівень галицького селянина. Розуміється, він не вміє ані читати, ані писати.

Кілька хвиль перед початком віча розмовляв я з кількома знайомими селянами. Грицуняк

¹ Він умер 29 марта 1900 р. (Ів. Фр.).

наблизився до нас, нас представили одного одному, ми обмінялися кількома словами і розійшлися. Мої знайомі, переважно молоді селяни, що покінчили народні школи і пильним читанням книжок розширили свою освіту, не могли мені нахвалитися Грицуняка за його незвичайний бесідницький талант і за те, що він один із немногих людей старшого покоління душею й тілом прилучився до радикального селянського руху.

Не диво, що я був дуже цікавий на його промову. Але віче розпочалося, точку за точкою денного порядку обговорювано і залагоджувано, а Грицуняк не зголошувався до слова. Аж при останній точці денного порядку, де заповідалися „внески і інтерпеляції“, виліз він на стіл, що заступав місце трибуни, виліз якось нерадо і очевидно піддаючися намовам знайомих. Якийсь рух і шепіт пройшов по залі, коли його фігура показалася над збором, і всі зібрані, котрих було звиш 600 людей, щільно напханих у не дуже великім підсінню, затихли, хоч мак сій.

— Та, коли маю говорити, — промовив Грицуняк зовсім поважно до тих, що стояли найближче нього, — то мушу мати папір перед собою. Я то, по правді, неписьменний, але свої нумери знаю і без паперу не вмію говорити. Нехай це буде хоч би лише податкова книжечка.

Грімкий сміх привітав цю першу Грицунякову заяву. Один із тих, що стояли найближче нього, подав йому картку незаписаного паперу. Грицуняк узяв його в обі руки і, держачи перед собою, немов читаючи з нього, почав свою промову таким монотонним, співучим виголосом, немов наслідував сільського школяра, що починає читати „по верха“. Пізніше його виголос

значно оживився, не виходячи проте з тону ритмічної, ніби біблійної прози. Шохвиля ціле зібрання переривало його оповідання грімким реготом, але бесідник навіть вусом не моргнув; навпаки, при ненастанних вибухах загальної веселости його лице набирало чимраз поважнішого, навіть понурого виразу, поки при кінці не дійшло до повної, дерев'яної апатії, котрої гумор і іронію виявляли тільки незвичайно блискучі очі під навислими бровами.

— Слухайте, браття, яку то я розмову мав недавно з одним моїм приятелем. Приходить, бачите, до мене мій приятель і ровесник, що ми з ним давно не виділися. Привіталися ми, як бог приказав, а я й питаю його:

— Ну, старий приятелю, як же ся маєш? Як тобі поводитьсь?

— Богу дякувати, маюся не зле і поводитьсь мені добре, — він так до мене.

— Ну, це гарна новина, — кажу, — і я дуже рад би знати, якого то ти такого добра зазнаєш?

— Якого добра? Ну, це не тяжко сказати, і ти сам це знаєш.

— Ні, ні, так ти мені не викрутишся, — сказав я до нього. — Мусиш мені докладно сказати, що тобі за добро таке притрафилось.

— Ах, приятелю, — відповів він, — хіба ж це не добро, чого ми, богу дякувати, дожили? Подумай лише: панщини відколи вже не робимо, перед законами всі ми рівні, чи пан, чи хлоп, ну та й конституцію, спасибі їй, маємо.

Він так багато наговорив відразу, що при останнім слові йому не стало духу.

— Еге, любий друже, — мовив я, — це справді дуже гарні речі, про які ти тут наговорив, тільки знаєш, не треба придивлятись їм надто зблизька.

— А то чому?

— А тому, що вони так, як ті крамські хустки, пускають фарбу, а та фарба потім брукає пальці чоловікові.

Мій приятель не міг того зрозуміти, і тому я мовив до нього далі:

— Бачиш, любий приятелю, це щира правда, що ми тепер не мусимо робити панщини. Але чи не схотів би ти пригадати собі трохи докладніше, як то тоді бувало, а як у нас тепер?

Мій приятель не міг пригадати собі те так докладно, то я мусів трохи підрятувати його своєю пам'яттю;

— Не правда? Тоді кожного дня, скоро рано, ходив панський отаман по селу від хати до хати, стукав костуром до дверей і кричав: „Ей ти, Йване, Грицю, Семене, ану, на панщину, бо будуть буки¹ в роботі!“

— Ая, ая², так було тоді, — сказав мій приятель і мимовільно почухався в таке місце, де його в тій хвилі зовсім не свербіло.

— А як же ж нам тепер? Отаман не ходить уже з костуром по селу від хати до хати, це правда. Але що робить хлоп? Ось я тобі скажу, любий приятелю. Хлоп устає з доброї волі рано-ранісінько, бере курку або півкопи яєць і йде до того самого отамана — тепер він називається „пан ржонца“ — кладе перед ним свій дарунок і просить його „клінне вашеці“, щоб позволив йому вийти робити панщину на панським лані. А коли прийде без подарунку, то пан ржонца дасть йому в карк³ і полишить йому ласкаво свободу... умирати з голоду.

¹ Бук — кий, палиця, різка.

² Ая — авжеж.

³ Карк — шия, потилиця.

Мій бідний приятель не здобувся нічим відповісти на ті слова, а тільки зідхнув тяженько й похитав головою.

— І перед законом ми рівні, так говориш, любий приятелю, — це я так до нього балакав далі. — Мусить бути й цьому правда, хоч я досі якось не міг того добачити. Коли прийду до pana старости або до pana судді, або навіть до автономічного виділу повітового, то все ще чую те саме, що й перед 1848 роком: „Чекай, хлопе! Геть відси, хлопе!“. А коли я раз поспробував бути премудрим і покликатися на свою рівність перед законом, то дістав позаушника такого дупкого та дзвінкого, як і за отаманських часів. А от погляди ти, як прийде до канцелярії пан державця або хоч би простий пан орендар, то його ніколи не заставляють чекати надворі, але зараз просять сідати і поводяться з ним так чемненько, так делікатно!... Ну, таку саму рівність мали ми й перед 1848 роком!

— Але тоді були буки! — Докинув мій приятель і знов мимовільно почухався в те місце, де його не свербіло.

— Правда твоя, — відповів я йому, — тоді були буки, а тепер повигадували дещо таке, що зовсім стане за буки. І ще може й з підсипкою. Ось послухай, що сказав один мій сусід до pana старости. Бачиш, мого сусіда, преспокійну собі людину, підкусило щось поїхати до Відня, — знаєш, із тою великою депутацією, що їздила до цісаря скажитися на ті кривди, які терпів нарід від Баденього¹. Ну, а потім знаєш...

¹ гр. Казімір Бадені — з кінцем 80 років був назначений намісником Галичини. Репрезентант ідеї, що „Україна й Польща то все одно“. Представник польсько-шляхетського режиму в Галичині. Уславився антиукраїнською і антиселянською політикою в Галичині. Закриття читалень

та депутація вислухала що вислухала у Відні, а як вернула до краю, то всіх бідних депутатів почали тягати на протоколи й карати. То й мого сусіда не минуло це добро: пан староста засудив його на 50 римських грошевої кари. То мій сусід як вислухав той вирок, та й зібрався на відвагу та й каже: „Пане старосто, — каже, — я бідний чоловік. Коли я вже допустився того великого злочину і їздив до цісаря скаржитися на ясно-вельможні сеймові вибори, то що вже діяти, я готов прийняти за те справедливу кару. Алеж бо моя жінка й мої діти в тім моїм злочині нічогісінько не винні, то за що ж ви їх караєте? Карайте мене самого, а не їх. Адже коли ви накладаєте на мене таку грошеву кару, то щоби стягнутися на неї, я мушу продати свою останню корову і ще й останню свиню і ота кара гірше впаде на мою челядь, ніж на мене самого. Тож прошу вас, вельможний пане старосто, чи не могли би ви зробити мені ту велику ласку і перемінити мені ту грошеву кару на буки? Я, богу дякувати, хлоп сильний і здоровий, 50 буків ще якось витримаю, але 50 римських грошевої кари, того, бігме, не витримає моє бідне господарство“. Так говорив мій сусід до пана старости але пан староста не вволив його волі, бо, мовляв, ми тепер перед законом усі рівні, буків нема, а що велять заплатити, те заплати, хоч із коліна вилупи. І мій бідний сусід жде тепер леда-день¹ урядової езекуції та грабіжу на все своє

фальшування виборів, арешти селян, незаконні вчинки судів, що кермувалися тайними обіжниками намісника, одним словом, гостра й брутальна боротьба з українським рухом в Галичині, — це були об'яви політики баденівського режиму. В Галичині довго пам'ятали часи Баденього; зазнав їх на собі і Франко.

¹ Леда-день — щодня.

добро, бо тої грошевої кари не заплатив і досі. Ну, і що ж ти скажеш, любий приятелю, про ті новомодні буки, які замість певної одної частини тіла б'ють цілого чоловіка і ще й усю його сім'ю?

Мій приятель знов не здобувся ні на яку відповідь, а тільки зідхнув тяженько.

— І конституцію маємо також, — почав я по короткій мовчанці знов говорити до свого приятеля, — ая, маємо! Кажуть, вона дуже гарна і препишна. Ти бачив її коли, любий приятелю?

— Бачив? — Здивувався мій приятель. — На папері, в книжці друковану, бачив, чому ні!

— Е, ні, я не про паперову говорю, — відповів я, — а про правдиву, таку, як вона виглядає по самій правді. Бачив ти коли цю дійсну, живу конституцію?

— Як же ж її можна бачити? Аджеж усі ми живемо в ній, відчуваємо її...

— О, так, відчуваємо її, це ти правду сказав. А ось я бачив її на власні очі і хочу тобі це оповісти. Іду ото я раз зі своїми двома синами до Тернополя на ярмарок. Перед нами їхав незнайомий мені господар із жінкою. Чоловік сидів напереді і поганяв кіньми, жінка сиділа ззаду на сидженню, а між ними, обстелена соломою і добре зв'язана, лежала здорова, годована свиня, що її везли до міста на продаж, і спокійно вистромила з воза свою клапоуху голову. Приїжджаємо до Тернополя, переїжджаємо через рогачку¹, аж тут, ади², коло рогачкової будки сидить підстаркуватий панисько, має в руці блискучий ніж і курить люльку на довгім цибусі... от таким

¹ Рогачка — дерев'яна застава на дорозі, щоби збирати податок за проїзд шляхом, чи за привіз продуктів у город, щось як мито.

² Ади — гляди.

довгім! Скоро тільки побачив віз із свинею, зараз зірвався з лавки і крикнув, як з бодні¹:

— Стуй, хлопе!

Господар зупинив віз, а панисько з ножем наблизився до них.

— Що тут везеш на возі? — Запитав він гостро.

— Свиню, проше ласки пана, — покірно відповів господар.

— Та я й сам бачу, що це свиня, але як ти везеш її? Га! Чи не бачиш, що бідній худобині від посторонка геть попухли ноги? А ти лайдаку, а ти непотрібе, чи ти не знаєш, що невільно так мучити бідну скотину?

Цее мовлячи, панисько наблизився до свині і своїм ножем розтяв на ній посторонки так шпарко, що в поспіху покалічив свинячі ноги.

— Марш на поліцію! Мусимо тебе покарати як слід! — Кричав невмолимий панисько і свинячий освобідник.

Хлоп сидів переляканий, як задеревілий на возі; він почав був випрошуватися в сердитого паниська, але де тобі, цей ані слухати не хоче! Але хлопова жінка була, видно, догадливіша. Вона зміркувала, як спекатися біди. Поки там її чоловік перемовлявся з неподатливим паном, вона витягла з-за пазухи червону хустку, пошпорталася в ній якусь хвилю, видобула зав'язаних ув однім її розі 20 крейцарів (вона, певно, два дні гірко робила і голоду намілася, поки заробила їх!), втиснула їх неподатливому паниськові в жменю і почала тоді й собі ж просити його разом із чоловіком. Аж тепер неподатливий панисько потрохи зм'як і промовив:

¹ Бодня—бочка.

— Ну, цим разом ще вам дарую і пушу вас вільно, але пам'ятайте собі це доки життя вашого!

Під час тої пригоди я зі своїм возом від'їхав був трохи наперед але казав хлопцям затримати віз, бо хотів побачити який буде кінець тої справи. Почекали ми добру хвилю, поки господар зо свинею знов проїхав попри нас. Але порядок на возі був уже тепер зовсім не той, що вперед. Жінка сиділа напереді й поганяла кіньми а чоловік, сидів іззаду й обома руками держав свиню, обнявши її за шию. А свиня, увільнена з посторонків, стояла тепер на возі просто, роззиралася на всі боки, кожної хвилі полохаючися перед кожним новим предметом, кожної хвилі готова до скоку. І недовго тривало, аж ось над'їхала блискуча панська четверня: коні чвалали, дзвоники тельнякали, фірман лускав з батога... Свиня перепудилася страшенно, кинулась і вискочила з воза. Господар, що держав звіря за шию, був, очевидно слабший від нього і також вилетів з воза і впав так нещасливо, що розбив собі до крови лице о камінь, а свиня в ноги! Аж мої хлопці посхапувалися з воза, дігнали її і помогли господареві пішки завести її на торговцю. От так то, друже мій, виглядає в нас свинська конституція!

Але це ще не все.

По полудні того самого дня вертав я з Тернополя, так завчасу, щоби на ніч заїхати додому. Наближаємося до рогачки, а там усе ще сидить той сердитий пан з блискучим ножем і спокійнісінько пакає собі люльку на довгім цибусі. Повів я очима по передміських полях, аж бач, геть далеко на гостинці йдуть два чоловіки в хлопськім убранню і рівним кроком наближаються до міста.

— Ну, ті певно служили при війську, — подумав я собі, — і так там твердо навчилися „sto-ma-siano“¹, що й тепер іще, на старости літ, держать крок і машерують рівно в гліді².

Але коли вони вчинилися до нас трохи ближче, побачив я за ними щось чорне, а понад їх головами щось блискуче, ніби довгий огнистий язичок. То вже не треба було великої премудрости, щоб виміркувати, що це шандар³. А коли надійшли ще ближче, то я почув при кожнім їх кроці таку тихеньку музику: дзінь-брязь! дзінь-брязь!

— Ага, — подумав я собі, — ось у чім тут штука! Ось чому вони так гостро крок тримають і так рівно машерують у гліді! Але чекай но ти, пане шандаре! Нехай но ти надійдеш до рогачки! Нехай но ти з тими бідними, так боляче до купи скованими людьми покажешся на очі сердитому панові з блискучим ножом, там то ти пізнаєш, як то можна так мучити хрищене сотворіння.

І я вже трепещав у душі, щоби сердитий пан при рогачці з надто великого поспіху при розбиванню кайданів, якими сковані були ті нещасні, не покалічив так і їх рук, як покалічив був свинячі лаби. Не менше цікавий був я й на те, як то накинеться сердитий пан на нелюдяного шандаря і як поведе його на поліцію. Але, на моє превелике диво, нічогосінько подібного не сталось. Два сковані чоловіки і шандар спокійнісінько перейшли через рогачку і пройшли попри сердитого пана. А серди-

¹ Солома - сіно — так погірдливо називали військову муштру, бо коли вчили салдат машерувати, то в такт говорили „слома - сяно“.

² Глід — з німецького ряд.

³ Шандар — жандарм.

тий пан не то щоб гостро накинувся на шандаря, але де там! Устав і поклонився йому дуже чемненько, а я з отаким носом поїхав додому. Так от тобі, любий приятелю, — закінчив я свою розмову, — так виглядає хлопська конституція. Хлоп мусить завидувати простій свині.

Бурливі оплески, що зірвалися по тій промові, тривали досить довго. Коли втихли, старий Грицуняк додав:

— Вибачайте, мої любі, я властиво повинен був сказати вам це при точці „причини еміграції“, але думаю, що й тепер воно ще не запізно.

І з цими словами він зліз зі стола.

1896

ГОСТРИЙ-ПРЕГОСТРИЙ СТАРОСТА

I

Був собі раз у Галичині староста, та й гострий-прегострий! Вони то в тім краю всі гострі, але староста пан Зам'ятальський був іще геть-геть гостріший від інших. Хоч молодий іще чоловік — йому ледве минуло 45 літ — він не тільки авансував уже на те високе й одвічальне становище, але загалом мав славу вірцевого старости, а дехто вважав його „мужем будущини“, призначеним на те, щоб усім „елементам перевороту“ в краю показати, де раки зимують, що в галицькій „одинокій урядовій“, а також у „другій краєвій мові“¹ виходить більше менше на одно й означає ту педагогічну методу, яку у святім письмі описано гарними словами: „дати кому рани і скорпіони“.

Коли ж слава цього пана старости швидко по його вступленню на урядовання почала приймати попросту страховинні розміри, постановив я уладити собі прогульку в його повіт, щоб на собі особисто досвідчити благодаті

¹ В Галичині в 80 — 90 рр. єдиною урядовою мовою поляки вважали польську мову, а не погоджувалися на існування другої краєвої мови — української.

його адміністративної здібності. Надто я міг повеличатися, що був старим шкільним товаришем пана старости, і це додавало мені надії, що неохотно від нього самого й від його підвладних дізнаюся не одної цінної речі для прояснення внутрішньої політики.

На разі я заїхав у відлюдне, належне до того повіту гірське село, де, як то у нас кажуть, ведмідь рогачку замикає, а світ дошками забитий, і почав собі помаленьку студіювати відносини. Та лелве минуло два дні, коли в селі появилася шандар, простісінько примашерував до моєї хати і гостро запитав мене, чи маю пас? Я відповів, що я, богу дякувати, не з-за границі і показав йому різні свої папери, якими ідентичність моєї особи вилегітимована достаточо. Але для строгого „ока закону“ цього всього було замало і він візвав мене зараз забиратися з ним до М., столиці й резиденції пана старости. Це була досить далека й тяжка дорога, більше як 20 кілометрів, горами, лісами й дебрами. Справедливо побоюючись, що в тих відлюдних пустелях у мене несумнівно є шайка уоружених спільників, які захочуть відбити мене з рук справедливости, прикрасив шандар мої руки добре припасованими залізними обручками, що були злучені залізними брязкальцями, і так пристроєний вибрався я в добрій обезпечі в дорогу, „день перед мною, а ніч за мною“. Я ж мав намір подорожувати для студій, то й оця оригінальна піша прогулянка була для мене також свого рода студією.

Скоро ми вийшли з села і піддержування строгої урядової поваги зробилося зовсім безпредметне супроти безлюдних піль і лісів, то шандар, що досі зі своїм карабіном і настромленим багнетом ішов за мною крок у крок,

підійшов так, що порівнявся зо мною, і почав розмовляти зовсім по-людськи й добродушно. Показалося, що він знає мене дуже добре ще з моїх студентських часів, кілька разів був у мене в хаті і читав декілька моїх книжок. Він просив вибачити йому сьогоднішнє арештовання. Аджеж він знає, що я в селі не зробив нічого злого, бо він цілісіньку ніч патрулював, і слідив, і переслухував людей, що мали яку-небудь стичність зо мною, але не міг довідатися про мене нічогосінько протизаконного. Але від пана старости одержав він гострий і виразний наказ — арештувати мене на всякий випадок і привести до нього в кайданках.

Я постановив був собі нічому не дивуватися, що спіткає мене в тій часті моєї тіснішої вітчизни. Але при оповіданню мого вірного супутника мені таки тяжко було витримати при своїй постанові. Тим цікавіше ждав я особистої розмови з паном старостою, яка оце мала наступити.

Скоро ми ввійшли в обруб міста, шандар відступив від мене і, відповідно до припису, йшов о крок за мною зі строго урядовим виглядом. Пройшовши через місто, де я своїми наручниками на всіх прохожих робив більше або менше мішане вражіння, ми дійшли до забудовань староства. Це був звичайний маломіський партеровий дім із широчезним подвір'ям, стайнею, stodолою і з криницею з журавлем на середині. Кури й качки проходилися по подвір'ю, а надутий, вічно сердитий і булькітливий індик, бачилось панував над усіма і виглядав, мов символ цього цілого урядового місця.

В сінях стояло кільканадцять селян у дрантих одягах, із шапками в руках. Шандар, що, очевидно, вернув із подібної місії, як і мій,

стояв, опершись о дерев'яну галерію, поставивши сумирно свою „жінку“, цебто свій карабін, обік себе. При моїм приході оба шандарі привіталися й пробуркотіли кілька незрозумілих для мене слів. Селяни розступилися в дві лаві і ми ввійшли до тісного досить темного й брудного і зовсім порожнього передпокою. Тут шандар зняв із мене кайданки і крадькома поцілував обі мої руки в тих місцях, де від тиску заліза понабігали були сині обручки. Здається, навіть, що при тій нагоді він кулаками обтирав собі щось із очей, але може це так тільки мені видалося, бо вже в найближчій хвилині він стояв, випростувавшись як струна, і, відвернений від мене, обтріпав свій мундур, застукав розмірено три рази до дверей повітового „святая святых“ і непокликаний увійшов до середини.

Я лишився сам у передпокою. По звичайних двох годинах чекання шандар вернув і велів мені ввійти. Він увійшов за мною, велів мені зупинитися близько порога і сам станув німий і випростуваний у „штелюнку“¹ обік мене. Пан староста сидів при своїм урядовім столі на супротивному кінці досить просторої кімнати і писав щось. Здавалося, що він дуже затоплений у якійсь вельми пильній праці, бо пройшло кілька мінут, поки здужав відірватися від неї і обернутися до нас лицем. Усе ще обернений до нас плечима, а тільки зирнувши зизом і не рушаючися з місця, він озвався чи радше буркнув:

— Прошу ближче!

Ми з шандарем поступили кілька кроків ближче до нього.

¹ Штелюнк — з німецького, стати на позір (смирно)

— Як називаєтеся? — запитав пан староста, що тим часом устав був із крісла і змірив мене своїм орлиним зором від ніг до голови. Я відповів на його питання.

— Можете йти, Бордуляк, — промовив він, обертаючися, до шандаря, — але зачекайте там у сінях.

Шандар салютував по-військовому, зробив гостро військове „kehr! euch“¹ і пішов.

Пан староста поступив пару кроків до мене. Його лице було зовсім супокійне, лише стиснені уста виявляли тверду рішучість.

— П-гане, — промовив він до мене таким голосом, яким можна би було промовити до сумління глухо-німому коневі, — як ви смієте приходити до мого повіту й бунтувати мені хлопів?

Я відповів зовсім покійно, що не бунтував нікого, а хіба тільки від деяких баб позаписував пару опришківських² пісень.

— Пане, не жартуйте! Справа поважна. Я маю докладну реляцію про все, що ви робили й говорили.

— То мене дуже тішить, коли це справді така докладна реляція, — промовив я. — То в такім разі пан староста певно знають, що я не зробив нічого протизаконного.

— Так що ж ви робили?

— Думаю, що ліпше буде, — осміливсь я відповісти зовсім скромно, — коли пан староста зволять мене випитати тільки про ті незаконності й бунтарства, про які там стоїть у реляції. А все інше пану старості може бути байдуже.

¹ Kehr! euch — поворот.

² Опришки — гірські розбійники.

— Ні, пане! Ніщо мені не байдуже! — відповів усе ще грізно пан староста, знаючи добре, що в його реляції нема нічого такого.

Замість відповіді, я поклав перед ним свою записну книжку, де я позаписував народні пісні й бібліографічні виписки із старих церковно-слов'янських друків, знайдених мною в церкві того села — розуміється, українськими й церковно-слов'янськими буквами. Пан староста вхопив книжку і почав перегортати картки, але на його чолі знов почала набігати гнівна жилка.

— А це що має бути?

— Записки й виписки, які я поробив у вашім повіті. Адже в реляції, певно щось про них говориться.

Пан староста ще раз кинувся перегортати картки книжки і знов відвернувся від неї розчарований.

— Я цього монгольського письма не вмію читати. Розповіжте мені усно, де і з ким ви були, що робили і що говорили?

— Жаль мені дуже, але я все забув. Пан староста зрештою знають це все ліпше.

— Відки у чорта маю це знати? — скрикнув староста.

— З вашої докладної реляції. Зрештою пан староста веліли мене ув'язнити й закувати.

— Що? Закувати? — перебив мене староста. — Я велів вас... закувати? Пане, як смієте...

— Про це ми ще поговоримо пізніше. Я тільки думав, що коли пан староста дали таке виразне розпорядження жандармові в тім дусі, то мусите преці найліпше знати, якого злочину я допустився. Отже ж жадаю, щоб мене переслухано про той мій злочин, або зараз відставлено до суду.

Пан староста попав у велике пересердя й почав, очевидно збентежений, бігати сюди й туди по канцелярії, булькочучи якісь слова і фрази без ладу і зв'язку, — не знати було, чи то монолог, чи призначена для мене, але держана в дуже загальних виразах, моральна проповідь.

— Ну, чи бачив хто таке! Ось тобі на! Такий премудрий панич! Зараз його переслухай, а він усе забув. До суду його віддавай. Ну, ну, суд нам не втече. Проти самі злочини! Ого-го, щоб я був такий дурний і зараз таки, ні стій, ні пожди, допустив аж до злочину. Це би вам було дуже на руку. Але я... пишно б я на тім вийшов! О ні, мої панове! Не туди взялися. Я не буду під вашу дудку танцювати. Я розумію своє становище зовсім не так, як вам це сниться. Зовсім на так! Я почуваю себе одвічальним, од-ві-чаль-ним, розумієте! Одвічальним за спокій і порядк у моїм повіті. А тут приплентається такий панок, бог зна відкіля, і важиться без мого дозволу і без контролі швендяти по селах та відбувати по ночах сходини з мужиками!

І нараз зупинився, приступив до мене майже ніс до носа й запитав швидко й гостро:

— Про що ви говорили з мужиками минулої ночі на попівським подвір'ю?

— Не знаю, пане старосто. Запитайте мужиків.

— Ага, коли б бестії хотіли щось сказати! Зрештою, розуміється, я вже знайду способи, щоб вивідати все до слова.

— Отець парох був також при тім. Запитайте пароха, — промовив я іронічно, бо ніяких нічних сходин на подвір'ю не було.

— Ага, цей якраз до того! — скрикнув сердито пан староста. — Такий бунтівник, зади-

рака, неспокійна голова, такий... такий... такий шизматик найгіршого гатунку.

І він кинувся знов бігати по канцелярії, розмахувати руками й пережовувати бавовну свого монологу. Нараз зупинився знов і наблизився до мене — цим разом з виразом глибоко стурбованого трагічного батька.

— Але прошу ж вас, пане доктор! Адже ви розумний чоловік... Як же ви могли бути такі необережні, такі... такі... такі неделікатні, їй-богу, *c' est le mot*¹, неделікатні. Аджеж знаєте моє одвічальне становище й навмисне їдете сюди, щоб наробити мені клопотів. Якраз мені! І за що? Пощо?

Я витріщив очі й відповів, що про його становище і про його одвічальність у мене й помислу не було і що я приїхав сюди тільки для того, бо мені було треба.

— Треба! — скрикнув він напівсердито, а напівсумно. — Н-не, це можете говорити кому іншому. Мене чейже не переконаєте, що ви задля оцеї мазанини, — і він з погордою підняв зо стола мої записки, щоб зараз же з подвійною погордою кинути їх знов на стіл, — задля цих дурацьких співанок та старих церковних шпаргалів вибиралися в таку далеку та утяжливу дорогу. Розуміється, ви не хочете виявити мені добровільно всю правду, хочете загнути мені харамана і в дусі смієтеся з мене, знаючи напевно, що наклали мені в гніздо зозулиних яєць, а вже там найдуться такі, що висидять їх. О, так, це з вашого боку так гарно, так благородно!

Його голос із Стенторового крику знизився аж до плаксивої балаканини. Зворушення по-

¹ Оце слово.

чало, очевидячки, опановувати його душу. Нараз немов нагле просвітління спалахнуло в його мізку. Він простяг мені свою чесну правицю і скрикнув майже радісно:

— Аджеж ми старі знайомі, докторе! Шкільні товариші, ге-ге! Ну, сідай же, старий пай-ташу! Може цигарко дозволиш? Ах, правда, не вживаєш, пам'ятаю, пам'ятаю! З принципу! Га, га, га! То був твій перший принцип! А потім прийшли інші, такі, що боже змилуйся!

Він сидів напроти мене за своїм урядовим столом і жалібно хитав головою.

— Ах, Іване, Іване, що зробилося з тебе! З твоїм талантом, з твоєю пильністю, з твоїм знанням, що б то могло вийти з тебе, коли б не ті прокляті принципи! Та ба, ти все був перекірливий, аби не так, як інші, і так воно й мусіло вийти, як вийшло. Я ще надіявся, і, вір мені, ще й зовсім, зовсім інші надіялися, що ти таки поправишся, успокоїшся, вийдеш на відповідну дорогу. Та, скажи мені сам, як же тут не стратити надію, дивлячися на твої поступки!

Він замовк. Кілька хвиль стояла така глибока тиша в канцелярії і в цілім будинку, що чути було зовсім виразно, як там на подвір'ю сердито булькотав індик. Нараз пан староста схопився раптовно і на його лиці змалювалося заклопотання.

— Алеж, любий мій, ти певно голодний. Я радо запросив би тебе до себе на обід, але...

Я подякував йому й додав, що радше пообідаю в місті, бо ж надіюся напевно, що буду пущений на вільну ногу: аджеж пан староста знають дуже добре, що я зовсім невинний.

— О, любчику! — відіззався пан староста, розсміявшись сердешно, — помиляєшся дуже.

Невинний! Ти невинний? Алеж ти вже тим самим винний, що загалом існуєш. А ще до того тут, у моїм повіті. Знаєш, я не можу тобі дарувати цього. Справді, це було негарно з твого боку зробити такого збитка мені, твому давньому шкільному товаришеві. І за що? Чисто й виключно з рафінованої злоби, щоб мені в намісництві наробити клопотів, щоб підкопати моє становище. Ну, признайся лиш одверто, хіба це не правда?

І він поплескав мене по плечі і, мов законаний, притис мене до своїх грудей.

— Значить, я арештований? — запитав я.

— Арештований! — скрикнув він, немов переполошений. — Що це знов за концепт? Я... тебе арештувати! Мого давнього шкільного товариша арештувати! Того, що так часто вироблював мені шкільні задачі! Того, що помагав мені при матуральнім екзамені! Ні, ані на хвилю ти не був ані не єси арештований!

— Значить, можу йти собі геть?

— Геть? А то куди?

— До міста. Я мав би тут іще деякі орудки.

— Ну що ти! В такому нужденнім гнізді ти мав би якісь орудки! Ні, ні, я тебе не пушу. Я рад, що раз можу побалакати з розумним чоловіком, а ще до того зі старим шкільним товаришем. А до того ти ж певно думаєш іще сьогодні вертати до Львова, правда?

Я сказав, що це ще в мене не постановлено напевно, що я ще не думав про це.

— Алеж так, так, їдеш до Львова, — мовив він з якимсь особливим, напівблагальним, напіввіщим притиском. — І знаєш що? Аджеж від нас тут битих шість миль до найближчої станції залізної дороги. Гарний закамарок, правда? Отже що то я хотів сказати тобі? Ага!

Дам тобі свій власний повіз, за три години будеш на станції. Значить, маєш іще цілу годину часу і лишишся в мене. Так і бути, так і бути! Прошу не супротивлятися!

До дверей застукано три рази якоюсь, чути було, тремтячою рукою.

— А це що таке? — промимрив староста і глипнув на годинник. — Ага, це певно начальник із К.!

І обертаючися до мене, промовив з немалими гордощами:

— Гляди лише, любий мій, заглянеш тепер у тайники моєї внутрішньої політики. Надіюся, що заховаєш це для себе, зрештою як тобі подобається, бо я знаю, що роблю. Отже, поперед усього матимеш доказ, яка точність панує в мене в службі. Ти чув, як оце власне застукано до дверей. Поглянь лише, якраз тепер вибила дванадцята, і на цю саму годину завізав я перед тижнем до себе війта з К., щоб здав мені рапорт, як випали вчорашні вибори до ради громадської в його громаді. Ану поглянемо, чи це він?

Стукання почулося вдруге, і на поклик пана старости справді ввійшов згаданий начальник громадський і, поклонившись низенько, зупинився біля дверей.

— Ну? — буркнув до нього пан староста.

Мужик мовчав і поклонився ще раз, ще нижче.

Пан староста встав зі свого місця й наблизився до мужика.

— Ну, як же там випало?

— Прошу пана старости... я тому не винен... Обурення в цілім селі було велике... я мусів уживати всіх способів... — гикався заклопотаний начальник.

— Ну, і як же там випало? — громовим голосом гукав пан староста.

— Партія читальників побідила...

В тій хвилі дві блискавки мигнули в канцелярії. Це брильянт на перстені в пана старости блиснув до соняшного світла при дворазовім бистрім руху його правиці. Рівночасно залунав дворазовий різкий ляск. Це були два грімкі позавушники, якими пан староста почастивав громадського начальника в одну й другу щоку.

— Ти, лайдаку! Нз, маеш! І зараз марш мені і внеси протест проти цього вибору!

— Та протест уже готовий, прошу пана старости, — промовив селянин, прийнявши позавушники, як щось таке, що зовсім належить до порядку речей і невідлучне від урядової поваги.

— Уже готовий? Де ж він?

Селянин вийняв із своєї борсукової торби велику хустку, а з неї вив'язав зразу якийсь великий звиток, а з нього виняв невеличку книжку, а з неї витягнув записаний і по-канцелярійному зложений аркуш паперу, який і подав пану старості з глибоким поклоном.

Гострий пан перебіг по папері своїм орлиним оком, зложив його, як належить, і мовив:

— Добре. Можеш іти.

І селянин, описавши зігнуеною в каблук верхньою частию свого тіла поземе¹ півколесо, вийшов за двері.

— Бачиш, мій любий, отаку школу я проходжу з цим хлопством, — озвався до мене пан староста з видом правдивого тріумфатора. — Так треба поводитися з цим народом. Знаю ти зараз почнеш загороджувати мені дорогу своїми принципами, але я кажу тобі: все те дурниці. Життя —

¹ Поземий — горизонтальний.

практичний учитель, а становище старости не менше трудне, не менше одвічальне, як становище коменданта в війні. Спокій і порядок — ось що мусить бути вдержане за всяку ціну.

— А я думав, що при тім повинні шануватися й закони, — завважив я.

— Е, що там закони! — вирвалося з уст пану старості. Та зараз потім він скорчив лице, як чоловік, що розкусує зернята перцю, і мовив:

— Ну, тта, розуміється! Закони! Але це ж те саме, що й я казав. Спокій і порядок! В тім висять закон і пророки. Бо що таке спокій і порядок? Щоб жандарми не мали нічого надзвичайного рапортувати мені, щоб я не мусив поночі та в слоту висилати їх на шпіонування, щоб нікого не провадили до мене в ланцюжках, щоб я не потребував списувати протоколів, роздавати позаушників, сажати до арешту. Чи думаєш, що все те справляє мені таку велику приємність? Можеш переконатися на собі самім. Алжеж я люблю тебе, шаную тебе дуже високо! І пощо ж ти мусів шлятися якраз по моїм повіті й зовсім не подумав навіть, що я ні за що не можу стерпіти цього? Закон — не закон, але я не можу, кажу тобі це раз на завсігди!

Було стільки правдивого чоловіколюбія й дитячої невинности в його словах, що я не міг на серію сердитися на нього. Хто знає, коли б я був ним і на його місці, чи й я не був би так само думав і поступав, як він!

— А все таки здається мені, — промовив я, — що спокій і порядок не зовсім те саме, що законність. Візьмімо зараз найближчий приклад. У селі К. панує оцей начальник з невеличкою жмількою багатих газдів, як необмежені пани.

Вони винаймають громадські ґрунти, нищать громадський ліс, обкрадають громадську касу, обертають громадські гроші на свої приватні спекуляції й накладають на решту громадян такі додатки до податків, як їм подобається. Чи це спокій і порядок?

— Вибачай, любчику, не можу допустити, щоб ти так говорив про незаплямений автономічний уряд! Усе, що ти оце сказав, неправда, не може бути правда. Повітовий люстратор¹ розслідував усі ті безглузді зажалення й протоколярно ствердив їх неправдивість. Це в мене порядок, і на тім хочу мати спокій.

— Навіть у таких разі, коли люстратор dokonав цього урядового очищення за порядну оплату з теплої руки? — запитав я.

— Знов інсинуація, якої не можеш доказати. А втім, що мене обходить люстратор! Він не мій підчинений, і я не ручу за його чесноту.

— Зачинаю розуміти, — промовив я. — Одне лише неясне ще мені. Пан староста сами сказали, що проти К-ського війта були скарги і треба було посилати в село люстратора. Його урядове справоздання вивело справу зовсім на чистоту. Отож я рад би знати, чи пан староста сами особисто переконані про правдивість того справоздання?

— Я? Особисто? — здивовано запитав староста. — Ну, особисто... але яке, властиво, діло тобі до мого особистого переконання?

— Аджеж пан староста подекуди також заняли становище в тій суперечці, яка в тім селі ведеться між купкою визискувачів і купкою молодших, більш освічених селян, так званою „партією читальників“.

¹ Люстратор — ревізор.

— Ах, не говори мені про тих огидних драбуг¹. Самі грубіяни, раубшици² та перекручені голови. Радикалами себе називають. Ну, так, твоя школа, любчику. Еге, дійсно, твоя школа! Але кажу тобі, не маєш чого гордитися нею. Це зовсім цілковиті простаки, і лише для того бавляться в опозицію, бо їх розпирає зависть, що не вони, а старі верховодять у селі.

— Їх душ і мотивів я не знаю. Знаю тільки, що вони домагаються таких елементарних речей, як обрахунку громадської каси, прилюдного ліцитування³ громадських ґрунтів і т. і. Тому то по їх боці й стала найбільша частина людей у селі, і ця більшість побідила також при виборах. Боюсь, що коли цей вибір буде уневажнений, то в селі може прийти до поважних розрухів.

— Ха, ха, ха! — голосно зареготався пан староста. — Розрухів, кажеш! Вибачай, але мене сміх збирає. Ха, ха, ха! У мене розрухи! Ну, то ти зовсім не знаєш нашого хлопства. Не бійся, любчику! Ще я пан над ними, і вони мусять скакати так, як я заграю, а не я під їх дудку. Вибір буде уневажнений, це таке певне, як амінь в „Отченаші“, і дотеперішній начальник мусить бути вибраний наново.

— Але яку ж ціль може мати така політика? — запитав я, зачудований. — Говорю „політика“, бо селяни зараз у першій розмові назвали мені цілий десяток сел, де, як кажуть, війтами є самі славні злодії, ошуканці, збуї⁴, що тішаться очевидною протекцією властей.

— Це неправда, любчику мій. Рішуче неправда. Славні злодії! Хіба ж хоч одному з них

¹ Драбуга, драб — босяк.

² Раубшиц — розбійник.

³ Ліцитування — продаж з торгів.

⁴ Збуй — розбійник.

доказано колинебудь крадіж або спроневірення? А не маючи доказів у руці, як можна очорнювати таких людей? А втім, як думаєш, любчику мій, чи котрий небудь із тих твоїх радикалів позволив би поводитися з собою так, як я сьогодні поведився з К-ським начальником?

— Певно ні.

— Ага! А видиш! От тобі й на! А в такому разі зрозумієш, що в інтересі спокою й порядку я мушу дбати про те, щоб вибирати на свої знаряди й піддержувати таких людей, які мені найліпше йдуть під руку. На це я тут, і за це я одвічальний.

Розмова доходила нарешті до дуже цікавої точки, та нараз пан староста зирнув на годинник і промовив:

— Ну, мій любчику, пора вже тобі в дорогу. Він задзвонив. Жандарм Бордуляк показався в дверях.

— Підіть до візника до стайні і скажіть йому, щоб зараз запрягав. Відвезе оцього пана на станцію залізниці. Ви також поїдете з ним, проводите пана, але позаслужбово, розумієте?

— Так, пане старосто.

І коли жандарм віддалився, промовив пан староста до мене, всміхаючись на кутні зуби:

— Розуміється, ти зараз розмажеш усю ту пригоду в газетах, будеш жалуватися на насильство...

— Певно.

— Ну, так, я так і знав. Можеш чинити це, любчику. Можеш чинити! Мені цим не зашкодиш.

— Мені й байдуже про те.

— Ну, а тобі самому... Чи тобі цим pomoжеться щонебудь? Що сталося, те вже не відстанеться.

— Може це pomoже дещо на будуще.

— На будуще? Ну, можеш бути певний, доки я тут паном і комендантом у повіті, доти ані ти, ані ніхто інший, подібний до тебе, не сміє безкарно вступити на цю землю. Я буду боронитися від вас, як від зарази, і знайду вже способи... І відповім за все, про це можеш бути певний. А що торкається до тебе самого, — тут він заговорив зовсім інтимно й притис мене до своїх грудей, — я б радив тобі від щирого серця, любчику, закинь цілу нинішню пригоду в криницю забуття. Хто знає, може прийдуть випадки в твоїм життю, коли це буде могло тобі на щось придатися... Коли тобі буде дуже любо, що це почислиться тобі між плюси. Повторяю тобі — мені не пошкодиш, але коли промовчиш, то це буде тобі записано на користь на дуже, дуже високім місці. Бо знай, — тут його мова перейшла в ледве чутне таємниче шептання, — те, що нині спіткало тебе, це не була моя власна воля, але... Ну, досить, решта — то урядова тайна.

Коли я в супроводі жандарма вийшов на подвір'я й сів на гарний критий повіз пана старости, а повіз рушив помалу, то надутий індик не переставав булькотати дуже люто, замітав землю крильми, очевидно, в тім незломнім переконанню, що він тут необмежений пан не тільки над цілим подвір'ям, але й над цілим містом і повітом, і що все тремтить перед його грізним булькотанням.

II

Минули два роки від тої моєї наукової подорожі. Галичину тим часом навістили соймові вибори, і люди почали вже потрохи видужувати від їх забійчих наслідків, коли одного дня на

Маріяпцькій площі у Львові я здибав пана старосту Зам'ятальського. Був гарний, холодний зимовий день, і він, обтулившись кангуровим футром, ішов трохи скулений, але все ще немов пильно кудись поспішаючи. Пізнав мене за першим позирком і простягнув мені руку.

— Ну, як поживаєш, шибай-голово! Здоров? Усе в гуморі? Все при апетиті, щоб з'їсти хоч одного визискувача на день? Га, га, га! Дуже рад тебе бачити.

Я запитав його, що поробляє у Львові і як йому поводитьься на його одвічальнім становищі?

— Що? — скрикнув він і зупинився, — то ти не знаєш, що я постійно живу у Львові і що те становище вже від двох місяців займає хтось інший?

На мій сором, я не знав про це нічого й просив у нього вияснення.

— Е, це довга історія, хоч мені дивно, як це сталося, що ти так-таки нічогісінько не знаєш про неї.

Я звинявся тим, що довший час не був у Галичині.

— Ну, знаєш, любчику, це цікава історія, і тобі позиточно буде почути її. Адже з тебе також кавалок поета, то може моя історія тобі й придасться де-на-що. Причинок до пізнання людей, любчику, але то такий, які тільки ми, політичні урядники, можемо призбирувати. А при тім, причинок до історії людської злости! Клясичний, побачиш сам! Але що це ми балакаємо на вулиці на таким лютім морозі? Ось ходи зо мною на хвилину. У Войцеховського¹

¹ Торгівля колоніальних товарів і кімната до снідань у Львові, куди в 90-х роках любили заходити дрібні урядники. (Ів. Фр.).

сьогодні флячки, моя пасія! Знаєш, я тоді пустив тебе від себе голодного, то хочу сьогодні зрewanжуватися. Ходи! При склянці пива якось наручніше оповідати.

Швидко потім ми сиділи в теплій, хоч тісній, голій і досить темній сепаратці¹, заїдаючи тепле снідання й попиваючи баварське пиво. Пан староста проявляв прегарний апетит і, заживши дві тарілки флячків, розпочав своє оповідання.

— Що то я хотів казати тобі, любчику! Ага, вибори до сойму, будь вони богом прокляті! Не можеш думкою здумати, що це за закрутенина для нашого брата, політичного урядника! А яка одвічальність! У мене аж мурашки бігають поза плечима, коли подумаю про це. А додай іще інтриги, підшепти з найрізніших боків, підозрівання й зажалення. Багно, кажу тобі! А над усім тим мусить староста уноситися, як дух господень над водами. І коби то йому хоч із верху влегшувано його завдання! Та де тобі! Їм там досить дати йому надзвичайну повновасть, зробити його, скажім так, паном над життям і смертю, а потім що! Нехай собі, мовляв, справляється, як уміє. Або ще й візьмуть та й уведуть його во іскушення! Гидота, кажу тобі!

Ці загальні міркування не дуже то захопили мене до слухання. Я завважив, що це для мене темна вода во облацях.

— Зараз, зараз тобі проясниться, любчику! — сквапно відповів він. — Побачиш, що я не балакаю ніякої зайвини. Але здається, що ти нічогісінько не знаєш цієї історії, то мушу розповісти її тобі ab ovo².

¹ Сепаратка — окремий кабінет.

² Спочатку.

Отже, початок історії був такий, що для недалеких соймових виборів із сільської курії ми мали трьох кандидатів. Повіт, як знаєш, наскрізь український, і для того з боку правительства в першій лінії рефлектовано¹ на польського кандидата. Такий кандидат виявився нам в особі пана Цяпцялапського, який незабаром, зложивши суму 3000 гульденів, одержав затвердження своєї кандидатури від польського центрального комітету. Глупий-преглупий панок, кажу тобі! Ігноранція² в політичних і всяких інших речах, якій дорівнювала хіба його шляхетська фума³ та надутість. Але зрештою в товаристві дуже милий, особливо при дамах, добрий танечник і дуже добре грав у тарока. Його маєткові відносини були, розуміється, сильно зашлапані, а мандат до сойму мав йому, не тямлю вже як, допомогти вилабудатися з фінансових клопотів.

В українським таборі, розуміється само собою, були два кандидати, які в своїх кандидатських промовах щосили нападали на польського урядового кандидата, висловлювали дуже народолюбні, дуже поступові й дуже русько-патріотичні думки, хоча перед своїм виступленням до кандидатури оба (не рівночасно!) були в мене і представлялися мені яко найспокійніші, найлюбяльніші і до правительства всею душею прихильні мужі. Один, це був старий, сільський панотчик, декан, чоловік, що ввесь свій вік не дбав ні про яку політику і бачилось, посвячав ціле життя тільки своїм „Требникам“ та цілому тузинові⁴ своїх дітей, з року на рік, окрім календаря і шематизму, не читав ніякої книжки і

¹ Рефлектувати — надіятися.

² Ігноранція — нетямучість.

³ Фума — пиха, зарозумілість.

⁴ Тузин — дюжина.

задля цього признавав себе вірним і непохитним прихильником староруської партії. Зрештою милий, гостинний панотець, невичерпаний фацеціоніст¹, славний картяр і пристрасний стрілець. Оцей панотець видався мені немов сотвореним на руського² посла.

Аж тут приносить мені лихо ще третього кандидата, також русина. Його сподівана кандидатура була заповіджена в часописях. Я вже знав його. Великий руський патріот, гімназіяльний професор, фаховий політик, письменник і газетяр, одним словом, світоч руської нації. Молодорусин, розуміється. Демократ, опозиціоніст, хитра голова. „Ну, — подумав я собі, почувши про його кандидатуру, — скоріше ти тріснеш, ніж у моїм повіті одержиш мандат!“ Я бідолоха й не знав, що мені самому прийдеться далеко швидше тріснути, ніж йому.

І ось одного дня цей пан кандидат зі Львова являється у мене. Представляється мені. Балакаємо про це, про те, і про політику. Панок висловлює зовсім здорові погляди. Нараз і вплив: „Приходжу представитися вам, як урядовий кандидат. Прошу, прочитайте оце!“ І передав мені писання від дуже, дуже високо поставленої авторитативної особи. Я прочитав, *obstupui*³, поклонився й обіцяв сповнити свій обов'язок.

Я поїхав з новим кандидатом по повіті. Ми скликали зібрання виборців, і він представлявся виборцям. Промовляв. Кажу тобі — страхи страшенні! Аж мороз дере позапліч... Правдиві бунтівницькі речі про нужду та біду, та насильства, та притиск! У моїм життю я ще не чув нічого

¹ Фацеціоніст — ухажор за жіноцтвом.

² Руський — розуміється український; в Галичині українці звали себе русинами.

³ Остовпів.

подібного. Ти, певно, не міг би був говорити більше по-бунтівницьки. І все те смів цей не-люд розтрублювати по моїм повіті, так скажу, натикати мені особисто під ніс. І я мусів слухати й не смів ані пікнути. В тім авторитативнім писанню наказано — так, наказано мені виразно іменем іще вище поставленої особи, — ти, певно, догадуєшся, якої, — мати бачне око на пово-дження пана кандидата, але не робити йому ні в яким разі жадної перешкоди. А потім я мав приїхати до Львова й самому високопоставле-ному здати вірну реляцію.

Я поїхав до Львова. Розуміється, що в своїй реляції я силкувався якнайяркіше висловити своє обурення на цього кандидата. Та подумай собі мій переляк, коли високопоставлений при тім лише всміхнувся, ласкаво похитав головою й промовив:

— Гарно! Гарно! Хитрець добре відіграв свою ролю. Отже, пам'ятайте, його кандидатура стоїть. Шляхтичеві мусите обіцяти реванш при якійсь іншій нагоді й склонити його до від-ступлення, а попові...

— Цьому досить лише кивнути, то він зараз і сам відступить, — осмілюся я перебити. Зате мене зміряно від тім'я до п'яти строгим погля-дом мов школяра, що зробив помилку в азбуці.

— Не плетіть дурниць! Піп мусить кандиду-вати й ганебно впасти, щоб виявилась виразно слабкість його партії. Зрозуміли?

Можеш зміркувати, любий мій, що з цієї авді-енції я вийшов, мов у ступі заопиханий, увесь облитий потом. Я почув, що моя зірка блідне.

Я пішов до заприятельного зі мною високого урядника в найближчій канцелярії, щоб перед ним розкрити свою душу. Він з великим співчу-ттям розпитував мене про подробиці моєї авді-

ещі, про політичну ситуацію в моїм повіті, про настрої людности й т. і. Я вияснив йому, як то небезпечно впускати в мою спокійну кошару такого вовка, як оцей молодоруський кандидат. Він згодився зі мною й сбіцяв мені зробити все можливе, щоб усунути цю кандидатуру. Я аж легше відіхнув. Мій приятель—то була дуже впливова особа, так сказати, alter ego¹ самого високопоставленого, і звичайно брав на себе такі делікатні історії, яких високопоставлений не бажав брати на свій карб.

В добрій надії поїхав я назад на своє становище. Наближався день виборів. Зі шляхтичем я впорався швидко: я допоміг йому здобути у Флоріянці² гіпотечну позику на його добра, і при тій нагоді ті добра оціновано так високо, що шляхтич був би дуже вдоволений, коли б при продажі одержав був стільки грошей, скільки тепер дістав у позичку.

Лишилися тепер оба русини, і з ними я мав правдивий святий хрест. Раз один прибігав до мене, то знов другий, щоб очорнювати противного кандидата й просити виключної протекції у високого правительства. От якби ти це був побачив! Кажу тобі—мерзота! Піп приніс мені сертифікат від митрополіта, професор—довірений лист від якогось іншого достойника. Піп говорив про професора, що це п'яниця й безбожник; професор закидав попові, що тягне до шизми й кандидує за московські рублі. А зі Львова не приходило ніщо, жадна нова інструкція. Лиш два дні перед вибором надійшла лаконічна телеграма: „Покищо все по-старому“.

¹ Друге «я».

² Краківське товариство взаємних обезпечень від огню.
(Ів. Фр.).

Розуміється, я вже заздалегідь проробив усі приготування і був спокійний. Минув ще день. У повіті клекотіло, як у казані. Відбувалися збори, оба кандидати обкидали болотом один одного і противні партії; сипались кореспонденції, напасті, інтерпеляції і спростування. Розворушення росло до нечуваних розмірів.

Нараз, уже по замкненню канцелярії, отже вечором перед самим днем виборів надходить шифрована депеша зі Львова. Хапаю її тремтячою рукою, розриваю штампель і читаю:

„При завтрішнім виборі мусять оба руські кандидати ганебно впасти, а ви сами мусите бути вибрані послом“.

А під тим підпис мого впливового приятеля.

Можеш собі подумати, як мені зробилося на душі. Про автентичність наказу не було що й сумніватися, — я знав аж занадто добре стиль таких наказів, а в оцьому спеціально, бачилось мені, лежав глибокий політичний змісл. Та пункт тяжкості цього наказу бачив я зовсім деінде. Аджеж уже був вечір, завтра мали відбутися вибори і то рівночасно в трьох місточках, досить віддалених одне від одного. Наказ прийшов пізно, а проте мені велено віднести блискучу перемогу. Очевидно, хотіли побачити пробу моєї політичної догадливості й моєї адміністраційної енергії. Я зрозумів це: мені завдано важку задачу, щоб побачити, чи буду здібний до ще тяжчих. Тут ходило про цілу мою будучину. Я опинився, мов огнистий кінь-бігун перед бар'єрою. Відвага роздувала мої ніздрі.

Повзяти постанову, уложити плян і визначити способи для його виконання, все це було для мене ділом кількох хвилин. Я хотів показати, що можу і як далеко сягає моя сила. Ще цієї

самої ночі погнали кінні післанці на всі боки, телеграф бринів, ціла машина пішла в рух.

Другого дня у всіх трьох місточках вибрано мене величезною більшістю на посла до краевого сойму.

Вражіння, яке зробив цей результат вибору... Ні, хто його сам не пережив, не бачив, тому його словами не розповіси. Подумай: в першій хвилі повне остовпіння, потім гомерівський сміх, потім де-де вибухи лютости й окрики розпуки а потім...

Він зневажливо махнув рукою, промочив горло свіжою гальбою¹ і говорив далі вже спокійніше:

— Що сказали на це кандидати? Ну, піп здвигнув лише раменами і поліз у свою нору, не кажучи ані слова, а професор, як бомба, влетів до моєї канцелярії.

— Пане старосто, — прохрипів він, ледве здержуючи свою лютість, — що це має значити?

Я мовчки показав йому телеграму. Він поблід на лиці, як стіна, поклонився й пішов, щоб, не гаючись, гнати до Львову. Я легше відідхнув. Я боявся дожити з тим чоловіком якої гіршої сцени.

Оде сиджу собі преспокійно за своїм столом і пишу докладну реляцію про хід вибору, коли нараз бух мені експрес телеграму зі Львова! Відчиняю її і — стовпію. Там стояло написане:

„Нешасливий чоловіче, що ти накоїв!“

І підпис самого високопоставленого.

Я почав уже догадуватися своєї біди, та проте скріпив серце й вислав відворотно депешу, в якій дословно повторив учорашню телеграму.

¹ Гальба — півлітра пива.

По кількох годинах одержую ще дві депеши зі Львова.

Одну від мого впливового приятеля, такого тенору:

„Нещасний друже! Я не посилав вам ніякісінької телеграми. Ви впали жертвою негідної містифікації. З сердешним співчуттям Ваш...“.

Друга депеша була від „нього самого“ і мовила коротко:

„По трьох днях зложите свій мандат, розпишете нові вибори й допилюєте, щоб вибрано професора. Кошти вашого вибору будуть вам винагороджені“.

Що маю тобі ще сказати? По трьох днях я вже не був послом до краевого союму, а заким минув дальший місяць, вибрано львівського професора величезною більшістю на посла. Рівночасно відкликано мене з могого становища і надано мені тут у Львові підрядне місце. Але я ще не стратив надії.

Своїм вибором, хоч він і полягав на містифікації, зложив я блискучий доказ своєї енергії і здібности. Надіюсь, що дуже швидко знайдеться для мене відповідне поле до праці.

Пан Зам'ятальський оказався дійсним пророком. При недавніх виборах до ради державної був він уже на іншому важнім і одвічальнім становищі і здобув собі нові лаври... Та це вже не належить сюди.

Ми балакали ще про його трагічну долю, і я не міг здержати себе, щоб не запитати:

— Невже ж так таки й не вийшло на денне світло, хто властиво позволив собі змістифікувати вас таким нечуваним способом?

— На денне світло? — скрикнув він з невдалим переляком. — Що за ідея, любий мій! Такі

речі не виходять у нас ніколи на світло. Ніщо не виходить у нас на світло. Та й пощо? — Ми ж і без того знаємо, чия в тім була рука. Ти вже розумієш мене, а коли ні, ну, то тим ліпше. Решта це — урядова тайна...

Ми розсталися приятелями, — розсталися тим разом, надіюсь, на завсігди.

1897 р.

ІСТОРІЯ ОДНОЇ КОНФІСКАТИ

Його ексцеленція був дуже точний. Скоро тільки вдарила дев'ята година, був він уже в урядовім будинку, прийняв ласкаво низенькі поклони портієра¹, обійшов усі довжезні коридори будинку, зайшов тут і там, не стукаючи, до канцелярії, щоб від урядуючого там достойника одержати інформації про хід діл. При тім йому не так дуже ходило про інформації, як про те, щоб переконатися, чи всі урядники² точно присутні в канцеляріях. Його ексцеленція страх не любив занедбувань і мав величезну приємність покласти недбалому урядникові свою візитову карточку на бюровім столі: він знав уже, що бідачисько буде весь день ходити мов, отроєний, бо фатальна візитова карточка буде обтяжувати його кваліфікацію, як Бреннів меч.

Тільки по такім обході прийшов його ексцеленція до своєї власної канцелярії. Він був дуже задоволений, усміхнувся, коли його обслуговував канцелярійний возний, і кинув перший погляд на стіл з новими газетами. Він прочитував щодня всі газети, видавані в Галичині,

¹ Портієр — сторож, що стоїть при дверях.

² Урядник — урядовець.

щоб поінформуватися про настрій у краю; особливо пильно читав львівські газети, а найпильніше, розуміється, опозиційні.

— Є вже газети? — запитав він канцелярійного возного.

— До послуг, ваша ексцеленціє! — була відповідь.

Його ексцеленція приступив до стола з газетами й окинув бистрим поглядом усе видане вчора вечір і сьогодні рано. Ось і лежали вони в найкращім ладі і згоді на одній дошці: урядова „Бабуся Львівська“ зі своїм руським прихвоснем „Народнім Часопесиком“ — твором, яким його ексцеленція гордився не мало. Обік них лежав усе охочий до послуг „Перегляд Масляний“, далі люта колись, а тепер беззуба „Шмата Народова“, а наліво обі опозиційні газети „Фуражер Львівський“ і.. Ов, а це що таке? Другого опозиційника, „Сінника Польського“, ні видом видати, ні слухом слухати! А де ж то він? Чи йому що сталося?

— А де „Сінник Польський“? — запитав його ексцеленція канцелярійного возного.

— Ще не принесли.

— Там до чорта! А то чому?

Його ексцеленція розсердився. На сьогоднішній номер „Сінника Польського“ він був особливо цікавий. Це мав бути маленький архітвір днівникарства, тріумф його урядової політики. Аджеж перед двома днями станула умова між ним і редактором. Страшний опозиційник прийшов був до нього й висловляв дуже розумні, дуже оригінальні погляди про характер незалежної журналістики, якої потюбує польська національність у Галичині. „Ексцеленціє, — мовив він, — я ваш противник. Я демократ, щирий демократ, яким тільки може бути

поляк. Я, може, одинокий консеквентний польський демократ у Галичині. І для того приходжу до вас. Наш спільний приятель, пан з великою бородою, просив мене зробити це. Я розвинув перед ним свої погляди на характер незалежної національної журналістики, і він сказав: „Це мусите особисто виложити його ексцеленції. Він дуже втішиться, вислухавши вас“. І ось я тут. А мій погляд? Він простий, як усе велике. Польська журналістика в Галичині знаходиться в важкім положенню в боротьбі з найрізнішими ворожими елементами, і для того першим її старанням мусить бути — зробитися незалежною. Незалежність — це мій поклик! Незалежність не тільки вгору, але вниз. Незалежність від тиранства чужих потентатів¹, але також незалежність від далеко гіршого тиранства мас, партійности, окликів дня так званих політичних принципів і доктрин. Польський журналіст мусить мати змогу виступати проти закорієних пересудів своїх співгромадян, навіть своїх передплатників. Він мусить бути не слугою, але вчителем своєї нації. Він мусить мати змогу кермувати човен прилюдної opinii раз направо, то знов наліво, як власне потрібно для національних інтересів. На це треба поперед усього відваги — і ця є в мене. Потім потрібне для цього також матеріяльне забезпечення, незалежне від журналістики. Рептильних фондів я не можу брати, алеж на адміністраційнім та автономічнім полі найдеться немало гарних посад, де праці мало, а плата нічого собі. Одну з таких посад я власне уglied для себе. Пан з великою бородою обіцяв мені вже свою протекцію. Та коли б ваша

¹ Потентат — всесильний, могутній.

ексцеленція захотіли кинути на вагу й своє важке слово... Зрештою, запевняю вашу ексцеленцію, що так чи сяк, я переміню свою журналістичну тактику відповідно до виложених оце мною поглядів, і після завтра у вступній статті зроблений буде перший крок у тім напрямі. Більше не кажу нічого, але надіюсь, що ваша ексцеленція будуть задоволені“.

Ніколи ще його ексцеленція не сміявся так сердешно, як по відході цього лютого опозиційника й самотнього польського демократа в Галичині. Та бо й справді це не був жарт! Його знання людської душі збагатилося при тім значно, а який же чоловік міг би при таких збагаченнях здержатися від сердешної радості.

Отже й не диво, що його ексцеленція був дуже зацікавлений сьогоднішнім номером „Сінника Польського“. Не диво також, що розсердився дуже, не знайшовши на своїм столі так дуже дожданого номера. Він живо побіг до телефона.

Дзінь-дзілінь.

— Прошу сполучити мене з дирекцією поліції.

Дзінь-дзілінь.

— Чи пан директор поліції при телефоні?

— До послуг ексцеленції.

— Чи сьогоднішній номер „Сінника Польського“ сконфіскований?

— Не знаю, ексцеленціє! Зараз запитав.

— Ви, пане надворний совітник, ніколи нічого не знаєте. Це в вас характеристична прикмета. Прошу, розпитайте зараз, я дожидаю відповіді.

Пан директор поліції відійшов від телефона, блідий, як труп, подзвонив і велів покликати по-

лідійного комісара, що завідував пресовим відділом.

— Чи сьогоднішній номер „Сінника Польського“ сконфіскований?

— Ні, пане надворний совітнику.

— Нещасливий чоловіче! Як ви читаете газети? Там мусить бути щось страшенне! Його ексцеленція сердиться дуже. Ідьте зараз до редакції і сконфісуйте газету.

— Може прокураторія знайшла там дещо, — закинув несміло поліційний комісар, — я не міг знайти нічого.

— Поспішайте лише і сконфісуйте живо, я зараз порозуміюся з прокураторією.

Комісар пішов, а пан директор поліції побіг до телефона.

Дзінь-дзілінь!

— Чи ваша ексцеленція при телефоні?

— Я, пане надворний совітнику. Ну, що ж там з тим „Сінником Польським“?

— В тій хвилі його сконфіковано.

— А, так! Спасибі, пане надворний совітнику.

— Лайдаки ті газетярі! — буркотів його ексцеленція, повен обурення, відходячи від телефона. — Тут обіцяє мені зовсім недвозначно, що поверне оглоблі, і я вже промовив за ним своє слово, а тепер, бестія, пише конфісковані статті! Це підлота! Мушу про це поговорити серйозно з паном із великою бородою.

Тим часом пан директор поліції все ще був при телефоні.

Дзінь-дзілінь!

— Прошу сполучити мене з державною прокураторією.

Дзінь-дзілінь!

— Чи пан прокуратор при телефоні?

— Так. З ким маю честь?

— Я директор поліції.

— Ах, добрий день, пане надворний совітнику! Чим можу служити?

— Чи сьогоднішнє число „Сінника Польського“ сконфісковане?

— Ні. Я нічого не знайшов у ньому.

— Алеж там мусить бути щось. Його ексцеленція сердився дуже. Я післав уже мого комісара, щоб доконав конфіскати. Тож прошу пана прокуратора прочитати число ще раз. Його ексцеленція бажає виразно, щоб це число було сконфісковане.

— А, так! Пошукаю. Покірний слуга.

— До побачення.

* * *

Пан прокуратор при телефоні обіллявся таким густим рум'янцем, яким певно не обіллявся був навіть тоді, коли батько прилапав був його на перших сходинках із дівчиною.

— Там до біса! У цьому числі мало б бути щось незаконного, а я не добачив би цього! Його ексцеленція сердився дуже! Чи тебе тристенний! Це пахне кепською приміткою в кваліфікаційному аркушику! Ну ко візьмемося ще раз до цього проклятого числа!

І, сквашений, він заглибився в поновне, мікроскопно-уважне читання, таке мікроскопне й уважне, як уміють читати тільки австрійські прокуратори.

— Бог мене побий! — бурчав він, перериваючи собі цю працю й закурюючи цигаро, — коли серед тої пустої січки можу знайти хоч одно зерно нелегальности! Навпаки, мені здається, що редакція зовсім недвозначно робить зворот від фразеологічної демократії до потаємного

урядового жолоба. Де ж тут має бути який злочин? Правда, коли б мені на одну хвилину вільно було бути тільки чоловіком, а не урядником, то я б не тільки skonфіскував, але попросту заборонив цю шмату. Ба, та це не йде! Нуко, во ім'я господнє, попробуймо шукати ще раз!

Він шукав і шукав і все ще не знайшов, коли двері відчинилися й увійшов поліційний комісар від пресових справ, а за ним три чи чотири поліціянти, двигаючи паки свіжо надрукованих і простісінько з машини skonфіскованих чисел „Сінника Польського“. Вони поскладали ті паки в куті урядової канцелярії.

— Число запізнилося й тільки тепер можна було забрати його з друкарні. Ані одного примірника ще не розіслано ані не розпродано, — відрапортував поліційний комісар.

— Дуже добре, — мовив прокуратор, — але може будете такі добрі сказати мені, за що власливо skonфіковано це число?

— Я думав, що пан прокуратор ліпше знають...

— Я? Ані мені сниться. Оце шукаю вже півгодини і не можу в цьому числі знайти нічого гідного конфіскати.

— А все таки щось таке мусить там бути, — мовив затурбований поліційний комісар. — Пан надворний совітник наказав мені гостро skonфіскувати його заразисько і при тім був блідий та затривожений.

— Боже праведний! — скрикнув прокуратор з розпукою. — Аджеж тут одур хапає чоловіка! Чи може нарешті мене засліпило та затуманило? Прошу вас, пане комісаре, сідайте ось тут і допоможіть мені шукати. Може ви будете щасливіші.

Комісар поклонився, сів на кріслі, взяв до рук одне skonфісковане число, і в канцелярії залягла глибока, святочна тиша. Оба панови заглибилися в читання „Сінника Польського“, що конче мусив бути протизаконним.

* * *

В редакції „Сінника Польського“ настав настрій такий, як у хаті, з якої власне винесли мерця. В тій хвилі впадає начальний редактор.

— До сто чортів! Що це за порядок! Уже майже десята година, а в місті ніде не видно ані однісінького числа „Сінника“. Чи друкарня згоріла? Чи всі машини показалися?

— Ні, сьогоднішнє число skonфіковано.

— Я а-а-к?

— Начальний редактор витріщив очі, у нього сперло дух і він не міг вимовити ані слова більше.

— Власне був тут поліційний комісар. Увесь наклад простісінько з друкарні поволік до прокураторії.

— Алеж це неможливо! — скрикнув редактор із глибини своєї розпуки.

— А проте щира правда.

— І яка була причина конфіскати?

— Комісар не хотів сказати. Нехай пан редактор прийдуть до прокураторії, там довідаються всього.

— Мій боже! Мій боже! Сьогоднішнє число skonфісковане! Я б і не подумав ніколи, щоб це було можливе. Чи може котрий з панів ув останній хвилі вложив там яке зозулине яйце?

Жоден співробітник не почувався ні до якого злочину.

— Ну, вже я дізнаюся всеї правди. І він полетів до державної прокураторії.

Стук! стук! стук!

— Прошу.

— Добрий день, пане прокураторе!

— А, добрий день пане редакторе! Чим можу служити?

— Прошу, сьогоднішнє число „Сінника Польського“ сконфісковано мені. Чи міг би я довідатися, з якої причини?

— Дуже радо. Прошу погляньте.

І він показав йому число, в якому деякі місця були позачеркувані червоним олівцем. Страховище! Це була його власна вступна стаття, по якій він обіцював собі так багато в його ексцеленції! Він не міг читати позачеркуваних уступів, бо перед очима в нього почало мерещитися та туманіти.

— Але... але... пане прокуратуре, — пробулькотав він.

— Прошу, сідайте, — мовив гуманний урядник і присунув йому крісло, потім узяв число в руку і почав відчитувати голосно:

„Австрія завдала польській нації так багато ран, так довго визискувала Галичину, так довго гнобила й поганила польське національне почуття“ — прошу вас, хіба ж це не виразне підбурювання до ненависти й погорди против Австрії?

— Вибачайте, пане прокураторе, але це тільки перша половина речення, а в другій половині написано виразнісінько: „що мусимо вважати актом простої історичної справедливости, коли тепер завдяки витривалій і жертволюбній праці наших політиків доходимо до становища гідного нашої нації і рішучого впливу в Австрії“. Хіба ж це підбурювання?

— Ах, пане! Ваші речення довгі. Хто читає початок, може й не дочекає дочитати до кінця. Або гляньте на оце дальше речення:

„Драконське переслідування нашої народності в Прусії, огидна екстермінаційна війна, яку там проти поляків не тільки проповідують безмізкі філософи в роді Гартмана, але переводить в діло з нечуваною брутальністю юнкерське правительство“, — прошу поміркувати, це ж явна зневага правительства, щиро заприязненого з нашою монархією. І ви хочете, щоб я пропустив вам це?

— Алеж прошу дочитати те речення до кінця! — благав редактор. — Аджеж там сказано: „мусить бути для нас іще одною причиною, щоб ми всіми силами держались Австрії“.

— Розуміється, розуміється! Цих слів я й не сконфіскував. Але скажіть сами: перша половина речення має все таки своє значення, і ця половина підпадає під закон. Або візьмім іще третій приклад:

„Наші політичні і автономічні власті виявили так багато оспалости, недбальства й навіть каридостойної легкодушности“, — ну, пане докторе, такі лайки на наше урядництво я прецінь не можу допустити.

— Але пане прокураторе! — скрикнув редактор, доведений до розупки, — чому ж ви все читаете тільки першу половину речення? Адже в другій половині того самого речення написано виразно: „що треба було аж надлюдської сили нашого найбільшого політика, щоб рівень нашої адміністрації піднести так високо, як його бачимо тепер — з подивом, але ще без достаточної вдячності“. Хіба це лайка? Хіба це паплюження? Хіба це злочин?

— Ваш погляд — це ваш погляд, а я стою при своїм. Нехай суд рішає, хто з нас має рацію. Зрештою внесок на конфіскату вийшов не від мене, але від дирекції поліції. Оберніться до пана директора поліції. Коли протягом години він візьме назад свій внесок, то я не матиму нічого против того. А коли ні, то я мушу цю справу передати судові.

ГОТ

* * *

Стук! стук! стук!

— Прошу!

— Найнижчий слуга пана надворного совітника.

— Ах! Пане редакторе! Прошу сідати. Що вас приводить до мене?

— Приходжу в справі тої конфіскації.

Пан директор поліції здвигнув раменами.

— Що ж я можу вам тут порадити?

— Прокуратор заявив, що коли б пан надворний совітник хотів взяти свій внесок, то він готов випустити число.

— Взяти назад! Мій внесок! Алеж я не ставив ніякого внеску, значить, не маю що й брати назад.

— Але прокуратор мовив...

— Але ні, ні! Ви помиляєтесь, і він помиляється також.

— А при тім, пане надворний совітнику, конфіскація не має ніякої підстави.

— Ну, що ви! Ніякої підстави! Гляньте лише сюди!

І він показав остовпілому редактору червоно зачеркнену нотатку в місцевій хроніці:

„Пан Лев Зам'ятальський заручився вчора з панною Ольгою Помпінською. Цей сімейний празник відсвятковано в найтіснішій приятель-

ським кружку, та проте дуже весело та сер-
дешно“.

— Так це була причина конфіскації? — скрикнув безмірно зачудований редактор. — Вибачайте, пане надворний совітнику, але це ніяк не може поміститися мені в голові. Зрештою, цю відомість приніс мені дотичний пан сам особисто.

— Дотичний пан? — запитав директор поліції. — А знаєте ви того дотичного пана?

— Так, власне вчора я познайомився з ним. Дуже благородний молодий пан.

— Чи він вилегітимувався¹ вам, що він Зам'ятальський?

— Вилегітимувався?.. Це ні, але представився.

— Я так і думав. В таких разі знайте, що ви впали жертвою негідної містифікації. Добродій Лев Зам'ятальський то не жаден молодий панок, але старший, поважний, давно жонатий пан, а панна Ольга Помпінська — це покоївка у жінки його ексцеленції. І треба вам знати, говорю вам це довірочно, що внесок на конфіскування вашого сьогоднішнього числа вийшов не від кого іншого, як власне від його ексцеленції. Можете чей же представити собі, як розсердився його ексцеленція при виді цієї нікчемної записки.

Редактор стояв мов поражений громом і добрих кілька хвиль не міг опам'ятатся.

* * *

Була дванадцята година. Фатальне число „Сінника Польського“ вийшло нарешті по тригодинному спізненню і з пропущенням усіх інкри-

¹ Вилегітимуватися — показати документи.

мінованих уступів. Змучений і до дна душі знеохочений, увійшов редактор цієї часописи до розкішно обставленої робітні свого вельможного протектора, пана з великою бородою.

— А, добрий день, докторе! — скрикнув прихильно пан з великою бородою і, не встаючи з крісла, простяг прихожому свою руку на привітання. — Ай, ай, ай, господи, змилуйся! Як же ж ви виглядаєте? Бліді, оголомшені! Чи вам притрапилось яке нещастя?

— Недалеко від того, — мовив сумно редактор, оповів усе, що сталося, й положив перед своїм протектором червоно помазюкане число. Цей перебіг очима позачеркувані уступи й grimнув кулаком до столу:

— Алеж я не бачу тут, хоч мене ріж, ніякісінької причини до конфіскації.

— Я також ні. Вступна стаття...

— Препишна! Написана зовсім у такім дусі, як ви викладали мені.

— А нотатка...

— Неприємна, це правда, але це наскрізь приватна справа.

— Найсумніше в усій тій історії те, що внесок на конфіскацію вийшов від самого його ексцеленції... — Пан з великою бородою зірвався з місця, немов його вшпигнула гадюка.

— Це неможливо! Хто вам це сказав?

— Сам пан директор поліції.

— До сто чортів! Тут щось та не так. В такім зв'язку, як ви говорите мені, це попросту неможливе. Я мушу дійти правди й дійду її. Прощавайте, голубчику! Не потребуєте брати собі цього дуже до серця. Лишіть мені це перісте число. Завтра або позавтра я буду бачитися з його ексцеленцією й поговорю з ним про це. А ви сами, прошу вас, нехай сьогодні

нішня конфіската не знеохочує вас. Ідїть лише далі в тїм напрямі, яким започали ось тут. Даю вам слово, що все ще буде добре.

* * *

Пан з великою бородою — це була впливова великовельможна, многотруджена і многозанята особа. Минули цілі три дні, поки в нього знайшовся час завітати до його ексцеленції. Коли оба панови перебалакали про це й про те, закинув пан з великою бородою:

— Прошу, ексцеленціє, як то властиво було з тою конфікатою передучорашнього „Сінника Польського“?

— Хіба ж я знаю? Я такий був цікавий на те число, аж тут мені говорять, що воно сконфісковане.

— Як то? То це не від вашої ексцеленції вийшов внесок на його конфіскату?

— Від мене? А я відки приходжу до того? Чи то я прокуратор?

— А, це пишне! — зареготався пан з великою бородою. — А директор поліції сказав редакторіві, що ваша ексцеленція виразнісінько наказали сконфіскувати те число.

— Я ж його й на очі не бачив!

— Ось воно. Сконфісковані уступи зачеркнені червоним олівцем, і мушу сказати, що, по моїй думці, в тих уступах нема нічого такого, що надавалось би до конфіскати.

— Навпаки, — мовив його ексцеленція, прочитавши вступну статтю, — стаття дуже гарна і була б певно зробила вражіння.

— Думаю, що суд не потвердить конфіскати.

— Певно ні! Певно ні! А втім, не зашкодить, коли звелю дати президентові суду маленьке вияснення.

І його ексцеленція побіг до телефона.

Дзінь-дзілінь!

— Прошу злучити мене з дирекцією поліції.

Дзінь-дзілінь!

— Чи пан директор поліції при телефоні?

— До послуг, ексцеленціє.

— Кепсько мені служите, пане надворний совітнику. Як ви могли сказати, буцім то я велів вам сконфіскувати „Сінник Польський“?

— Я так це зрозумів, ексцеленціє.

— Коли ви все так розумієте, пане надворний совітнику, то заслугуєте, щоб вас, як стій, відшупасувати¹ до палати панів. Чи ви й президентові суду представили це в такому світлі?

— Так, ексцеленціє.

— Так будьте ж ласкаві, зателефонуйте йому зараз, що це зовсім невірно, що я нічого подібного не наказував ані не бажав, і щоб суд не затверджував конфіскати. Мені дуже залежить на тім, щоб стаття в первіснім виді як найшвидше була знов передрукована.

* * *

Дзінь-дзілінь!

— Чи це ви, пане надворний совітнику?

— До послуг, ексцеленціє.

— Ну, що ж там чувати?

— Власне одержав я телефоном відповідь від пана президента суду.

— Що ж він каже?

— Суд краєвий оце перед півгодиною вповні підтвердив конфіскату.

1899 р.

¹ Відшупасувати — післати етапом; шупас—етап.

МІСІЯ, ЧУМА
КАЗКИ Й САТИРИ

МІСІЯ

I

Патер Гавдентій родився на проповідника і в законі Льюїолі¹ вважався одним із найспосібніших і найгарячіших пропагаторів. З ентузіазмом молодця і з головою, набитою єзуїтськими схолястичними премудростями, лучив він практичний досвід десятилітньої дитини. Мрії про сміле апостольство й мучеництво за віру наповняли його голову і просвічували в його снах. Чудове небо Італії не манило його, чудеса і пам'ятки Риму в його очах не стояли й одного погляду. Далеко приманливішим блиском світилися перед його уявою картини понурого хмарного неба, диких лісів і пустинь з живучими в них ще дикішими дикарями-поганями, а то й криваві сцени муки, тортур і смерти за віру. Ті мрії були вихідною точкою всіх його думок, не дозволяли навіть нахлюнутись якій-небудь критиці, але концентруючи всі його духові спосібності до ділання в однім напрямі, виробили з нього дикого фанатика, майже не здатного спіймати хід думок, відмінних від його власних. Тільки з трудом він укривав свою

¹ Закон єзуїтів.

яру нетерпимість до всіх відмінних переконань під маскою єзуїтської смирности й укладности, до котрої його наломлено ще змалку.

Родився він під сільською стріхою четвертим сином убогого Мазура-халупника¹ в Тарнівській окрузі. Із дитинства, проведеного в нужденній, напіврозваленій „халупі“, посполу з курми, коровою і телятем та ще з чотирма старшими братами, голими, крикливими й завсігди охочими побити його хоч кілька разів у день, — з того непринадного дитинства він виніс тільки два, майже рівночасні, але страшенно неподібні до себе, вражіння. Одно вражіння було світле, котре майже осліпило його непривичні дитинячі очі й на ціле життя дало сильний товчок його думкам і мріям: це був короткий, кількоххвиловий побут єпископа Войтаровіча в хаті його родичів. Було це зимою 1846 р., на тиждень перед страшною різнею². Єпископ, їдучи кудись, заблудив у снігових заметах і ледве добився до їх хати, що стояла досить оддалік на краю села. Хоч і як нужденнз була та ліп'янка, то все таки промерзлому і майже недужому владиці пожаданий був який-такий відпочинок. Він увійшов до хати, а коні його з саньми остались надворі, бо не було шопи, де б можна було їх примістити. Патер Гавден-тій, що тоді ще звався попросту „Симек“,

¹ Мазур — так називають польських селян в західній Галичині; халупник — той, що має лише хату (халупу), або винаймає її в другого.

² 1846 р. був вибух польських селян в західній Галичині, т. зв. Мазурська різня, проти польських панів, що готували повстання й старалися втягнути селянство. Австрійський уряд провокаціями цей рух незадоволених селян направив проти польських панів-повстанців, і селяни устроїли велику різню панів.

разом з іншими дітьми заліз за піч, де всі четверо збилися в одну недвижну, перелякану й зачудовану купку. Він тямить, що бачив, як батько його впав на коліна перед владикою й цілував його снігом обліплені чоботи; як мати розпалила скіпки на припічку, з котрих дим, мов навмисне, попер просто їм, дітям, в очі, і на тім вогні поставила череп'яну ринку, набила до неї кілька (останніх в хаті) яєць і почала з них смажити єпископові яєшницю, і як він, малий, почувши незвичайний та принадний запах тої страви, на животі підповз до матері й шепнув до неї (але так, що чути було на всю хату): „Мамо, а ја гунке wylize!“¹, — за що мати рівно ж досадно шепнула до нього: „А nie rójdzies fy, ciarachu, bo ci pon biskup skóre wylize!“². Конечно, коли єпископ скінчив яєшницю, ринка дісталась таки йому до вилизання, а він сам і досі не знає, що було головним змістом того світлого й сильного вражіння його дитинства: чи вид пишного убору й поважної постави єпископа, чи вилизана після його підвечірку від яєшниці ринка?

Друге вражіння було страшне, котре мало рівно ж сильний вплив на цілий стрій його думок. Були це криваві сцени різні, а властиво тільки її наслідків. Через віконце батьківської хати бачив він тягнені до Тарнова драбинні вози з помордованими та покаліченими панами. Криваві та полупані голови звисали крізь щаблі та волоклися по снігу, лишаючи за собою сліди з крові й напівплинного мізку. Руки й ноги, облиті кров'ю, мов зі шкури обдерті, сторчали

¹ Мамо, а я ринку вилижу! — Мазурський діалект.

² А не підеш ти, байстрюку, бо тобі пан біскуп шкуру вилиже!

з возів на всі боки. Все інше — то була немов одна збита маса кривавого тіла, а глухі стогнання й зойки, що виривалися з тої маси, прошибали душу й подобали на зойки мучених у пеклі душ. Патер Гавдентій і досі тямить, як брати його, вибігши украдкой босі на дорогу, найшли там і принесли до хати одне людське око, що випало з якоїсь нещасної голови. Вони, діти, з жахом дивились на те велике, криваве око, а вкінці вложили його до черепочка і сховали в якусь шпару в печі, де воно помалу висохло на малий шушеренок. Довго ще пізніше воно являлось йому в снах, величезне, оживлене, на курячих лапках, кліпало якомсь страшенно, силувалося щось заговорити, але не могло. Від тої ранньої пори застрягли в його душу ті криваві сцени, й пізніше, під впливом понурої аскези й темних догматів та кривавих мученицьких історій, переродились в те гаряче бажання мученицької смерті, котрим він був перенятий, удаючися по одержанню благословенства свого генерала в далеку дорогу на північ, з великою й почесною місією — навертати невірних еретиків.

II

Свій вихід з-під батьківської стріхи патер Гавдентій досі вважає чудом. По різанині 1846-го року настав страшенний голод. Літом не зародило, так що вже з початком зими більша часть селян не мала що їсти. Страшно далася в тямки Шимкові та зима; досі ще гудуть йому в ухах крики й стогнання його братчиків, що просили у родичів хліба, прокляття й сльози матері, ввижається понуре, чорне, мов земля, лице батька. Потисли морози, брати його почали пухнути з голоду, тіло їх зробилось

сине. Батько бігав десь кудись, рідко коли заходив до нещасної хати й час від часу приносив то кусник хліба, змішаного на половину з м'якиною, котрим усі ділилися, мов манною, то кілька пригорщів зерна, котре то в ступі товкли, то на жорнах на двоє, на трое роздирали й запарене окропом їли. Тямить патер, як раз батько його приніс відкись повну пазуху сирої кукурудзи й припадково якимсь розсипав її по землі: і жінка і діти кинулись збирати з землі круглі, золотисті зернята, але, притиснені голодом, не могли дождатись, поки ступа розтовче, а окріп розпарить їх, і, збираючи зернята, поквално, мов злодії одне перед одним, пхали їх у роти і хрупали, мов незнати який присмак, поки батько, побачивши це, з лютости не почастував їх ременем.

Але от зближались Різдвяні свята. Батько ставав чимраз понуріший, почав рідше виходити з хати, а не раз цілими днями сидів під вікном, опершись ліктями о стару полупану скриню, що заступала в хаті місце стола. Вони живились тільки тим, що мати день від дня вижебрала у багатших сусідок: часом пару картоплин, часом мишину бобу або дворічної, напівперегнилої, фасолі, від котрої у недужих дітей страшно боліли животи. На святий вечір потис мороз, — не стало нічого їсти. Старший хлопчик зовсім занедужав: уже й їсти не просив, тільки стиха стогнав і хрипів. Страшним тупим поглядом зиркав батько час від часу в той темний кут на печі, відки доносились ті рвучі за серце дитячі стогнання.

— Jak myślis, dwugo jeszcze Jontek pościągnie? ¹ — спитав він у жінки, що якраз вер-

¹ Як думаєш, довго ще Іван (Йонтек) потягне?

нула в останньої безхосенної¹ хідьби по сусідках, і, ціла дрожачи від холоду, скулилась на припічку, встромивши в попіл свої босі одубілі ноги.

— Gdzie ci tam dwugo! — відповіла вона. — Swysys, juz charcy².

— No to niech sie dzieje wola boza!³ — сказав батько й поліз на полицю, шукаючи чогось. Мовчки цікаво слідили за кожним його рухом витріщені розширені з голоду очі дітей і жінки. Ось він найшов на полиці довгий ніж-колодач, найшов під прилавком камінь і мовчки почав гострити ніж, встромивши його гострий кінець в варцаб⁴ вікна й час від часу плююючи на камінь.

— Swowiece, a ty co chces robic?⁵ — скрикнула з невимовним жахом мати.

— Milc, babo!⁶ — гримнув отець таким страшним голосом, що вона й діти затремтіли й дух у собі заперли. Йонтек на печі тихо-тихо стогнав.

— No, dawaj go tutaj!⁷ — грізно повернувся батько до матері, нагостривши ножа. Не кажучи й слова, мати, мов колода, скотилася з припічка й кинулась йому в ноги.

— Bój sie boga, co chces robic?⁸ — тільки всього могла простогнати вона.

— Gwupia jesteś, — відказав їй батько. — Psecies wun i tak zyc nie bedziel.⁹

¹ Безхосенний — безкорисний.

² Де там довго! Чуєш, уже харчить.

³ Ну, хай діється божя воля!

⁴ Варцаб — підвіконник.

⁵ Чоловіче, а ти що хочеш робити?

⁶ Мовчи, бабо!

⁷ Ну, давай його сюди!

⁸ Бійся бога, що хочеш робити?

⁹ Ти дурна. Аджеж він і так не буде жити.

І, не розмовляючи більше, батько поліз на піч. Верескнули в напівсвідомій смертельній тривозі молодші хлопці й кинулись у найдавший кут. Тільки Йонтек лежав на місці й спокійно, мов пташина, напівпогаслими очима глядів на батька.

— Chodz tu Jontek!¹ — сказав батько і взяв його обома руками попід пахи. Хлопчина тихо застогнав, але не пручався. Батько зніс його на серед хати й положив на стільці.

— Wez miske i potsymaj pod gardziela, krwi szkoda!² — крикнув він до жінки, що мовчки, хлипаючи й тремтячи, сповнила його розказ.

— Kiej nas bóg i ludzie opuscili, to musimy sobie sami radzic³, — сказав понуро батько, мов для успокоєння свого сумління, і, піднявши Йонтка за шию, так що тіло й голова звисли на долину, одним замахом ножа перерізав йому горло. Покапала кров у підставлену миску, — кілька разів легко стрепенувшись, сконав хлопчина. Його тілом опровадили свята*.

Страшні, понурі дні пішли тепер у заклятій хатчині. Огидна страва відразу немов затроїла останки всякого спокою, всякої надії в серцях батька й матері. Діти пажирливо обглодували кісточки свого нещасного брата, не знаючи, що, може, за кілька день і на них прийде черга. І справді, черга прийшла: м'ясо минулося, і, по довгій сперечці та плачах матері, батько зарізав другого сінка, зовсім ще здорового. По тім страшнім учинку він знов сидів

¹ Іди сюди, Іване (Йонтек)! *

² Візьми миску й подержи під горлом, — крові шкода.

³ Коли нас бог і люди покинули, то мусимо собі сами радити.

* Історичне. — І. Франко.

на лаві під вікном, темний, мов ніч, а мати поралась коло печі, варячи в горшку м'ясо й голосячи над ним, як над покійником. Що діялося далше, цього вже патер Гавдентій не тямить... Мов крізь сон лишень, мерещиться йому, що й він занедужав, і в гарячці чи на ділі бачив повну хату людей, між котрими два були з блискучими шоломами на голсвах, з когутовим ¹ блискучим пір'ям на шоломах і з стрільбами та блискучими вістрями на плечах. Вони дуже чогось кричали, так що батько й мати дуже тряслися; інші люди лазили по всіх закутках і збирали кісточки, потім пов'язали шнурами батька й матір, поклали на сани й повезли кудись. Заплаканих дітей також забрали, пообвивали кожухами й повезли... Патер Гавдентій пригадує собі широку снігову площу і льодом покриту ріку, і високі кям'яні будинки, і якихось вусатих панів, котрі його про щось питалися й котрих він дуже боявся... Але що це все значило — він не знав. Швидко й ті пестрі маячення знесли, ніч усе покрила, — він попав у тяжку недугу.

На тім скінчилася перша доба його дитинства — життя під батьківською стріхою. Ані батька, ані матері, ані жадного з недорізаних братів він ніколи вже більше в життя не бачив і не чув навіть, що з ними сталося. Вони так і потонули в темних хвилях того темного часу.

III

Отямився він школярем, на удержанню тарнівської капітули ². Жив він у „біскупській“

¹ Когут — півень. Австрійські жандарми носили на шоломах китиці з пір'я півня.

² Капітула — окружне церковне управління.

кухні, спав разом з кухтами¹ й послугачами, приймав від них частенько штурканці та на- смішки, разом з ними вечорами чистив чоботи канонікам², а вдень ходив до школи. Учився зразу тупо: голова, забита змалечку тяжкою нуждою, не швидко могла приспособитись до приймання шкільної науки, не швидко могла розвинути вроджені свої таланти. Але все таки він учився. Єпископ Войтаровіч, котрий бідного, напівнеживого хлопчину взяв із суду на свої руки, показався для нього другим, ліпшим батьком. Він пильно доглядав його науки й щонеділі кликав його до себе, розпитував про його життя на селі, заохочував і напomi- нав до науки, та так ласкаво й щиро, що малому Шимкові не раз сльози мимохіть з очей пускалися. Але швидко не стало його добродія й опікуна. Єпископ Войтаровіч, об'їхавши зараз по страшній різні свою дієцезію, побачивши та розізнавши доочно всю глибину морального й матеріяльного упадку своєї пастви, списав усе в обширнім пропам'ятнім письмі і вручив його найвищим властям у Відні. Письмо це довго не могло дождатися відповіді, аж ось з початком 1852 р. замість відповіді прийшов цісарський декрет, потверджений папою, котрим усунено Войтаровіча з його єпископської ка- тедри. Важко задумався Войтаровіч над тим, що в Австрії значить горожанський обов'язок, але задума була пізня. Задумався він і над долею свого годованця й постановив собі не покинути його, але довести до пуття. Від'їз- джаючи з Тарнова він забрав і його з собою й помістив його в Кракові у патрів єзуїтів, запла-

¹ Кухта — наймит.

² Канонік — вищий духовний чин.

тивши досить значну суму за його виховання. Тут і розстався Шимек зі своїм добродієм назавсідги.

Нове життя розвернулося тепер перед ним, з подобою монастирської строгости, але далеке від неї на ділі, з подобою серйозної наукової праці, але знов таки далеке від неї. Чимдалі, він показувався здібнішим учеником. Пам'ять у нього була напрочуд, натура м'яка й податлива, наклінна до чутливости, до ентузіазму, але зате мало здібна до критики. Єзуїти вчасно почали його вважати своїм, а коли по скінченню філософії він і справді виявив охоту вступити до закону, вони післали його до Риму, де мав одержати остаточну, фахову освіту в конгрегації *de propaganda fide*¹.

Від того часу минуло дванадцять літ. Колишній Шимек зовсім переродився, скинув „старого Адама“ і, перебувши многі й утяжливі проби в єзуїтським законі, перейшовши потім довгу й не менше утяжливу науку в конгрегації пропаганди, був прийнятий до закону імени Ісуса під іменем Гавдентія. Ще кілька літ минуло, проведених в практиці сповідника, аж ось вкінці настав той час і та нагода, коли вищі церковні власті глянули на патра Гавдентія й побачили в нім знаряд добрий для віддання значної й важної послуги католицькій церкві.

IV

Між Римом та Петербургом кілька літ уже велися переговори в справі інавгуrowаного² після 1864 року „обрусення“ й опраковславлення

¹ Товариство поширення віри.

² Інавгуrowаного — оголошеного, розпечатого.

т. з. Західнього краю, в справі ославленого навертання на православ'є підляських уніятів. Звісна річ, проти „обрусення“, проти нехтування й нівечення народности чи то української, чи польської Рим не мав нічого сказати. Він боронив тільки інтересів католицизму, тобто своїх власних інтересів, і для тих інтересів готов би був наказати полякам зректися своєї народности й поробитися „коренно-руськими“, щоб тільки лишалися католиками, коли б не був знав, що це до решти підрізало б його повагу у поляків. Росія переговори тягла, а тим часом енергично і сквапно провадила діло винародовлення й оправославлення всіма можливими адміністраційними способами. Факти грубого насильства й брутальної неуваги до звичаїв і переконань народніх проривалися в печать, доходили до Риму в тисячних приватних листах і секретних донесеннях польського духовенства. Вкінці появилася в Римі, під проводом Яна Франковського депутація підляських селян уніятів з просьбою до папи, щоб заступився за них і не давав їм пропадати в безодні „шизми“. Франковський, речник депутації, розповідав нечувані речі, коли канцлер папської консисторії, на поручення самого св. отця, почав розпитувати його про відносини релігійні на Підлясся:

„Родичі мої мали на Підлясся невеличкий маєток. Батько був добродієм своїх підданих, котрі любили його, як свого вітця. І ми, молоді паничі (у мене був ще й молодший брат), змалку сходячися й товаришуючи з мужиками, вважали себе немов їх рідними, побратимами; вони допускали нас до всіх своїх щоденних інтересів і замислів; словом, ми були й бажали бути якнайменше паничами.

„Надійшов 1863-тій рік. Я поспішив в ряди повстанців; мій брат, слабкий і каліка, хоч не міг зробити цього сам, але вербував між нашими селянами охотників і навербував їх чималий відділ, котрий довго держався в поліських лісах. По упадку повстання мене зловлено й вислано на Сибір, на 8 літ до арештантських рот, брат мусів емігрувати до Галичини, наш маєток skonфісковано.

„Повернувши з Сибіру і розстаравши собі в Варшаві яке таке удержання, я поїхав у рідне село, щоб побачити, що там сталося за ті літа, коли мене не було. Які зміни застав я там! Про руїну нашого маєтку й говорити не буду. Уніятського священника давно прогнано з села, а на його місце поставлено православного попа, уродженого якогось Туляка, котрого селяни й не розуміли й усіма силами ненавиділи за здирство.

— Як же ви живете? — питаю їх по-їхньому, по-українськи.

— „Zle żyjęto paniczu“¹, — відповідають вони мені ломаною польщиною. І почали розповідати, що відколи прогнано їх священника, вони не мають спокою, сумління мучить їх ходити до православної церкви, але становий велить гнати їх жандармами. Якийсь час вони носили новонароджених дітей до хресту аж до місточка, віддаленого десять миль, до латинського ксьондза, до нього ж їздили сповідатися й причащатися. Але тепер, коли того ксьондза також вигнано, зовсім уже не мають до кого удатися, — діти живуть нехрещені, молоді невінчані, — „bo to, co por robі, to przeciek nie moze byc waznel“².

¹ Зле живемо, паничу.

² Бо те, що піп робить, те не може мати ваги.

„З сльозами розповідали мені люди про свою нужду, намагаючись притім і зо мною і поміж собою говорити по-польськи.

— Але що ж це значить, — спитав я їх вкінці, — що ви й мову свою, як бачу, змінили?

— A dyc my teraz polskiej religii, to i mowic po polsku musimo¹, — відказав один. — Nie chcemo ani ruskiej religii, ani ruskiej mowy² — відказав гнівно другий.

„Що було мені чинити серед таких обставин? Очевидна річ, що відводити тих людей від їх опору — була б річ і безхосенна, і незгідна з моїми переконаннями. Лишалось тільки одне: подумати, як би можна, хоч почасти, задовольнити їх потребу, піддержати їх в їх тяжкій боротьбі. Я швидко надумався і велів людям з усякими требами вдаватися до мене, до Варшави. Зразу видивились на мене великими очима, але коли я сказав їм, що мені там легше буде виеднати їм католицького ксьондза для доповнення всіх церковних церемоній, радо пристали. Правда, дорога була далека, але вони частенко їздили туди на торги, а зрештою в такій потребі радо були б пустилися і в два рази дальшу дорогу.

„Повернувши до Варшави, кинувсь я насамперед до латинських духовних, але, на мою тяжку скруту, найшов усюди нехоть і пряму відмову. Кожний знав, що така діяльність незаконна і пахне щонайменше відсадженням³ від місця, а то й висилкою в Сибір. Ледве-не-ледве удалось мені найти одного латинського священика, що був кілька літ на Сибіру і, позбавлений місця,

¹ Ми ж тепер польської релігії, то й мусимо говорити по-польськи.

² Не хочемо ані руської релігії, ані руської мови.

³ Відсадження — позбавлення.

жив з праці рук своїх. Він прийнявся нести духовну поміч голодним духовного хліба підлясякам. Оба на спілку ми винаймали собі склепик, в котрім продавались усякі потрібні для селян знадоби, як батogi, підкови, реміння, шапки й т. ін. Ззаду за тим склепиком устроїли ми маленьку кімнатку, в котрій давано шлюби, хрещено дітей, уділювано причастя й хоронилися книги, метрики і т. ін. Для більшої безпеки і навіть з конечности ми поставили себе під власть не варшавського, а краківського єпископа і від нього виеднали собі дозвіл на адміністровання св. тайн та пастирське благовіщення.

„Велось це кілька літ. Тисячі народу з далеких сторін тяглись до нас, вступали до нашого склепику й повертали з нього втішені, просвітлені, піднесені духом. Але вкінці підслідила нас поліція, наш склепик обшукано, найдено секретну комірку, забрано книги й костельні приладдя й обох нас узято до в'язниці. Довго морено нас у варшавській цитаделі, хоч ми нічого й не відпиралися, знаючи про нагромаджені супроти нас докази. Вся наша оборона зводилась на те, що адмініструючи св. тайни і сповняючи церковні треби після латинського обряду, не забороненого в російській державі законами, і то людям, котрі сами того хотіли без нашої намови, ми не чинили нічого противозаконного й гідного кари. Ніщо й говорити, що таке наше толкування дуже лютило царських чиновників, і що вони, бачачи правду по нашій стороні, силкувались бодай проволочки слідство до безконечности, притягаючи до нього ті сотки й тисячі селян, котрих імена найшлися в наших книгах, і допікаючи їм усякими способами адміністраційного тероризму й бюрократичної

тяганини. Товариш мій, слабовитий і сибірською каторгою до останку винищений чоловік, швидко занедужав і був переведений до тюремного шпиталю, в котрім по кількох тижнях і помер. Нічого не знаючи про його смерть, написав я обширне пропам'ятне письмо про підляські відносини й нашу серед них діяльність і під адресою самого царя передав його в руки властям. По кількох днях кличе мене губернатор і починає намовляти мене — не слати цього письма до царя, страшачи мене поганими наслідками його тону і змісту. Але я, чуючи свою совість чистою, не дав налякатися і сказав губернаторові, що приймаю всі наслідки і не змінюю ані слова з того, що вважаю правдою. Так письмо і пішло. Яке вражіння воно зробило на царя, не знаю, — досить того, що по двох місяцях прийшов з Петербургу наказ: слідство в справі підляських уніятів перервати, й обох ув'язнених по причині тої справи випустити на волю. Що найцікавіше, так це те, що в тім наказі не було стереотипової в подібних випадках дописки „гостро наказавши їм на будуще цим ділом не займатися“. Значиться, мовчки нам дозволено й надаліше робити те, за що ми вдержали таке довге слідство.

„Та тільки ж на лихо, виходячи з цитаделі, я дізнався, що мій товариш помер. Я лишився сам в давнім склепику, — навіть забрані книги й прилади віддано мені назад, і скоро тільки рознісся слух про моє увільнення, зараз почали наново стягатися до мене не зломані в своїм упорі підляські селяни. Щоб хоч сяк-так удовольнити їх бажання, я почав сам уділяти їм *ad interim*¹ св. тайни, під умовою, щоб опісля при нагоді роз-

¹ Тимчасово.

старали о поновне і важне доступлення тих тайн від священника. І справді, багато їх з Варшави їздило аж до Кракова в тій цілі, з небезпекою життя перекрадаючися через границю. Але це не могло тривати довго. Великі трудності й кошти подібного виконування обрядів релігійних для многих, особливо бідніших, ставали непоборимою запорою. І от, коли я весною цього року знов заїхав на Підлясся, зібралось довкола мене в лісі за селом потаємно коло 500 селян, депутатів від громад, на нараду, що робити дальше. Тут то я й піддав їм гадку — вислати депутацію до Риму й просити у св. отця католицького священника спеціяльно в тій цілі, щоб адміністрував св. тайни для підляських переслідуваних уніятів і дбав про те, щоб піддержати в них духа твердості й постійности в католицькій вірі.

„Думку ту прийняли зібрані з великою радістю, тут-таки вибрали депутацію, і в кількох днях зібрали між собою досить значну суму грошей на кошти подорожі для депутації. Всі вони потаємно перебралися через границю, а я, виїхавши за паспортом, застав їх уже зібраних у Кракові, а потім, звидівши гроби польських королів на Вавелю й прийнявши благословенство від тамошнього єпископа, ми рушили до Риму“¹.

Та сумна повість, розповідана попросту, без прикрас і патосу, зробила в Римі велике вражіння. На засіданню папської консисторії прийшло до бурливих сцен між сторонниками дотеперішньої політики льояльності супроти російського правительства і сторонниками підземної, таємної роботи. Особливо гарячими речниками по-

¹ Оповідання Франковського спісане мною з його власних уст 1882 р. — *І. Франко*.

таємної роботи були генерал єзуїтського закону, патер Бекс, і начальник закону Змартвихвстанців, патер Семененко. Вони то переперли на консисторії ухвалу — вислати до Варшави секретного легата, котрий би доочне, на місці, переконався про відносини й бажання підляських уніятів, а коли скажеться того потреба, в спілці з Франковським адміністрував би св. тайни й заспокоював би інші духовні потреби підлясків доти, доки дипломатичні переговори римської курії з Петербургом в тім ділі не доведуть до пожаданого кінця.

V

Патер Гавдентій, одержавши таку місію, вирушив з Риму до Варшави. По дорозі він не бачив нічого, не чув нічого, не займався нічим, а тільки роздумував про важність своєї місії. Інтереси католицизму в цілій одній провінції! спочивають на його плечах. Та й ще в якій провінції! Де народ скоріше давав стріляти до себе, аніж мав би відректися від певних, зовсім для нього незрозумілих, догм і від усвяченого століттям звичаю. Отут правдивий виноградник Христов, велике поле для апостольського діла! Нести тим людям світло правдивої і єдиноспасаючої католицької віри, утверджувати їх в святій постійності серед усяких переслідувань, подавати тим „труждающимся і пліненим“ поклонникам римського престолу всяку потіху, яка лежить у вірі й костельних обрядах, — оце його висока й спасенна місія! Серце живіше билось у його груді, груди високо підіймалися в праведній гордості, що власне його, а не іншого спіткало таке трудне, а zarazом таке почесне завдання!

— І я сповню його, покажусь гідним того довір'я, яке в мою ревність положили мої настоятелі, — повторяв він із запалом. Показатись гідним довір'я, — вище понад те не сягали його замисли так само, як уява його навіть не трібувала показати ті труднощі, які можуть очікувати його при сповнюванні його місії. Він готовий був на мучеництво — от і все. Повний тої готовости, повний віри в святість і важність свого діла, а вкінці повний молодечого запалу — він їхав у далеку, незнану країну, твердо переконаний, що ті моральні сили, вкупі з благословенством св. вітця, вистарчать до сповнення вложеного на нього обов'язку.

В Кракові він задержався кілька день, щоб зібрати деякі потрібні інформації й порозумітися з єпископом. Тут він прочитав у газетах досить неприємну звістку, що справа підляської депутації до Риму стала відома російській поліції, і що всіх членів тої депутації враз із Франковським зараз по їх повороті позабирано під арешт і посаджено до варшавської цитаделі. Була це вість у данім разі дуже погана, бо з Франковським упала для патра Гавдентія перша й найголовніша підпора в його будущій діяльності. Тільки Франковський мав живі й ненастанні зв'язки з підлясяками і мав у них таке довір'я, яке не легко міг здобути чоловік чужий, хоч і заосмотрений благословенством св. вітця.

Задля несподіваної, хоч зрештою зо всім природної, притичини приходилось патрові змінювати й увесь плян його побожної мандрівки.

Ні за чим було тепер їхати до Варшави, де й так тепер діяльності ніякої не можна буде розпочати, — тож патер надумав їхати просто на Підлясся в ті села, котрі в Римі мали своїх

депутатів. Тут, думав він, найлегше буде йому й пізнати терен своєї будучої діяльності й нав'язати зносини з народом, а відтак з готовим він поїде до Варшави, де знов при допомозі тих рекомендацій, які має з Риму, легко знайде собі пристановище і зможе, нікому не впадаючи в очі, розпочати свою діяльність.

Через Львів і Радзівілів він удався до Росії. Дивно зробилось йому, коли в світській одежі, незнайомий нікому, несвідомий мови ані звичаїв місцевих, висівши з вагона залізної дороги, опинився серед чужого краю. Куди повернутись? Що діяти, щоби спочатку не зрадитись і не потрапитись в якунебудь біду? Правда, на мучеництво за святе діло він був здавна приготований і навіть бажав його, але зовсім не був приготований на дрібні, буденні клопоти, на низьке лавіровання перед дрібними поліційними властями, перед жандармами та становими. Від таких людей, крім простої та прикрої тяганини, ніякого мученицького вінця не діждешся.

Невеличке знання німецької мови виручило його цим разом. Він зумів порозумітися з євреями, і це було його щастя. Балагула за добру плату обіцявся довести його, куди йому треба. Патер сказав назву одного села, яке випадково впало йому на гадку.

— Оз, далеко дуже, та й ще вода там того тижня греблю перервала: зовсім не можна туди доїхати.

— Ну, то може туди? — і патер сказав назву другого села.

— І туди не можна: туди й дороги нема, хіба що в зимі по льоду.

— Ну, то може тут? — і патер, потіючи та мінячись на лиці, сказав назву третього села.

— А, туди можна, це ж тут і недалеко: більш двадцяти верстов не буде.

— Двадцять верстов? — повторив патер, перший раз у життю чуючи цю дивовижну назву. — А багато вам треба буде дати за дорогу?

— Не багато, десять карбованців, — сказав той, підіймаючи трохи засмальцьованого капелюха на обголений голові. Патер, не знаючи, що це таке верства, і привичний до того, що по інших краях кожний звичайно лиш тільки жадає за всяку послугу, скільки йому справді належиться, подумав, що, може, дійсно за таку дорогу десять карбованців небагато, і пристав. Хитрий балагула, бачачи, з ким має діло, попросив у нього всіх грошей наперед, на що патер також пристав, думаючи, що такий тут в краю звичай.

— Пан, видно, нетутешні, — почав балакати балагула, коли по кількогадинній чеканці виїхали з поганого єврейського містечка і звільна по глибокім і грузькім болоті волоклись понурою, рівною та мокрою країною.

— Нетутешній, — відповів патер.

— А здалека пан?

— Здалека!

— А звідки, коли вільно спитати? — допитувався єврей.

— Не вільно питати, — відбуркнув патер, котрого ціла та компанія і бридила і боліла, немов би його обсіли воші.

— Як панська воля, — сказав покірливо єврей і обернувся до своїх коней, так що патер не міг бачити фальшивого й злорадного усміху на його широкім, обгорілім, з рудою бородою лиці.

Але мовчанка тривала тільки хвилю; швидко він знов обернувся до патера:

— А до кого пан мають діло в тім селі?

— А тебе що це обходить? — офукнувся патер, чуючи, що це питання якось неприємно вразило його.

— Та я нічого, я тільки хочу знати, де маю заїхати?

— Заїжджай до дідича! — сказав патер.

— До дідича? Коли ж бо, прошу пана, в тім селі дідича нема.

— Дідича нема? Як то?

— А так! Це село сконфісковане, під урядовою опікою, а бувший дідич умер у Сибіру.

— Гм, то вези мене до сільського старости. Я маю тільки де про що розпитати.

— То, може, пан зараз і назад вернуть?

— Ні, за кілька день, — сказав патер далеко вже лагідніше, чуючи якось мимоволі, що дуже немудро запрезентував себе і що сяк чи так знаходиться в чужих руках. Але єврей, розвідавши, що йому було треба, більше вже не турбував патера, а, обернувшись до своїх коней, почав звільна підганяти їх, мурликаючи собі під ніс якусь пісеньку. Вечором заїхали до цілі.

VI

Не зовсім щасливо вибрався патер, велячи везти себе до старости. Староста хоч був, як і його співгромадяни, противником православ'я, але все таки належав до тих заможніших та практичніших господарів, котрі вважали ліпшим бодай про око придержуватися православ'я, ходили до православної церкви, сповідалися й причащалися перед православним попом і ані дітей не носили христити, ані вінчатись не ходили до латинських ксьондзів. Те тільки й з'єднало йому довір'я у начальства, за те був

він і постановлений старостою. При тім же недовірливий до крайности, змалечку привичний таїти в собі всяку свою думку, всяке бажання, староста, крім того, був строгий в тім, що називав своєю урядовою службою; не думаючи й не розбираючи, сповнював накази начальства так, як привик, і вимагав, щоби в його домі всі, не думаючи й не розбираючи, слухали його власних наказів. Коротко кажучи, староста був матеріял твердий до оброблення, мов те жилаве та сукувате дерево, і дуже лихо надавався до єзуїтського апостольства.

Хата старости нічим не відрізнявалася від інших сільських хат тої сторони: та сама чорна солом'яна стріха без комина, ті самі низькі, необліплені стіни з маленькими підсліпуватими віконцями, та сама обширна обора з великою купою гною на середині і з вигоном, повним бездонного болота. З вікон лився кривавий блиск від розпаленого в печі вогню й миготів в широкій калюжі, що була перед вікнами. Не без труда дібрався патер на сухий, плитами виложений, рундук перед порогом старостової хати, вітворив сінешні двері і, мацаючи руками в п'їтмі, налапав клямку хатніх дверей. Та й клямка ж то була неабияка: гладкий дерев'яний кілок з прикріпленим до нього дерев'яним зазубцем; хочаби вітворити двері, треба було сильно пхнути тим кілком від себе, в тій самій хвилі покрутити його з правої до лівої руки і тоді аж тягти до себе скрипучі двері. Не знаючи цього, патер довгу хвилю термосив дверми, стоячи в темних сінях, повних диму, і не міг відчинити дверей, поки хтось із хати, чуючи, що якась жива душа добивається до дверей, не відчинив їх і не впустив патера до хати. Та й тут не обійшлося для нього без притичини.

Двері були низенькі, а очі його від диму повні сльіз. Побачивши вкінці світло й не розбираючи більше нічого, він пустився йти і щосили гримнувся чолом о дерев'яний одвірок.

— O, do stu diabłów!¹ — скрикнув патер, хапаючися рукою за чоло і входячи з тим побожним привітанням до хати, де всіх очі в німій ожиданці й навіть тривозі звернулися на незнайомого пана, що в таку пізню пору і з таким незвичайним привітом входив у хату. А патер добру хвилю стояв коло порога, осматрюючи рукою набіглу на чолі гулю то знов обтираючи сльози з очей. Вкінці побачивши, що всіх очі не перестають пильно дивитися на нього, він зняв капелюх і, ступаючи крок наперед, сказав:

— Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus!²

— Na wieki wieków amen!³ — відказав староста, котрий сидів на лаві кінець столу, підперши ліктем голову, і ані не рушився з місця при вході незнайомого пана. Не чекаючи запросин, патер сів на лаві насупроти печі й почав розглядатися по хаті.

— Чи тут я у старости цього села? — спитав вкінці, звертаючись до господаря.

— Тут, — відповів староста, не рушаючися з місця й не перестаючи пильно придивлятися незвичайному гостеві.

Діставши цю відповідь, гість замовк і почав знов розглядатися по хаті, очевидно, не знаючи, що даліше сказати.

— А чого пану від мене потрібно? — запитав староста.

¹ О, до сто чортів!

² Слава Ісусу Христу!

³ Слава на віки амінь!

— Мені від вас, добрий чоловіче, нічого не потрібно, — заговорив медовими словами патер, — я прийшов тільки для вашої потреби.

— Для моєї потреби? — здивувався староста. — Я вас не знаю, то що ж я можу від вас потребувати?

— Ну, так, — відказав патер, — але я не про вашу власну потребу говорю, а про загальну, про потребу цілої громади; многих тутешніх громад.

Староста витріщив на нього очі й мовчав добру хвилю, а вкінці, не находячи нічого ліпшого сказати, запитав патра грізним урядовим тоном:

— А як ви називаєтесь?

— Шимон Цюра, — сказав патер, в пору пригадавши собі колишнє ім'я і прізвище на котре виставлений був його паспорт.

— А маєте паспорт? — питала дальше сердита власть.

Не відповідаючи нічого, патер видобув з кишені невеличку книжечку й подав її старості. Той оглянув її уважно, подержав одну картку против світла, похитав головою і, не випускаючи паспорта з рук допитував дальше:

— А відки ви?

— Там прецінь написано, — відмовив патер.

— То все одно, що написано, я вас питаю, — відповів староста. Бідний чоловік не вмів читати.

— З Козей-волі.

— А який ваш уряд?

— Мій уряд? Я не маю жадного уряду.

— Ну, то яким ремеслом займаєтесь?

— Жадним ремеслом не займаюсь.

— Ну, то що ж ви таке? — питав староста, котрому зачинала чимраз більше не подобатись фізіономія його гостя.

— А джеж у моїм пашпорті стоїть написано, що я торговельний комісанти.

— Торговельний комісар? Це що за такий комісар? Я про такого комісара ніколи не чував.

— Не комісар, але комісанти, — відповів з ангельською терпеливістю патер. — Я розношу по світі товари.

— А, так, товари розносите! А які товари?

— Дорогі товари. Цінні товари. Найкращі над усе в світі, — захвалював дивний комісанти, і захвалював так гаряче, що аж збудив недовірливість у старости.

— Гм, і чого ж ви з такими дорогими товарами по селах їздите? У нас народ бідний: нізащо навіть хліба купити, не то ваших дорогих товарів.

— О, не бійтеся про те! — скрикнув патер. — Мої товари, хоч найдорожчі над усе в світі, але рівно доступні для бідного, як і для багатого. А для бідного, угнетеного, обідраного й гоненого ще доступніші, ніж для багатого й спаношілого¹.

Староста стояв, витріщивши очі. Йому почало в голові мішатися від тої бесіди, котра йому видалась цілковитою загадкою.

— Гм, — заговорив він по хвилі, — бог його знає, що це за товар такий. А ну покажіть, коли ласка ваша! Алеж бо я й коробки у вас ніякої не бачу.

— Мій товар у коробках не носитья. А показати вам його я можу тільки в чотири очі.

Підозріння старости шохвилі змагалося. Що за притичина така? Чи це випадково не

¹ Спаношити — стати паном.

злодій який, котрих багато по селах волочиться? І, не довго думаючи, він підійшов до одного свого хлопця й шепнув йому до уха, щоб побіг закликати присяжного і ще декого з села, а потім сказав до патра:

— В чотири очі? Гм, то хіба аж завтра? Бо нині ніч, надворі не побачу, а з хати всіх вигонювати не буду.

— Ні, побачите й надворі, — сказав патер. — Ходіть лишень! Ліпше нині, ніж завтра.

„А гій, це щось зовсім не спроста“, — подумав собі староста: „Чи він мене зарізати хоче надворі, чи, може там, засідка яка?“

Виглянув крізь вікно, — темно, тихо, спокійно, пси під вікнами лежать, — ні, мабуть, безпечно. Глянув на патра: невеличкий, сухий, слабосильний, а сам він против нього велетень і силач.

— Ну, про мене, то ходім!

Вийшли на поріг, але патер потягнув старосту далше, попід вікна, вузеньким сухим місцем аж за угол хати і, не випускаючи його руки зі своєї, почав шептати швидко, озираючись і розслушуючи:

Я не смів у вашій хаті при всіх говорити, щоб вам, часом, не наробити клопоту, але тут вам признаюся. Я католицький ксьондз, присланий до вас просто з Риму. Я бачився з вашими, що їздили до святого отця, бачився з Франковським, і він мені казав удатися до вас.

— Дурний його піп христив, коли так! — буркнув понуро староста.

— А то чому? А то чому? — сквапно запитав патер.

— А тому, що біда буде і вам, і мені.

— Яка біда? Прецінь же про мій приїзд ніхто, крім вас, досі не знає, а ви чень же не такий, щоб...

— Щоб доніс на вас? Ну, про це не бійтеся! Я вже знаю, чим то пахне. Тоді б нас обох запакували.

— Ну, так чого ж боятися?

— Чого боятися? Ну, добре, що ви приїхали скрито, а що далше буде? У мене ви навіть ночувати нині не можете, бо в нас почали жандармські патрулі ходити по селах, ну, і звісно — зараз до старости... А скоро в селі появитеся, то зараз хтонебудь донесе.

— Алеж я за пашпортом.

— Те-те-те, будуть вони дивитися на ваш пашпорт. Тут у нас надзір дуже гострий. Подиблють чужого чоловіка, що по селах волочиться, й арештують, слідять, хто такий, відки, за чим? На це можете числити напевно.

Патрові трохи недобре зробилося, коли почув таку рацію¹.

— Ну, так що ж мені, по вашому, робити? — спитав він.

Староста подумав добру хвилю, а відтак, очевидно постановивши щось, сказав твердо й сухо:

— Ходім до хати! А про все те нікому нічого, розумієте?

Патер не прирікав і не супротивлявся. Він був дуже якось сам не свій.

VII

Старостиха подала вечерю: борщ і гарячі баранини. Запросили й патра, але не йшла йому в горло та вечеря. Якийсь понурий, важкий дух обхопив його в тій тісній хаті, повній пари та просиченій запахом квасної капусти, кожухів і людського поту. Він пильно вдивлювався в лиця

¹ Рація — промова.

людей, що сиділи поруч нього коло стола: грубі, неотесані риси, — черстві, спрацьовані руки, осмалені сонцем і вітрами, немов облиплі землею, з котрої живуть. В очах їх, правда, тліє вогник звірячого чуття, але зовсім — так бачилось патерові, — не світиться ясне полум'я якихнебудь вищих думок, релігійного пориву, мучеництва за віру. На низьких, тупих чолах видно хіба лінивість думки й упір, властивий дикарям — чи не це були джерела їх мучеництва? Щось мов кліщами здавлювало серце у патра. І він має в ту темну, м'ясисту масу дхнути духа! Має в тих грубих кльцох¹ розпалити чистий, святий вогонь, котрим палає сам? І того всього має він доконати під ненастанним доглядом ворожої влади, під всестороннім тиском тисячних, могучих рук? Яке величезне понад людські сили завдання! У патера руки опустилися.

Скригнули сінешні двері. Здрігнув патер, аж підкинувся на стільці. Чи не жандарм? Але це був не жандарм, а присяжний, котрого староста велів закликати, не знаючи ще, хто такий його гість. А коли дізнався, то й похвалив себе за те, що велів покликати присяжного. Присяжний був завзятий уніят. Його брат їздив у депутації до Риму й зараз по повероті був арештований, а присяжний по його голові прийняв на себе рід верховодства в невеличкій уніятській громаді. Правда, і присяжний таївся супроти властей зі своїм уніятством, але про те був він чоловік смілий і доволі рішучий, готовий вразі потреби потерпіти за свою віру. От тому то чоловікові задумав староста здати до рук свого гостя, з котрим сам не знав, що почати. Присяжний увійшов у хату і привітався. Його

¹ Кльоц — колода.

просили сідати. Він сів, закупив люльку й мовчав, з властивою нашим селянам рівнодушністю чекаючи, поки староста перший не заговорить до нього. На гостя глянув раз і, бачилось, зовсім не був цікавий ще раз дивитися на нього.

Повечеряли. Староста почав розпитувати присяжного про всякі байдужні речі, а патер за той час роздивляв новоприбулого. Був це високий молодий ще чоловік, з одвертим лицем, коротко обстриженими русими вусами й довгим русим волоссям. Спокійна рівновага й сила виднілись в його рухах і поставі. Ясні очі гляділи розумно, трохи навіть хитро; говорив звільна, повагом, немов надумуючись перед кожним словом.

Вкінці староста відпровадив присяжного в кут і почав з ним щось шептати. На лиці присяжного виразилось зразу зачудовання, далі мигнуло щось ніби проблеск радості, а вкінці залягла звичайна задумчива рівнодушність. Вислухавши старостового оповідання, він хвилю стояв, мов надумуючись, що діяти; потім узяв шапку і, звертаючись з ушанованням до патера, сказав:

— Ходіть за мною!

Патер попрощався з старостою, поздоровив всіх у хаті і в темну пітьму пішов за присяжним. Довго йшли мовчки, з трудом пробираючись по глибокім болоті. Тільки сірі калюжі світились перед ними час від часу, та крилаті верби понуро шуміли край вулиці. Пси уїдали по подвір'ях, не важучись однакож вибігати аж на вулицю. Зрештою нічого не було видно.

— Так ви аж з Риму? — заговорив вкінці присяжний приглушеним, трохи навіть тремтливим із зворушення голосом.

— Так, — сказав патер. — Святий отець почув про ваше горе, хотів би потішити вас.

— Ох, тяжке наше горе, — простогнав присяжний. — От і тепер побрали наших, узяли й мого брата. Вже два місяці ані слуху, ані духу. Де він, що з ним, бог знає. Казав становий, що вже й не побачимо його ніколи. Жінка лишилась, діти дрібні, ридають, плачуть... Та й чи одні вони! По всіх селах те саме.

— Бог надія наша... Для його слави й потеріти треба. Він для нас більше терпів, — промовив патер.

— Так, так, ми це знаємо! Ми й не нарікаємо, хоч і як тяжко приходитьсь. О, поздоров боже вас, що ви не злякались труду й небезпеки і прибули до нас! І кажете, що прибули потішити нас?

— Так, словом божим, — сказав патер, котрому якось ненаручно зробилося при тих словах. З бесіди цього мужика тремтіло тяжке, наболіле горе, а в нього на серці так було тяжко, так якось мутно і мляво, що він не чув у собі доволі сили навіть словом божим потішити тих зболілих. Йому так і ввижалося, що всяке слово буде для них не правдивою потіхою, а кількахвиловим забуттям, по котрім вони прокинуться на нове горе.

Тим часом присяжний приступив до нього зовсім близько, нахилив навіть голову і, немов боячися, щоб ті шумливі верби не підслухали його слів, прошептав:

— Ну, а добрі вісті привозите? — А коли патер, мабуть із зачудовання, якийсь час нічого не відповідав, він додав сам до себе. — Ну, це вже певно, що воно щось не без того. Аджеж дарма би не їхали з Риму аж сюди.

— Про які це добрі вісті ви питаєте? — спитав здивований патер.

Присяжний ще таємніше прошептав:

— Хіба ж ви не знаєте? Ті, що нам обіцяв той пан, що збирав депутацію.

— Що ж він обіцяв вам?

— Ні, ви прецінь мусите це знати! Він казав, що як наші являться перед святим отцем, то святий отець накаже цареві, щоб нам дав спокій вірити, як нам серце каже.

— Це вам казав той пан?

— Ну, тавжеж! Хіба ж інакше ми були б тратились на ту депутацію?

— Ні, бідні люди! Ані той пан не міг вам того казати, ані святий отець не може того зробити. Не може наказати. Святий отець тепер такий самий невільник, як ви, так само терпить переслідування. Святий отець молиться за вас, буде просити за вами, але наказати нікому нічого не може.

Патер, може, й сам не знав, яке важке, потрясаюче вражіння зробили його слова на присяжного. Висока стать його подалась, угнулась, мов зломана. Бачилось, що це зломалась головна підпора його віри. Аджеж віра в непобориму силу й безмежну власть святого отця творила властиве ядро їх релігії! Бідний патер і не підозрівав того, що замість обудити в тім чоловіді милосердя до пригнетеного та страждущого святого отця, він вивалив самий фундаментовий камінь з-під будинку його віри.

Присяжний довго мовчав. Патрові страшно вже навкучила хідьба серед пільми по нерівній болотяній дорозі, де ноги стрягли трохи що не по коліна. Його стегна пекли, мов приском посипані, від непривичної натуги, а дорозі все не було кінця. Правду кажучи, патер не знав, чи вони йдуть селом, чи лісом, бо ніде не видно було найменшого світелця, що блимало з вікон. Вкінці присяжний зупинився.

— Слухайте, отче, — сказав він. — Я не веду вас до своєї хати, бо в мене забагато людей, невігода, діти дрібні. Ось хата мого брата. Вона тепер стоїть пусто, тут будете безпечні, а їди й усього, що треба, я вам достарчу. А завтра вечором зійдуться всі наші, то послухаємо, що нам скажете, і треби поробите. Від року вже у нас ні христин, ні шлюбів не було таких, як бог приказав. Тільки деякі до Кракова їздили. Одне тільки прошу вас: не говоріть людям того, що говорили мені... Знаєте... про святого отця...

— Не говорити? А то чому?

— Бо всіх зневірите. За що ж нам, бідним людям, і держатися, коли остання надія на святого отця покине нас? Може бути, що воно й правда те, що ви говорили, але я тому не вірю, бо не хочу вірити. А другим нікому того й не згадуйте, бо все попсуєте. Говоріть, що знаєте, але підтримуйте нас, не знеохочуйте!

Патер сам себе не тямив з остовпіння. Ось воно як! Ось на яких основах стоїть тут унія! Ось за яку правду ті люди гинуть, руйнуються і йдуть в тюрми та на вигнання! В голові йому мутилося: йому здавалось, що попав в якусь глибоку дебру з обривистими берегами й надармо шукає з неї виходу.

VIII

Тяжка, безконечно довга була та ніч для патра Гавдентія! Сам самісінький, запертий в опущеній хаті, в котрій пахло вогкістю, віяло ще не зовсім засохлими сльозами, він не міг ані на хвилю заснути. Вражіння прожитого дня хоч не дразнили його нервів яркими картинами,

але проймали цілу його істоту якимсь холодом, от як проймає нас дрібнесенький осінній студений дощ. Невеселі думи ворушилися в його голові й прогонювали сон з його повік; але може ще дужче прогонювали його інші негоди: задхле повітря пустки, тверда, тільки з солами, верети ¹ й солом'яної подушки зложена постіль, і блощиці, котрі, виголоднівшись, з усіх кутів у пільмі так і налазили, так і впивалися в його тіло. Немов посолений пискір вився патер на твердих дошках; зразу старався вмоти в себе, що все те — заслуга перед богом, що все те — терпіння, нерозлучні з усяким великим ділом, з апостольством. Він навіть на хвилю уявив себе древнім аскетом що прикладає хроби до розгноєної рани зі словами: „Іже, що вам бог призначив“. Але його нерви, непривичні до такого мучеництва, не давали спокої такою філософією; він кілька разів зривався, ходив по хаті, шокрок зачіпаючи в пільмі то ногами, то головою за якусь несподівану заваду. Радю був би засвітив світло але світла ніякого в тій проклятій норі не було. Думає якийсь час пробути всю ніч на ногах і аж рано покластися, але втома перемагала його, а надто ще й холод проймає страшною дрожєю його тіло. Цокочучи зубами, скулений, умучений, мусів патер рад-не-рад знов лягати на свою постіль з тим почуттям, що лягає на тортуру. Перші укушення блощиць витискали зовсім не побожні прокляття з його горла; він почав шарити руками по своїм тілі, роздаваючи множество тих насікомців, котрих відразливий запах ще дужче дразнив його нерви. Але вкінці таки втома взяла своє: помімо

¹ Верето — рядно.

всєї муки й невигоди, він заснув коротким, неспокійним сном.

Та й снилась йому та сама погань, котра весь нинішній день переслідувала його. Хитрі, вкрадливі очі його візника так і ярили перед ним, усміхнуті, немов говорили: го, го, знаємо тебе, знаємо! Він ніби христиться, а з очей робляться дві бараболі, що так і застрягають йому в горлі, давають і печуть його внутрі. Він знов христиться і просить у бога рятунку, а з бараболі робиться величезна блощиця, червона, луската, з довжезним жалом, з гачкуватими ногами, і лізе просто до нього, намагаючись вбити йому жало в груди, щоб виссати кров з його серця. Якась неописана тривога огортає його, і він кидається з усіх сил утікати перед страшною потворою. Перед ним безконечно довга і безконечно грузька дорога гине далеко в імлі; болото цілими грудми чіпляється його ніг, — але тривога гострим жалом жене його без віддиху. За собою чує він якесь несамовите сапання, щось немов крики погрози й насмішливий регіт, і біжить, біжить дух у собі запираючи, спотикаючись насилу витягаючи ноги з болота. Але вже сили опускають його, у грудях не стало віддиху, страшна судорога убезвладнює натовлені ноги, — оглянувшись, а тут же за ним страшенна потвора з наставленим жалом... Ще крок, і з несамовитим криком розпуки він паде на землю, о пень головою... і в тій хвилі прокидається, справді на землі. Кидаючись у сні, він скотився зі своєї дощаної постелі і впав на землю, вдарившись при тім головою о прилавок.

Було вже над раном: у хаті почало трохи розвиднюватись, а властиво, як кажуть, „іно що вікна трохи побіліли“. Патрові стало ще

холодніше, ніж було вночі; він мусів устати й ходити по хаті, щоб трохи розігріти заціплені сугави. Невесела та довітня година в бідній сільській нетопленій хаті, — але подвійно невесела була вона для патра Гавдентія. Не тільки, що ціле тіло боліло його, що всі кості були мов переламані, а в голові шуміло й тріщало від невиспання, але і в душу, помімо гарячої молитви, не хотів злинути той небесний, світлий супокій, котрий патер уважав конечним до всякого апостольства.

— Боже мій, — стогнав він із глибини свого душевного розстрою, — що я їм скажу? Як я промовлю до тих серць, затвердлених у горю і в темноті? Чи здужую я дібратися до живої струни в їх душах і порушити її так, як це найліпше для твоєї хати? Боже мій, пошли мені силу, пошли мені вогняний язик, навчи мене трафити до їх серця!

Але вогняний язик не являвся; натормлена думка патрова не могла зібратися й зосередитися; увага його розбіглася на околиці предмети, що з наставанням дня звільна виринали з нічних потемків і чимраз різче набивалися патровим зміслом у всій своїй неприродній подобі. Глиняна піч без комина займала чверть хати; чорні від диму стіни понуро, як могила, гляділи на нього; дощана постіль і безногий, топором тесаний стіл — оце, крім грубої верстви пилу й сміття, був увесь спряток у тій нужденній хаті. І серед такого оточення мав патер розігріти свого духа, знайти вогняне слово, щоб ним пройняти людські серця!

Настав ранок, сірий, млиний, понурий. Патер ходив і ходив по тісній хатчині назад і вперед, дожидаючи людей; звільна, з трудом він укладав собі велику бесіду, котру мав виголосити до

зібраного народу. Аж зачалапкали кроки в болоті й ввійшов той самий присяжний, що його вчора припровадив сюди.

— На добрий день вам, єгомость, — сказав він і почав з-за пазухи своєї полотнянки виймати вузлики з їдою і фляшку з вином. — От я приніс вам дещо; покріпіться, бо нині жде вас добра робота, а вночі ви, певно, не спали добре.

— Яка робота? — спитав патер.

— Від двох літ шлюби позатверджувати, дітей похристити й повісповідувати всіх нас, що не віримо в шизматицького бога. Що ж, чи ви лишитеся у нас, чи ні, того не знаємо, а коли вже вас бог приніс сюди, то нехай хоч стільки користи маємо з вас.

Дивно якось вразили патра ті слова. Він сам не знав, чи тішитися витривалістю тих людей, що так уперто не хотіли „вірити в шизматицького бога“, чи смутитися їх низьким способом думання, що зараз хочуть використати по-своєму його присутність. Але не було коли роздумувати довго. Присяжний нукав, щоб патер швидко, бо зараз люди почнуть іти. Для всякої безпеки він заладив так, щоб приходили за чергою, малими купками, щоб не звертати уваги посторонніх.

— То вся католицька громада не збереться? — запитав патер.

— А нехай бог боронить! — сказав присяжний. — Тут через кілька хат сидить орендар. Я й так боюсь, щоб лиха не було! Ех, єгомость, тяжко нам жити! На всі боки пильнують, стережуть, як диких звірів. І за що? За те, що батьківської віри держимось, що бога відректись не хочемо і царя за бога не признаємо! Патер видивився великими очима на мужика.

В простих мужицьких словах було щось таке, що глибоко зворушувало його. Мужича логіка, груба, далека від правди (патер знав, що аргументи присяжного далекі від правди) все таки вдаряла його, бо в ній виднілась власне та елементарна сила, що піддержувала той нарід; у ній тремтіли голосні ноти перебутих терпінь і оскорблень і того святого обурення на всяку тиранію, котре й тоді не перестає бути святим, коли логічна підстава його не зовсім правдива.

Заледве патер сьак чи так покріпився (а страви, принесені нині присяжним, були не звичайні мужицькі, а трохи добірніші і смачно зготовлені, — знать, на громадську складку), коли почали й люди приходити. Звільна чалапкаючи по болоті, тайком озираючись на всі боки, а з лицями так рівнодушними й дерев'яними, мов ні про що в життю й не думали ніколи, приходили то матері з грудними дітьми до христу, то молоді господарі з молодицями до шлюбу, то старі діди й жінки до сповіді й причастя. Мовчки входили вони до хати, христилися входячи, приклякали перед патром, що сидів при столі з стулою і в комжі¹, цілували його руки й сподоблялись св. тайн. З важким чуттям глядів патер на ті одуті, безвиразні, негарні лица, не раз попідбивані, поморщені, з видними знаками сліз, голоду, недуги. Важким чуттям проймав його дотик тих рук, рапавих, мов пильники, твердих і чорних, не раз сухих мов скіпи², і тих уст, посинілих або зів'ялих без радісного усміху, без щирого, дружнього слова приятні, любови та науки.

¹ Священницькому убранні.

² Скіпа — тріска.

— Боже мій! — зойкало патрове серце. — Отут поле до праці! І за яку ж то кару ти не дав пастирів добрих цьому стаду?...

IX

Увесь день патер справляв треби терпеливо, уважно й невтомимо. А надвечір громадка мужиків зібралася в сінях хати; прийшов і староста і почалась доволі оживлена розмова. Коли патер висповідав і запричастив останнього, мужики ввійшли до хати.

— Велике спасибі вам, еґомость, за вашу ласку, за святі тайни! — сказав присяжний. — А тепер збирайтеся, поїдемо.

— Куди? — спитав патер.

— У друге село; тут вам довше не можна бути.

— А то чому?

— А тому, — сказав, кланяючись, староста, — що можуть жандарми над'їхати вночі, бо орендар увесь день сидів у вікні й зазирає, хто йде сюди. Хто знає, чи там уже не знають про вас. А якби, не дай боже, вас тут зловили, то й мені й цілому селу така біда буде, що й не приведи господи.

— Ну, добре, коли їхати, то їхати, — сказав патер. — А ви на другім селі вже оповістили кого, що я приїду?

— Авжеж. Ще рано парубка на коні послали. Сказано: добре. Все там буде для вас готове. Зробіть там, що треба, вони відвезуть вас далше, об'їдете за чергою всі села, а тоді вже як воля ваша, чи за границю, чи до Варшви, чи куди схочете.

Лице патрове роз'яснилось. Така перспектива, яку тут показав йому простий мужицький розум, була також не погана. Він порозумів, що не

на стільки внутрішній зміст, скільки зверхні форми католицизму дорогі для тих простих людей, і що, піддержуючи ті форми, він на разі сповнить головну часть своєї місії. А дальша, глибша робота піде за тим, звільна, як до обставин і часу. В таких думках він зібрався, закутався якомога і, попрощавшись з людьми, пішов з присяжним грузькою стежкою поза село півперек піль, то понад річку, якимись крутими й безконечними манівцями до того місця за селом, де на нього чекав невеличкий, парою добрих коней запряжений візок. Коло воза стояв підсадкуватий, середніх літ мужик, в старім кожусі і з кожушаною шапкою, засуненою аж на очі.

— Чи ви, Боровий?— спитав його присяжний, не можучи в сумерку розпізнати його лиця.

— Я, — відповів Боровий, а по хвилі додав:— Чи це єгомость?

— Так.

— *Niech będzie pochwalony!*¹—озвався Боровий до патра і з низьким поклоном підійшов до нього й поцілував його в руку.

— А що, дорога безпечна? — питав далі присяжний. Боровий став і почав чухатися в потилицю.

— Гм, та ніби безпечна, а там хто його знає! Коли б тільки оті прокляті орендарі не нашкодили!

— Орендарі? Ну, певно, що вони не від того, коли тільки щонебудь дізнаються.

— То то ж то й біда, що мабуть усе знають.

— Усе знають! А то яким способом?

— А лихий їх знає. Боюсь, чи не той проклятий Гершко, балагула... — І, не докінчивши,

¹ Хай буде похвалений!

він звернувся до патра: — Чи ви, в'ємость, не їхали з таким рудим, зизоватим балагулою?

— А з ним, — відказав патер, немило вражений там питанням.

— А чи не випитував він вас: хто ви, куди і за чим їдете?

— Випитував.

— І що ви йому сказали?

Патер коротко розповів мужикам свою розмову з балагулою.

— Ну так і є, — сказав Боровий, — з такої бесіди він мусів догадатись, що тут щось не спроста. Ніякі комісанти у нас по селах ніколи не їздять. Ще щастя ваше, що просто не завіз вас до станового.

— Але як же це? Що він міг підозрівати? — скрикнув патер і почув, як йому попід груди зробилось гаряче, а поза плечима мов морозом потягло.

— Що міг підозрівати то лихий його знає, але я те тільки зню, що, лишивши вас, він ночував в нашім селі в шинку, а вчора рано орендарі з ним разом їздили до станового. Того й ждати, що цієї ночі всі дороги жандармами та десяцькими обставлять.

Патер стояв, мов у воду опущений.

— Ну чень¹ то воно так зле не буде, — зачав потішати присяжний, що привів патра, але не встиг докінчити своєї бесіди, коли на полі від села показався якийсь парубок на коні. Він гнав конем щосили, але бідна худобина, стригнучи в розмоченій ріллі по коліна, засапана і спінена, очевидно, останіх сил добувала, щоб хоч в десятій частині вдоволити вимагання їздця.

¹ Чень — може.

— Сховайтесь, егомость! — крикнули оба мужики, побачивши їздця.

Патер, тремтячий і блідий, схилився і шмигнув у ліс. Мужики стали коло воза й спокійно дожидали, хто це такої їде. Швидко пізнали, що їздець — свій чоковик, але по його тривожнім лиці могли догадуватися, що везе не найкращі якісь вісті.

— Ну, богу дякувати, що я ще застав вас, — просапав він, ставши на місці й злізаючи з коня. — Але то їзда була, нехай бог боронить!

— Ну, та що там такого? За чим тебе вивідали?

— Та що би такого, погано та й годі! Становий приїхав, питає: „Де ви того бунтівника поділи, що тут був?“ Старшину вже в пута закували, але він ні до чого не признається.

— А що ж каже?

— А, каже, „був у мене якийсь панок, переночував та й пішов дальше“, на тім і затявся. Становий лютий такий, що крий боже, а посіпав цілу хмару з собою навів. Так от я гнав сюди, щоб сповістити вас, що ні до якого села вам і показуватися з егомостем не можна: всі дороги будуть обставлені, а завтра, може, й облаву зроблять по лісах.

Патер Гавдентій у поблизьких корчах чув усі ті слова, і хоч небагато розумів „мужицького“ говору, то все таки одне було йому ясно — що тут йому доведеться пропадати. Ота величезна, самодержавна й шизматицька Росія, котру він досі знав тільки з оповідань, а представляв собі, як якогось тисячоголового дракона, готовилась тепер ухопити його в свої могучі лапи, здавити й зім'яти, як пилину, закинути десь у бездонну пропасть, у глуху темряву, до котрої не доходить ані промінчик світла, відки не долетить на

світ ані один зойк катованої жертви. Пропасті! Пропасті! Не то, що не зробивши, але навіть не зачавши великого діла! Пропасті за те одне, що посмів ти ступити на ту закляту землю, що посмів простягнути руки проти могучого колоса! — Такі думки шибали в голові патра, і смертельна судорога потрясла цілим його тілом.

Тим часом мужики стояли коло воза і стиха над чимось радили. Уже густий сумерк наляг на поле, і в тім сумерку їх постаті в грубих кожухах, у пелехатих шапках на головах видавались якимись зловіщими, дикими. „Над чим вони радять? — думав патер. — Чи не думають для врятування себе самих видати мене в руки станового?“ І він наперед уже почав обурюватись на підлоту тих варварських людей, на їх трусливість і низькі думки. Але поки ще зміг достаточного вглибитись у своє праведне обурення, присяжний кликнув його, щоб наблизився до них.

— Ну, єгомость, — сказав він рішуче, — в злочину ви вибрались до нас: далше вам їхати годі.

Патер стояв і вдивлювався пильно в темну далечінь, не кажучи ані слова, а тільки думаючи собі: — „Ну, ну, зачинай, відки хочеш, а я знаю, голубчику, до чого ти дійдеш!“

— І тут вам лишатись годі: не нині, то завтра попадете в руки посіпаків.

— Так що ж робити? — спитав безнадійно патер.

— Вертати назад за границю.

— За-гра-ни-цю? — процідив зачудований патер. — Хіба ж це так легко?

— Не легко, але можна. Ми знаємо лісові стежки, спробуємо перевезти вас.

— Ви?

— Ну, тавжеж що ми, а не ангели небесні. Ми вже порадилися: Боровий повезе вас.

- Ну, а гранична сторожа?
- Мусимо прошмигнути.
- Ну, а як тут за вами шукатимуть?
- У мене дома вже знатимуть, що сказати.
- Ну, а як зловлять по дорозі?
- Га, то пропадемо. Раз мати родила.

Аж тепер бодай трохи порозумів, над чим радили мужики; порозумів, які глупі, низькі й підлі були його підозріння, як твердо й безповоротно готові були ті люди рішитись на таке діло, за котре заплати не могли ждати ніякої, але в котрім могли стратити все, що тільки для чоловіка є найдорожче на світі. Перший раз глянув він на тих простих варварів не тільки з подивом, але і з глибоким поважанням.

— Ну, не пора гаятись, — сказав Боровий. — Сідайте, єгомосты! Хоч то ніч довга, та я боюсь, щоб по півночі не зробилось місячно: це для нас була би просто загибель. Треба спішитись!

Коротке, але щире було прощання патра Гавдентія з присяжним. Забуваючи про всі різниці стану, звання й освіти, патер широко поцілувався з мужиком, як був би поцілувався з рідним братом; забув навіть поблагословити його, так цілковито в тій хвилі переважив у нім чоловік над священиком. Відтак сів на візок, закутався, за порадою Борового, в грубу, брудну плахту, що була на возі. Боровий сів також, узяв віжки й батіг до рук, і вони швидко поїхали вузьенькою доріжкою попід ліс в противний бік від села, мов потонули в темній, непевній і необмеженій далечині.

Х

Тихо, похнюпившись, сидів патер Гавдентій на візку, встромивши ноги в солому і час від часу здригаючи від холоду. Тихо, понуро було

і в його голові, в його серці; утома взяла верх; думки, мов промоклі пташки в слоту, кулились і безсильно падали додолу; одне бажання пересилювало всі інші: коли б швидше дохопитись спокійного, безпечного, теплого кутика! І візник не мав охоти до розмови, — та й не до розмови мабуть було йому там, де треба було не двох, а чотирьох очей, щоб серед пільми не змилити з дороги, не битої, а лісової, зрадливої, неїждженої доріжки. Зрештою й чотири візникові очі тут мало б на що здалися, особливо коли в'їхали в ліс, мов у темну, бездонну нору. Боровий, бачилось, і не силувався тепер поводити кінями, а лишив їм волю; привична, мабуть, до такої їзди худоба, хоч звільна, але певно й обережно ступала наперед, і тільки час від часу стукнуло колесо о пеньок або пірнуло по саму маточину в глибокій вибоїні, даючи тим вправному візникові пізнати, що їдуть справді доріжкою, а не якоюнебудь лісовою прогалиною.

Перший раз на своєму віку находився патер в такім великім лісі, і то ще серед таких незвичайних обставин. Не диво отже, що увесь той фантастичний чар, уся могуча лісова гармонія безконечною хвилею вдарила на його душу. Вогкий лісовий холод, позбавлений тої різкості, що на вільнім полі, освіжив його, розширяв віддих і прискорював биття серця. Широко отворені очі сквапно ловили найменший відблиск світла, сверлували густу пільму під коронами столітніх сосен та шибали долі їх могучими пнями, що бовваніли, мов безконечний ряд уоружених і готових до походу велетнів. „Гой!“ — гукнула десь далеко сова, застогнав протяжним, безконечним стогоном вітер між вершками дерев, і якась дивна, неописана туга

налягла на патрове серце. Куди це я тягнуся? За чим? В якій цілі? Для чиеї користи? Суха гілка, стручена вітром з дерева, хруснула під колесом. „Оце й моя доля, — думав патер. — Та тільки де те зелене, могуче дерево, при котрім я виріс, від котрого мене відірвано? Нема його, а може й є, та я його не знаю. Суха гілка, кидана з одного кінця світу на другий, поки яке колесо не роз'їде та не переломить її“. Уява його мимоволі перлась угору, понад це море вогкого холоду й густої тіні, під темний небозвід. Чорні пні дерев росли, вистрілювали в якихось безмірно високих колосів, темних, невдержимих, що головами сягали аж до неба, а своїми чорними сутанами¹ закривали місяць і зорі. Ось вони ушикувались в ряд, в півколесо, і тихо, мов хмара, пливуть на схід, на північ. Їх стопи підривають ґрунт, мов повінь; їх руки сіють якесь сім'я, що убезвладнює всякий опір, а їх голови — ні, у них немає голів, тільки капелюхи на плечах, — у них у всіх одна голова, колосальна, висока сіяюча якимсь неземним блиском, а з тої голови безконечним роєм роються темні замисли, прокляття й благословенства, інтриги й героїства, — і летять, мов чорні блискавки, на всі кінці світу і новою силою наповняють страшні легіони, женуть, і кермують їх, мов вітер хмару, далі, далі, далі, а куди? До якої цілі?

— *Ad maiorem Dei gloriam!*² — застогнав вітер понад лісом, зашептали, хитаючись, сосни, заскиглила нічна птиця.

— Так, це ми! — думалось патрові, — це *ecclesia militans!*³ — І груди його розширились,

¹ Сутана — ряса.

² Для більшої слави бога!

³ Воююча церква.

піднялась голова в гордім почуттю, що й він частина тої сили, котрій ніщо, ніщо на світі не може опертись.

Але що це за нові дива снує перед ним невгомона фантазія? Здається йому, що з низу, з землі виростають якісь нові лицарі, страшні, невловимі. Мов бульки на воді в слоту, мов блискавки на небі в тучу, прориваються вони то тут, то там, проскакують несподівано, мов метеори й кидаються в легіони темних велетнів, мов вируючі гранати. Затупали об землю темні легіони; стократ сильніше загриміли зверху слова анатем і проклять, але страшних грохотливих бомб чимраз більше й більше. Куди оком скине, всюди земля нагороїжилась якимись блискучими, гострими кільцями: це вершки шоломів підростаючого нового лицарства. Застогнали в один голос темні легіони; від краю до краю, від моря до моря, понісся їх стогін, а нове залізне лицарство росте й росте з-під землі, звільна, сутяжно, але ненастанно. Уже голови виринули, могутчі плечі одне в одне підносяться, заковані в непробиті панцирі. Глухо гуде земля і стогне, плодячи таке плем'я; мабуть не стогнала так, зрощаючи такий сам овоч із Кадмових гадючих зубів.

Тисячі лиць ворожо насторожились на патра, тисячі очей стрілами впилися в нього, — ось і тисячі рук, незлічимі, як конарі¹ в лісі, грізно підносяться проти нього, придавлюють його одною безмірною ватагою своєї погрози, і з тисячних уст роздається оглушаючий грім:

— Не твоя перемога! Ratio vincit!²

¹ Конарі — гаууззя, гілля.

² Розум переможе.

— Sanctus! Sanctus! Sanctus!¹ — скрикує патер і прокидається, але грохот грому таки ще гуде в його ушах. Що це? Де поділась темна фігура візника, що копичкою торчала перед ним на возі? Нема візника, а прецінь коні летять, як скажені, і придушений голос, мов з-під землі стогне: „Вйо! Вйо!“ Що це такого? Патер протирає очі, щоб ліпше розглянутись, коли втім тут же з-за сосни, майже над самим його ухом роздається страшенний — не крик, а рев:

— Стій!

— Niech bedzie pochwalony Jezus Ghrystus!² — пробелькотав патер, зовсім завмерши і не пануючи над своїми устами.

— Вйо! Вйо! — сичав придавлений голос зі споду, і, добуваючи останніх сил, рвонулись коні наперед і помчали, яко вихор. Хвиля була грізна.

— Ниць! Ниць! — сичав той самий голос до патра, але цей, оголомшений страхом і несподіванкою, ані не чув, ані не розумів тої перестороги. Та в одній хвилі він порозумів її. Тут же обіч нього блиснуло залізо, загуділо щось у повітрі зі страшенним розмахом, і важка кольба салдатського ружжя, мов грім, упала йому на плечі. Якби трохи вище, була б розбила йому голову. Удар був так сильний, що патер, як перевернений сніп, без голосу, без стогону, впав із сидження і тицьнув лицем у солому, — але й салдат, потручений віссю, перевернувся і впав у болото. Це був рятунок наших їздців. Одна мінута, і вони були за границею, правда, не в цілковитім ще безпеченстві, бо стійкові гналися ще за ними добрий кусень і навіть

¹ Свят, свят, свят.

² Слава Ісусу Христу.

стріляли, — та все таки договорити їх не могли.

Коли відїхали з півмилі від границі і виїхали з лісу на вільне поле, перший піднявся Боровий, котрий, почувши здалека хрускіт галуззя на границі, приляг був у возі.

— Єгомость, га, єгомость! — почав він, торкаючи патра. Замість відповіді патер тільки застогнав.

— Що вам, єгомость? — допитував мужик. — Вставайте, вже безпечно!

— Ох, — стогнав патер, — мені вже все одно!

— Нехай бог боронить! — скрикнув Боровий. — Хіба вас ранили?

— Не ранили, а вбили...

— Убили, господи! Певно куля! Де вас болить?

— Ох, мабуть не куля! — зойкав патер, пробуючи підвестись. — Ох, ох, ох!... Усі кості в крижах переламані, кров обілляла ціле лице.

— Боже мій, боже мій! — скрикнув Боровий. — От нещастя! А я ж вам кричав: ниць припадьте, ниць! Коли б хоч ніч видніша була, а то пітьма, хоч око вийми! Але не бійтеся, швидко до села доїдемо.

— Ох, мабуть пізно буде, — стогнав патер, — кров уся стече!

І, стогнувши, він знов упав у солому. Боровий не довго думаючи, затав коні й пігнав до близького села, просто до руського¹ панотця.

Уже було над ранком, коли доїхали, а розвиднятись почало, коли в попівстві пробудились служниці. Патер, на диво собі самому, не те що не вмер до того часу, але, огрівшись в соломі, почув навіть, що йому якось легше робиться, і біль у крижах менше докучає. Тільки кров пахла.

¹ Українського.

— Певно смерть наближається, — думав він. — Пишуть у книжках, що як кров у чоловіка стече, то так йому легко робиться.

Насилу розбудили в попівстві декого з челяді: у кухні показалось світло, слуга вийшов з ліхтарнею на подвір'я:

— Який тут лихий добивається та спати не дає? — крикнув він.

— Мовчи, — крикнув в отвіт йому Боровий. — Тут у мене на возі єгомость умирає. Поможі занести до хати, рятунок дати.

— Що за єгомость? Який єгомость? — питав слуга.

— Чи ти тут, Савко, пан? — озлився на нього Боровий. — Не твоє діло питати! Бери!

Легенько, попід руки звели патра з візка й запровадили до кухні. Тим часом і панотець збудився і ждав їх у кухні. Страшний вид показався йому. Патер Гавдентій у брудній, хлопській плахті, обтиканий стеблами соломи, з лицем заваляним кров'ю, ішов, постогнуючи. Панотець аж у долоні сплеснув, побачивши його.

— Води! Води! — крикнув він, і тут же вродилась вода. З патра зняли плахту, обмили його лице, при чім, на велику його радість і немалий стид, показалося, що кров текла йому не з рота, а з носа, в котрий йому залізло кілька стеблин соломи в тій хвилі, коли під ударом жандармської кольби падав на лице.

Отак скінчився та перша нещаслива місія патра Гавдентія на Підлясся. Відправивши з подякою Борового й забавивши кілька день у теплій, гостинній хаті панотця, патер поїхав до Тернополя, де в конвенті свого закону зробив справоздання зі своєї місії й вислав до Риму, ждучи відтам дальших приказів.

1887 р.

ЧУМА

I

Пріор єзуїтського монастиря в Тернополі вернувши зі спільної монастирської їдальні, злегка позіхаючи, лагодився прилягти й віддихнути після доброго обіду; а що день був літній та гаряченький, то зняв чоботи й реверенду¹; коли в тім хтось застукав до дверей його келії. Пріор наморщив чоло, скривився неприємно й мовчав хвилину, і тільки після другого стуку сказав:

— Прошу ввійти!

З низьким, пересадно покірливим поклоном увійшов член конвенту, патер Гавдентій.

— Чого вам потрібно, *frater*?² — гостро запитав його пріор.

— Я хотів просити вас, *clarissime*³, — зачав патер, зупиняючись край порога, — щоб ви вислухали мене. Я хотів де об чім з вами побесідувати...

— Або що? Сталося щось важного? — різко запитав пріор.

¹ Реверенда — ряса.

² Брат.

³ Найясніший.

— Ні-ні, — протягнув патер, — щоб так щось особливого... ні, борони господи! Але я хотів попросити вас, щоб ви вислухали деякі мої думки й міркування...

— А так, ваші думки! — з якимсь насмішливим відтінком у голосі сказав пріор. — Але чи не можна б ті думки й міркування відложити до відповіднішого часу?

— Розуміється, розуміється, що можна! — поспішно згодився патер. — Тільки ж даруйте, *clarissime*, я думав, що власне тепер час найвідповідніший: шкільної науки нема, а крім того ще вам прийдеться швидко висилати звичайний щомісячний рапорт нашому преосвященному вітцю провінціялові.

— Рапорт! — майже аж скрикнув пріор і цілковито прочунявся з тої полудрімоти, в котру почала була заколисувати його неголосна й одностайна мова патрова, в супроводі бренькоту великих мух на шибках огратованого вікна келії та цвіркоту горобців посеред гілляк густих вишень, що так і нависали до самого вікна. — Рапорт! — повторив він ще раз і з-під лоба позирнув на патра. — А вам яке діло до рапорту?

— Сохрани господи! — поквапно звинявся патер Гавдентій. — Я дуже добре знаю, *clarissime*, що рапорт ваше діло, і власне для того осмілююсь трудити вас своєю просьбою, щоб ви могли виложити мої думки й міркування і подати їх у своєму рапорті вітцю провінціялові, розуміється, коли вони покажуться вам того гідними і до чогось здалими.

Але пріор, хоч і не зводив з патра Гавдентія свого пильного погляду, не слухав уже його підлесливої, трохи в'одавої й одностайної бесіди. Нова думка раптово шибнула в нього й заняла

всю його увагу. Він знав, що кожний патер має право секретно звертатися до провінціала з „рефератами“, тобто з доносами на іншу братію, а в тім числі й на самого нього, пріора. Але до недавна так якось складалися діла в монастирі, що тернопільський конвент жив як одна сім'я і ніхто із-за взаїмних доносів не мав ніяких клопотів. Аж у цьому році справа нагло змінилася на гірше. Ні з того, ні з цього двох патрів перенесли з Тернополя до якогось гірського монастиря в Тіролі, що вважався місцем карної висилки, а замість них прислали двох нових. Від тої пори немов мішок розв'язався з усякими виговорами, реколекціями й іншими прикростями, що так і сипались з Кракова на нещасний тернопільський конвент. Пріор і всі патри в голову заходили, хто це так їм прислугується. Підозрівали раз того, раз іншого з-поміж себе, тим більше, що всі чули себе винуватими в не одній поблажливості, в не одному занедбанню монастирської дисципліни.

Патра Гавдентія якось найменше підозрівали, щоб то він міг чинити ті „пакості“; раз, для того, що від його приїзду до Тернополя минуло вже більше як чотири роки, а перші роки його пробутку між тернопільськими єзуїтами власне були такі сумирні й щасливі; а подруге, патер Гавдентій мав серед решти братії славу Якима-просторіки, або навіть якогось дурнуватого. Слава та очевидно, дуже нелюба була патрові; але проте він завсігди піддержував її різними нехитрими способами. Почалась вона і прилипла до нього головню із-за преславного „місіонерського походу сам на сам“ до Люблинської губернії, для католицької пропаганди серед тамошніх уніятів. Похід той скінчився не дуже то

геройською втекою патра з границь Росії, де він, подібно як стародавній пророк Йона, пробув усього три дні й відки вернувся без пам'яті від переполоху й удару, одержаного поночі карабіноюю кольбою з могутньої руки пограничного об'їздчика. З правдиво комічними жалобами розповідав патер про цей свій подвиг, а оповідання його за кожним разом доводило всю братію до вибухів невдержимого реготу. А сам патер Гавдентій, немов і не запримічаючи того вражіння, кривився й кулився при тім, як півтора нещастя, й запалюючись оповіданням, то блід, то тремтів, то хлипав, що, очевидно, ще до більшого сміху побуджувало його слухачів. А при тім патер виглядав таким простодушним, одвертим і незлобним, що годі було навіть уявити собі, щоб він міг писати доноси на своїх собратів.

А все таки, з якогось неясного підшепту, власне ця думка проблиснула в голові пріора в тій хвилі, коли патер спімнув про щомісячний рапорт. Він пригадав собі все, що знав про минувшину патра Гавдентія. Він був сином бідного мазурського хлопа. В р. 1847 тарнівський єпископ Войтаровіч узяв його до себе на виховання. По смерті єпископа він учився в єзуїтів у Кракові, кінчив науки в Римі, де й став монахом і приступив до закону „імени Ісусового“. Не знав пріор, яку славу здобув собі Гавдентій у Римі; знав лише те тільки, що по кількох літах сам генерал єзуїтського закону Беккс вислав його на місію до люблинської губернії, де патер здобув таке блискуче „посрамленіє“. Аж тепер, розміркувавши всі ті обставини, пріор в одній хвилі прийшов до переконання, що знаючи надзвичайну важність „позиції“ католицизму в Люблинській губернії

й загалом у Росії, римські верховоди мусіли прецінь добре розміркувати, кому повіряють таке діло, як місія, значить, і в молодім патрі мусіли добачити якусь запоруку її корисного поводження. А з того виходило, що патер Гавдентій не мусів бути таким дурником і просторікою, якого видавав досі із себе. Коли ж воно так, то пріорові відразу все вияснялося, і патер Гавдентій, може й сам цього не догадуючись, в одній хвилі виріс в його очах. Ціле поступування того придуркуватого патра відразу набирало зовсім іншого значення, виросло до розміру дуже хитро придуманої і зручно переведеної чисто езуїтської інтриги. При тім же пріор віддавна вже догадувався, що в Римі невдоволені заходами й роботою тернопільського конвенту, що від нього, як від крайньої твердині на сході, ждуть чогось більшого; без відома почував він, що наближається якась переміна. І, вдивляючись пильно з-під лоба в патра Гавдентія, він не безосновно догадувався, що це іменно й є віщун або навіть чільна сторожа того нового напрямку в діяльності закону, що мусів змести його, як змів відісланих до Тіролю братрів.

Під впливом тих думок і здогадів, що в одній хвилі прокинулися в пріоровій голові, лице його приняло якийсь заклопотаний вид, і він, помовчавши хвилину, так якимось поспішно й уривчасто сказав.

— Еге, ось воно як! Думки й міркування... Що ж, діло не погане! Розуміється, розуміється, розміркуємо й спишемо... Сідайте, *reverendissime*¹, сідайте, коли ласка, ось тут. Я весь на ваші услуги!

¹ Отче.

Тонкий іронічний усміх пробіг по лицю патра Гавдентія, коли він, низесенько кланяючись, засів на простому дерев'яному кріслі за столом, при котрім з другого боку засів пріор.

— Ну, *reverendissime*, — сказав пріор, коли вони оба засіли один насупроти другого, — про що таке ви хочете виложити мені свої думки?

— Одна тільки в мене дума, *clarissime*, всім нам спільна: добро і зріст нашої святої католицької церкви, — відповів патер Гавдентій. — Вам, *clarissime*, очевидно, ліпше, ніж мені, відоме положення нашої церкви в тутешнім краю, а особливо положення нашого конвенту тут, на самім східнім аванпості католицизму, перед самим, що так скажу, лицем грізного противника — православія.

„Ага, видно, видно, що я не помилився! — подумав пріор. — Це він, віщун реформи, підісланий до нас на шпигуна. Це він, автор доносів! Ну, добре: тепер бодай я знаю, з ким маю діло“.

І, звертаючись до патра, немов зачудований, сказав.

— Алеж, даруйте, *reverendissime*, я, признатись вам, не зовсім ясно розумію, до чого це ви річ ведете.

— Зараз буду мати честь вияснити вам це, — покvapно відмовив патер, — покірно прошу вислухати мене. Я хотів тільки застерегтись перед вами, що я ані на хвилиночку не позволив собі ніколи сумніватися про вашу глибоку мудрість, докладне знання і вірне зрозуміння окружаючих нас обставин. І коли я власним почином позволив собі позбирати деякі відомості, що дотикають теперішнього положення, і виснувати з них деякі висновки, так це зовсім не з недовір'я до вашого проводу, але радше

тільки з гарячої дбайливості про наше спільне святе діло.

Зачудовання пріора перейшло в нетерпеливість. Він почував якесь обридження й ненависть до того приниженого лицеміра й донощика, що ось сидів перед ним; але рівночасно не міг не признати, що той у цьому разі поступає зовсім у дусі правил єзуїтського закону. Та тільки ж цим разом річ доторкалася до пріора особисто, і для того чоловік у нім узнав верх над єзуїтом. Догадуючись, що перед ним сидить його таємний ворог і шпигун, він зважився говорити з ним по-простому, без звичайного фарисейства. „Поки що я ще тут старший, — думав він, — і мушу дати йому це почути; а тому... нехай буде, що буде!“

— Знаєте *reverendissime*, — промовив він якимсь різким і згідним тоном, — говоріть зі мною по-просту й одверто. Я в Римі не бував, дипломатії ніколи не вчився і завсігди думав, що за нею криється порядна порція нещирости. А при тім же я міркую, що ми свої люди, так і говоримо ж без непотрібної крутанини.

Патер Гавдентій знов усміхнувся іронічно, немов почував вдоволення з-за того, що так швидко вивів з терпцю старого пріора й заставив його так одверто висказати свою нехоть до нього.

— Що ж, воля ваша, *clarissime*, — сказав він усе тим самим переборщено-смиреним голо-сом. — Моя душа чиста від скази нещирости, особливо перед лицем мого наставника, котрий повинен бути для мене першим по бозі.

— До речі, *reverendissime*, до речі! — перервав йому пріор.

— Річ моя ось яка, — говорив далі патер Гавдентій з незрушним супокоем. — Відомо вам

clarissime, до якої мети, до якого завдання намагає в цьому краю наш святий закон. Заповідне слово, виголошене святішим папою Урбаном, „orientem esse convertendum“¹ містить у собі всю нашу програму. Дорога до її виконання все всюди повинна бути предметом нашої ненастанної і якнайпильнішої дбайливості.

— А тим часом вам здається, що ми не досить уваги звертаємо на це наше завдання? — відповів пріор з неукритим невдоволенням.

— Сохрани господи, clarissime, сохрани господи! Ніколи я цього не думав! А надто, хто такий ті „ми“? Аджеж і я сам часть їх, значить... Ні, ні, не до цього я веду свою річ. А ось послушайте! Не тайна то мабуть для вас (при цих словах у голосі його знов прозвучав іронічний відтінок), що в східній частині цього краю живе народ, що вважає себе одноплеменним з народом по той бік Збруча. Але не в тім суть речі, а ось у чім: народ той приналежить нібито до католицької церкви, а рівночасно вважає себе членом грецької, тобто православної церкви. Ця... ця двоїстість релігійної свідомості поміж двома ворожими таборами, як вам здається, clarissime, чи не мусить вона будити деяких сумнівів і побоювань?

— Он що! — майже аж скрикнув пріор. — Ви вважаєте положення уніятської церкви двоїстим, значить, двозначним?

— Еге clarissime, — твердо відповів патер Гавдентій. — Не досить на тім, я міркую, що власне існування цього двоїстого, нейтрального ґрунту тут, на границі, і в одній з найважливіших перешкод до розширення нашого впливу на той бік пограничної черти.

¹ Схід має бути навернений (на католицьку віру).

— Гм... думка це, будь-що-будь цікава, — холодно й напівзгiрдно процiдив крізь зуби пріор, — і я дуже рад би знати ваші докази, знати ті факти, що навели вас на такі виводи.

— О, щодо того, *clarissime* я готовісінькій! — весело скрикнув патер. — Візьміть хоч би їх священників! Яка нам користь з того, що вони вважають себе католицькими священниками, коли живуть із жінками? Там, де би треба працювати для католицизму, віддати себе нероздільно й безумовно його інтересам, вони слухають своїх жінок, поступають так, як їм наказують їх родинні відносини!

— Все це правда; але все це старі речі й певно ще й перед вами не раз були розмірковувані, — гризько замітив пріор. — Що ж, коли не наша сила це змінити! Діло це ухвалене й затверджене синодами та апостольським престолом.

— Про це ще ми поговоримо, — з незрушимою певністю відповів патер. — Але ось вам ще друга обставина. Чи ж не видається вам безглуздим і нерелігійним таке виховання молодого покоління священників, яке ведеться у тих греко-католиків? Що ж то за священник вийде з молодого чоловіка, котрий завтра має бути посвячений на ерея, має прийняти найвище церковне таїнство, а сьогодні, замість в скупленню духа приготувитись до того святого акту, їздить по празниках, витинає „козачка“ та „коломийки“, завертає голови попадянкам і ні про що більше не думає, як тільки про те, щоби найти собі наречену з добрим посагом і позбутися довгів, нароблених у семінарії?

Патер, очевидячки, почав запалюватись, уносячись за течією власних думок. Бесіда його, зразу млява й підсолоджена, робилась живою

й пристрасною, і пріор починав прислухуватись до неї з більшою увагою.

— Справді, це діло непідходяще, — сказав він, — та тільки й цього, здається, ми не в силі переробити.

— Тільки слів Христових і догматів святої католицької церкви ніхто не в силі змінити, — з запалом промовив патер. — Все інше людські установи, заведені в часі і для часових потреб. Змінюються обставини, то змінюються й потреби, а на їх місце настають нові; от тому то й установи повинні змінюватись відповідно до нових потреб і обставин. Ви, *clarissime*, згадали про давніші булли й синоди, котрими унормовано положення уніятської церкви? Не забувайте, що все це було дві чи три сотні літ тому назад, коли тут існувала могутня католицька держава — Польща, коли православіє було в упадку, а католицька церква без ущербу для своєї могутності й поваги могла робити уступки місцевим традиціям. Тепер обставини змінилися! Тепер усякий попуск з боку католицизму приятелі й вороги його готові вважати доказом його справжньої слабости. Тепер, *clarissime*, коли ми справді стали слабші, нам треба бодай вдавати з себе сильних, ськими чи такими способами сильних!

Пріор слухав цієї вогнистої бесіди, широко витріщивши очі. Такого запалу, такого широкого погляду на діло він не ждав у простого патра. Не лишалось ніякого сумніву, що оце перед ним сидів агент доволі великого розміру.

— Ну, нехай би взяти, що все це так, — згодився він, — що все це можна змінити. А все таки цікаво б знати, що і як ви хочете зробити?

— О, для цього досить тільки добре знати, як стоїть діло в теперішньому часі, а спосіб

нашого поступування визначиться сам собою. Треба твердо переконати себе в тім, що положення тої, так званої, унії зовсім хитке, що в минішню пору вона — рости́на без коріння: від православія відстала, а до католици́тва не пристала. Ну, скажіть, чи може бути що більш безглузлого від того домагання якоїсь автономії, якоїсь народньої церкви з боку уніятів! Аджеж католицька церква тим тільки й міцна, що одноцільна й централізована, що все держиться тої засади: хто не зі мною, той проти мене. Автономія, невтральність в часі боротьби це ж те саме, що зрада. Ось чому ми поперед усього повинні викоренити всі ті автономічні забаганки, утвердити католицизм *sans phrase*¹, і тоді тільки будемо мати в руках могутчу підйому для дальшої боротьби зі сходом.

Патер Гавдентій зупинився, щоб перевести дух. Чоло його покритлося краплями поту, а в кутках рота повиступали шматки білої піни. Пріор сидів мовчки, з виразом задуми на повному, блискучому лиці. Вкінці він сказав:

— Що ж, *reverendissime*, думки ваші дуже цікаві, і я, розуміється, подбаю про те, щоб довести їх до відома тих, кому належиться знати. Мені здається навіть, що сам народ зовсім не буде супротивний такому починанню. Я знаю досить добре уніятську людність цього города і бачу, що вона дуже радо ходить до костьолів на латинську службу божу. Бував я не раз і на католицьких відпустах у Милятині, Кохавині, Кальварії і власними очима бачив, які маси уніятського народу сходяться на ті празники. Оце й наводить мене на думку, що сам тутешній народ прихиляється до латинського обряду,

¹ Без оговорок.

може більше, ніж до грецького, і не буде су-
противлятися таким реформам, які ви запевне со-
намітили.

— Факти, *clarissime*, котрі ви навели, дуж-
цінні й цікаві сами собою, — відповів патер, —
та тільки, жаль сказати, це тільки один бік м-
далі. Ви покликаєтесь на латинські відпусти
Кальварії й Милятині; я вам покличусь на унія-
ські відпусти в Гошові і Зарваниці, куди щороку
сходиться майже така сама сила народу, як
на ті, про котрі ви згадуєте. Значить, тут оч-
видячки не в обряді головна сила, а в тім, що
народ любить ходити на відпусти, не дуже дб-
ючи про те, куди й на які. Але я вам покаж-
ще один факт. До православного Почаєва, хо-
він і за границею, вандрують щороку тися-
оких уніятів, а тим часом католицькі відпуст-
патрів Домініканів у поближкім Підкамені, і
цей бік границі, якраз напроти Почаєва ані ру-
не можуть дійти до такої слави. Ось вам факт
над котрим стоїть подумати!

— Але позвольте, *reverendissime*, як же ж
вияснити? — запитав зачудований пріор.

— Ось це то й важко, що вияснити цього
факту майже зовсім не можна без допущення
такої думки, що унія не тільки сама собою дв-
лична, не тільки не повинна бути толерована
нинішню пору з поглядів політичних, але п-
казалась зовсім не пригідною для релігійно-
виховання народніх мас, насаджуючи в них рі-
нодушність до самих основних релігійних прав-
двоєвірство, або навіть цілковитий брак усякого
релігійного переконання.

— Ну, це вже пересолено! — почав був сп-
речатися пріор.

— Ні, *clarissime*, — перервав йому патер Га-
дентій, забуваючи про всяке пошановання д-

чину свого начальника. — Попереду вислухайте мене, а тоді вже судить! Недавно тому, вертаючись з Підкаменя, здоганяю оце неподалік села Товстохлопів купу богомольців. Зайшов я з ними в розмову.

— А відки бог провадить? — питаю їх.

— Та з прощі, — відповів мені чоловік, що йшов попереду богомольців.

— А куди ходили на прощу? — питаю далше.

— Та в Почаїв.

— У Почаїв? Ну, і як же вам там сподобалось?

— Та як же би, добре, — простодушно відповів чоловік.

— Добре? Бійтеся бога! — не міг здержатися я, щоб не скрикнути. — Що ж там такого доброго? Хіба ж ви не знаєте, що там шизматицька відправа?

— Та бог його знає, — відповів чоловік, чухаючись в потилицю, — чи шизматицька, чи не шизматицька. Не наша річ про те судити. Нам досить знати, що й там бога хвалять. Та й ще одно знаємо, — додав і окинув мене якимсь насмішливим поглядом, — що там за сповідь менше беруть, ніж у Підкамені, а до того ще зимою в церкві топлять.

Розповівши це все, патер Гавдентій для більшого ефекту замовк і сидів так кілька хвилин з розпростертими руками, з отвореним до половини ротом і витріщеними очима, немов прошиблений перестрахом і обуренням.

— Як же на ваш погляд, *clarissime*, — запитав він, перериваючи мовчанку, — чи це не блискучий доказ цілковитого упадку релігійного почуття серед маси уніятського народу? Аджеж можна б подумати, що тих людей досі не доторкнулось світло Христової віри!

— Так, це правда,—сумовито potwierдив пріор. — Цього факту не можна так полишити. А не знаєте, відки це були ті люди?

— Із Товстохлоп. Я зараз же про це розвідався.

— А хто там у них священиком?

— Чимчикевич.

— Хто такий? Чимчикевич? Щось бо я досі не чував такого прізвища.

— І не дивота, бо це справді допотопний піп. Старий-престарий, і оце вже тридцять літ нікудісінько не виїздить зі свого села. Дивогляд, а не піп. Рік тому назад я якось проїздом був у нього і познайомився з ним.

— Ну, добре, про це ми побалакаємо пізніше, — перервав йому пріор. — А тепер скажіть, до яких властиво заключин дійшли ви і які раяли б средства для виповнення ваших намірів?

— Я осмілююсь подати до одобрення вищих властей ось які ради. Поперед усього впливати на простий народ по селах і містечках, викорінювати поміж ним заразу двоєвірства і систематично виховувати в нім релігійний католицький дух.

— Добре, але якими способами? — запитав пріор.

— Способи звичайні. Треба устроювати по селах і містечках, а особливо позовж границі, систематично процесії і місії з якнайбільшим торжеством і відповідними проповідями. А на письменних по містах і по селах впливати при помочі відповідних до того наших видань, як це з таким поводженням практикується вже нами в західній часті Галичини.

— Цілковито згоджуюся з вами, reverendissime, — сказав пріор і стиснув руку ненавис-

ного патра. — Все це розумно придумано, і мені здається, що ваші ради повинні найти повне одобрення властей.

— Non mihi, clarissime, — смирно відповів патер, — sed ad maiorem gloriam nominis Jesu? ¹ Що ж доторкається до уніятського духовенства, то треба нам розділити його на дві категорії. Є між ними хитрі, котрі устами визнають унію з Римом, а душею тягнуть до православія і під видом „очищення обряду“ силкуються підігнати унію під православні форми, віддаляючи її чимраз далі від святої римської церкви. Таких треба вважати нашими лютими ворогами і поступати з ними так, як з ворогами на війні. Треба держати над ними ненастанний надзір, і скоро тільки вони подадуть який найменший повід, компромітувати їх перед властями і їх власною паствою. Друга категорія це допотопники, убогі духом і добродушно наївні. Цих, розуміється, більшість, і їх треба привертати ласкою, піддобрювати їх усякими спокійними способами і звільна перероблювати на наші знаряддя... Рівночасно з тим треба обернути головну увагу на добір ерархії з-поміж сторонників нашого напрямку і на виховання молодіжі в нашій дусі, а особливо треба пильнувати, щоб молоде покоління попів висвячувалось не інакше, як в безженстві. При всіх тій само собою розуміється, що уніятам мусить бути гостро заборонено ходити на православні відпусти до Почаєва або навіть до Києва.

Пріор справді аж увесь прояснився і розрадувався, — таким простим, логічним і величним показався йому плян, придуманий патром Гав-

¹ Не мені, найясніший, але для більшої слави імені Христа.

дентієм. Все, чого не могли доконати Йосафат Кунцевіч, Велямин Рутський, Шептицький, Рилло і другі об'єдинителі обряду, а не могли доконати іменно для того, що об'єднали вершки, не сягаючи до коріння, вдоволяючись формою, а не перероблюючи духу мас, — це все являлось тепер таким легким і близьким, всьому вказана була така проста і, здавалось би, натуральна дорога розвитку, що приходилось тільки дивуватися, як це досі ніхто не попав на такі вірні і явні сліди. Єзуїт і Поляк рівночасно ворухнулись в душі старого пріора, бо він, хоч довгі літа привик служити законові, то все таки зі своїх молодих літ заховав і патріотичну іскру в формі неясних мрій про велику, могучу і строго католицьку Польщу від моря до моря. Все, що відвойоване буде православію і унії, по його думці само собою впаде в подолок католицизмові й Польщі. І не можучи вдержати своєї радости, він притьмом кинувся обнімати патра Гавдентія.

— Ах, *reverendissime!* Вислухавши ваш плян, я, старий, і то помолодшав! — скрикнув він. — Ні, це справді дуже, дуже уваги гідні замисли і, будьте певні, що я всякого труду і впливу свого доложу, щоб вони були введені в діло. А втім здається, і ви сами особисто маєте деяку переписку з властями?..

Питання це закинене було так невинно злегка, випливало так просто з тих відносин, які між ними витворились перед хвилиною, що патер Гавдентій, упоєний своїм торжеством і тим великим вражінням, яке визвала у пріора його краснорічлива промова, в першій хвилі не здобувся на брехню.

— Ну, так, — сказав він, — іноді, з обов'язку могого, мені доводиться...

Злобною радістю заблищали невеличкі пріорові оченята. Добродушно всміхаючись і стискаючи патра за руку, він поспішно підхопив:

— Ну, так, ну, так! Я так і думав, що це ви інколи, розуміється зі свого обов'язку, та пишете доноси на нашу братію! Що ж, reverendisime, це похвально, навіть устави наші це наказують. О, ні, не глядіть на мене з таким замішанням! Я нічогогсінько! Противно, навіть дуже мене це радує. Ви такий здібний і досвідний чоловік, і неохибно мусите піти дуже високо, а це прецінь у нас одинокий спосіб! Ваші замисли і пляни я постараюсь докладно передати, куди слід, а вже й ви зробіть ласку і не забувайте мене в своїх молитвах і в своїх... хе-хе-хе... рапортах!

І за цим словом, чемненько кланяючись і гуторячи без упину, пріор вивів остовпілого і збитого з пантелику патра Гавдентія на коридор, а сам перед його носом замкнув за собою на ключ двері своєї келії.

II

Минув якраз місяць після цієї розмови. І знов патер Гавдентій у пріоровій келії, з покірливим і приниженим видом, сидить насупроти отця пріора, готов слухати, по що той велів покликати його.

Невесело жилось патрові в конвенті цей місяць. Правда, ніхто не обізвався до нього ні з одним докором, ніхто й одним словом не виявив йому ані ворогування, ні обурення, але попри те давніша його сміховальська роля відразу обірвалася, всі відвернулися від нього, а ті, що вперед так любили слухати його оповідань і жартів, тепер або минали його мовчки,

або перекидувалися з ним самими конечними, короткими словами. У кожного з братії при стрічі з ним поневолі якось простягалось лице, зішнуровувались уста, і обличчя приймали пісний та набожний вираз. Увесь цей місяць був для патра Гавдентія як одне ненастанне *silentium*¹, котре ставалось ще тим дошкульніше, бо пріор ані на крок не випускав його з манастирських мурів, не посилав його, як бувало, на служби ні в міські ні в замісцеві церкви.

Патер непохитно зносив цю загальну неприхильність до нього братії, але все таки видко було, що вона дуже живо допікала йому і що він уважав її великою для себе оскорбою. Аджеж він не робив нічого ісінько протизаконного! Аджеж хто знає, може й кожний із братії преспокійно робив те саме! А отжеж вони приятненько розмовляють один з одним, гуляючи вкупі по манастирським саду, сміються, жартують, плещуть один одного по плечах, рвуть разом спілі вишні, а тільки його одного обминають, як заповіреного.

— Все це інтрига того сибарита, того дрантвого пріора, — аж скреготав з лютости зубами патер, ходячи там і назад по своїй самотній келії. — Але пожди лишень ти, — кричав він і грозив кулаками до стіни, — прийде ще й мій час! Порахуємось ми з собою!

От тим то й не диво, що вся злість, уся ненависть патра Гавдентія громадилась над головою пріора, і що кожна стріча з тим його „першим по бозі наставником“ була для нього дуже важка, тим важкіша, що до ненависти і злоби мимоволі якось домішувалось глибоке

¹ Мовчанка,

почуття встиду й пониженої людської гідності.

Пріор розумів усе те дуже добре, але розумів також, що раз відкритий, як шпигун, патер Гавдентій стався супроти нього зовсім безсильним, і для того всякими способами старався продовжити і загострити муки безталанного патра. І так в спільній їдальні він казав йому сидати насупроти себе; було це гонорове місце, де сідав звичайно той із братії, хто в цілім конвенті вважався першою особою після пріора. Але пріор не удостоював Гавдентія ні одного слова, розмовляв з тими, що сиділи поруч нього, не перестаючи тим часом проверчувати його своїм проникливим, добродушно-насмішливим поглядом. Патер Гавдентій увесь аж горів на своїм почеснім місці під тими поглядами пріора, — він почув відразу, що пріор захотів посадити його на прилюдне позорище, і ввесь час сидів мовчки, згорбившись, з похиленим лицем, силкуючись нікого не бачити й нічого не чути. Він ні за що не був би осмілився заговорити до свого сусіда, бо майже напевно знав, що той прикинеться мов би не чув нічого і відвернеться, а довкола стола піде тихо, з'їдливе, гадюче шушукання. І от, дякуючи тій невинній хитрості благочестивого пріора, спільні обіди сталися для патра Гавдентія ненастанною тортурою; ложка страви не йшла йому в рот, кожний шматок хліба кусав він так, як би їв своє власне тіло, а з обіду вертав весь спітнілий, задиханий, розбитий. За той місяць він міцно похудів, очі запали в голову, і уста ще дужче витягнулися та поблідли.

Але ось сталася якась незвичайна річ: пріор велів покликати Гавдентія до себе до келії. Ніщо й казати, що патер ішов туди не дуже

то в побожнім настрою духа. Пріор зустрів його своїм звичайним, жартовливо-насмішливим поглядом, і не даючи йому сказати ані одного слова, повів свою річ:

— А якже, а якже, *reverendissime*, як я вам казав!.. Сідайте, сідайте, будьте ласкаві, ось тут... Іменно, як я вам казав, так і сталося. Ось вам письмо від отця провінціала, і дуже, навіть дуже милостиве для вас! Розуміється це й не дивота; ви цілковито заслужили собі на таке довір'я начальства!

Говорячи це, пріор розгорнув лист провінціала й положив його перед собою на столі. Патер Гавдентій простягнув руку, щоб узяти лист.

— Ні, даруйте, *reverendissime*, — сміючись сказав пріор і накрив лист своєю широкою м'ясистою долонею, — лист цей не до вас адресований, а покищо ще до мене. Я тільки маю вам переповісти його зміст, а іменно те, що ваші вказівки прийняті ласкаво й вам таки наказано поручити виконання першого їх пункту, то значить, устроювання місій і казань, де і як це вам видасться потрібним. Розуміється, що всі ми зобов'язані допомагати вам у цьому ділі, але в плянах вищої влади лежить, щоб діло це спочатку велось нишком, незапримітно, зовсім так, як ви вмієте, — не переменив уколоти Гавдентія пріор.

— Воля начальства — воля божа, — скромно й покірливо промовив патер, — і я готов хоч зараз же прийнятись за діло.

— Оце то й гарно! — сказав пріор. — Але в такому разі скажіть, який ваш плян і яку ми повинні оказати вам підмогу?

— Я хотів би устроїти першу місію в тих самих Товстохлопах, про котрі я уперед мав нагоду згадати в розмові з вами.

— Еге, пригадую, пригадую! — потвердив пріор. — Ви називали навіть тамошнього священика, якесь таке прізвище...

— Чимчикевич, — відповів патер.

— Еге ж, еге, Чимчикевич. Що це за проява така?

— Дуже цікава проява, — відповів патер, — і власне ця проява заставляє мене від Товстохлоп розпочати свою місіонерську діяльність. Подумайте лишень: дідуган вісімдесятилітній, дивачисько, освіти майже ніякої, стотнісінький хлоп поміж хлопами, про догмати віри ніякісінького розуміння, одним словом, проява допотопна. І при тім предобродушний чоловік, наївний і довірливий, як дитина. Так що з одного боку місіонерська діяльність в Товстохлопах дуже потрібна, а з другого боку тут власне найлегше її розпочати, бо ж Чимчикевич менше ніж усякий інший має здібности до ставлення якогось опору.

— Ну, і гарно! Боже вам помагай! Але для чого ви думаєте, що місіонерська діяльність у Товстохлопах більше потрібна, ніж деінде?

— Алеж подумайте, *clarissime*, що цей допотопний чоловік живе там п'ятдесят літ, і якіж то науки подає він своєму стаду! Поміркуйте, що проповіді говорить він усього два або три рази до року; та й які проповіді! По-просту чудасія та й годі! Сусідні попи переказували мені їх дословно, бо проповіді ті стали між ними „притчею во язицїх“. „Дітоньки, сьогодні Ісус Христос народився в Віфлеємі, містечку єврейським, у стайні бідній і убогій. Так, так! А з паном комісаром податковим раджу вам не заходити собі, бо що вам з того прийде? А? Його рука, його й сила. От що. Благословеніє господнє на всіх ва-а-ас!..“ Або ось другий

образець: „Дітоньки мої, сьогодні Христос воскрес із мертвих, а завтра в нас храмовий празник. Пам'ятайте собі, щоби ніхто з вас завтра не був п'яний ані бреверій ніяких не робив. Боже вас сохрани! Чужі люди посходяться, що би то за честь була для громади, а?.. А тота громадська толока, час би вам уже зійтися і порадитися, що з нею робити... Чую, що там хтось до вас підсусіджується, орендувати хоче, чи що... Ге, старшина? Пам'ятайте собі, що як тільки мені впустите єврея до села, то я й бачити вас більше не хочу! Ані чути про вас не хочу, не то що! Рцем всі от всея душі, от всего помишленія нашего рцем!..“

Пріор реготався невдержимо.

— Ну, замучили ви мене, *reverendissime!* Ха - ха - ха! Перестаньте, ради бога! Та хіба ж це можливе?

— Цілковита правда, *clarissime*. Але на що вам більше, досить тільки поглянути на його життя буття, щоб переконатися, що по нім і не такого ще можна надіятися. Живе він в бідній хлопській хатчині, старій і перекривленій; живе сам, як палець, тільки з старою служницею Хвеською, глухою на одне вухо, і з старезним слугою Прокопом, сліпим на одне око. Громада побудувала було колись Чимчикевичеві з власного почину гарну резиденцію при головній вулиці, насупроти церкви; але він спершу нізащо не хотів перебиратися до нової домівки; а коли нарешті його таки присилювали, прожив у ній несповна два тижні, ходячи по широких покоях, як сам не свій і все жалуючись, що йому там заобширно, мов серед степу. А нарешті взяв і поночі перебрався назад до свого „зимівника“, а в новій, обширній резиденції, як в stodolі, зложив хліб. І виставте собі скан-

дал в селі і в цілій окрузі, коли з усіх вікон нової резиденції виднілись самі вистобурчені снопи. І нізачо в світі не можна було спонукати старого діда, щоб знов перебрався туди жити. Прийшлося громаді, щоб запобігти загальному посміховищу, одне тільки зробити: чим скоріше вимолотити попівський хліб, зложений в новій резиденції і відтак повернути ту резиденцію на громадську радницю, читальню і шпіхлір, а попа лишити в його старому гнізді.

— Ну, та й лепського ж ви собі вибрали противника, *reverendissime!* — сказав пріор, шовковою хусточкою втираючи сльози, що котились по його лиці зо сміху, але все таки не без їдкої насмішки в голосі. — З таким противним боротьба мусить бути легка й перемога певна.

— Що ж, *clarissime!* — покірно відказав патер, — коли жито поспіє, колосся починає хилитися під серп.

— Гарно, гарно, з богом і на жниво! А коли ж думаєте вибратись?

— Думаю, що взагалі ніпощо гаяти час. В найближчу неділю можу сказати першу проповідь в Товстохлопах.

— Гарно. Сьогодні в нас понеділок. Сьогодні ще я напишу до того вашого Чимчикевича, щоб приготував усе, що потрібно для місії, а в суботу по службі божій ви й рушите в дорогу.

— Як ваша воля, *clarissime!* — відповів патер.

Оба вони встали з місць. Пріор провів патра до дверей, а на його низькі поклони відповів своїм звичайним, добродушно-насмішливим усміхом.

III

В суботу по ранній службі божій патер Гавдентій сів на приготовану для нього манастир-

ську бричку і весело покопотів за місто. Днина була чудово гарна. По полях, куди оком кинеш, блискали серпи, бренькотіли коси, розлягалися співи, сміх і перекрики робочого люду. Літня польова робота кипіла під палким соняшним промінням.

Після душного монастирського повітря патер Гавдентій подвійно любувався і розкошував тим широким, вольним простором, тим свіжим запахущим вітерцем, що потягав від далеких соснових лісів Брідщини, тою величавою, хоч і одностайною подільською картиною.

Дорога до Товстохлоп була хоч і добра, але зовсім не близька. Була вже пообідня пора, коли легка на ресорах бричка, злегка торохтячи по твердій глинистій дорозі в'їжджала в тісне подвір'я товстохлопської резиденції.

— А, *reverendissime* — закричав з-під якоїсь повітки, отець Чимчикевич, здалека побачивши патра Гавдентія, як цей вилізав з брички: — Попелом, попелом ноги посипати таким рідким гостям! Що за бурі, що за тучі загнали вас у наші сторони, га?

Патер Гавдентій нічого не відповів, лиш усміхаючись солодко з широко розпростертими раменами підійшов до старого і сердешно обняв його.

— Просимо, просимо ближче! Не погордуйте нашим домом! — припрошував Чимчикевич, нипаючи довколо езуїта. — Прокпе, гей, Прокпе, — обернувся він до свого слуги й товариша, — а приладь там вівса й сіна їх коням та поможи порозпрягати!

— А може вони зараз поїдуть, прошу егомостя? — ліниво буркнув Прокіп, ворожо поглядаючи своїм одним оком на непрошеного гостя.

— Ну, ну, поїхати вони поїдуть, — добродушно сміючись, відповів Чимчикевич. — На парафію до нас не приїхали, то певно. Але й не зараз поїдуть, Прокопе, не зараз. Так швидко ми їх не пустимо. Гей, Фесько, а де ти, стара?

— Я тут, єгомостинку! А чого вам?

— Приладь но ти нам, бабусю, деяку закуску, розумієш?

— Загнати гуску? — запитала глуха бабуся, Чимчикевич, не маючи охоти кричати голосніше, почав на пальцях вияснювати їй, чого йому треба.

— Ось правдивий образ цілої цієї церкви, — думав патер Гавдентій, придивляючись і прислухуючись до всього, що діялося довкола, — здитинілий пастир, а стадо його наполовину глухе, а наполовину сліпе.

Але оце о. Чимчикевич, хапаючись та дріботячи ногами, кинувся проводити патра до своєї світлички, що служила йому за одним разом за спальню, їдальню і канцелярію.

— Сідайте, *reverendissime*! Сідайте! — просив він, присуваючи простий дерев'яний стілець, поки єзуїт обдивлювався по його домівці. Правду кажучи, не було там що й обдивлюватись. Світличка невеличка, чиста й попросту обставлена дерев'яними меблями; дерев'яне ліжко в куті, прикрите старосвітським ліжником сільської, але дуже красної роботи, збоку столик завалений метрикальними книгами в міцній шкур'яній оправі, на котрій, насукір загальному сільському звичаєві, не було видно ані одної порошинки; в другім куті, невеличка за склом шапка з книжками, а на стіні під старосвітським образом св. Миколая висів круглий і великий як возове колесо, вівсяний вінець, переплетений гілками червоної калини,

Посеред світлиці стояв великий, чотиригранний дубовий стіл, накритий мережаною скатертю, а на ньому в дерев'яній мисці лежали тільки що вирізані, золотисто-бурштинові крижки меду й заповнювали всю світлицю сильним медовим запахом.

— Отже як знав, що гості будуть, так таки душа віщувала! — весело мовив Чимчикевич. — Немов би щось тьохнуло мене по обіді: а піди, вийми меду! А славний у мене мед, *reverendissime*! Прошу лишень, будьте ласкаві стрібувати!

Патер все ще сидів, мов води в рот набравши. Цілковита наївність і добродушність того дідуса трохи якомсь змішали його. Але супроти покуси запахуючих медових щільників він не міг остоятись. Присунувши свій стілець близьенько до столу, він узяв гарно вирізувану дерев'яну ложечку, і звільна висисаючи медові щільники, розпочав з Чимчикевичем розмову. Розуміється, при тім, що Чимчикевич говорив усе по-своєму-по-українськи, а єзуїт якнайдобірнішою польщиною, пильно вистерігаючись, щоб ані разу не осквернити свого язика українським словом.

— Еге ж, панотченьку, — з видом щирого задоволення розпочав єзуїт, — про це нема що й говорити, славний у вас мед, славний! Не дурно про вашу пасіку слава йде по цілій окрузі. Відразу видно, що тямуща рука коло бджіл ходить.

— П'ятдесят літ, *reverendissime*, п'ятдесят літ з бджолами заходжуся, то й як же мені не знати їх натури і звичаїв?

— П'ятдесят літ! — скрикнув патер, немов би Чимчикевич сказав йому бог зна яку дивовижну новину. — Он воно як! Так ви вже п'ятдесят літ священиком?

— Е ні, попом я вже п'ятдесят і п'ять літ,—попросту відповів о. Чимчикевич.—Аджеж постійте! Святився я тоді, як Наполеона били під Ватерльоо чи де там! То скільки тому буде? Здається, в 1815 було? А? Славний час був, *reverendissime*! Не дай боже дожити другого такого!

— Так ви гадаєте?

— Авжеж, що не як. Ну, а потім п'ять літ кидали мною по адміністраціях. Назнався я біди, крий господи! Ігорів, і тонув, і мерз, і мок, як то кажуть. І жінка, покійниця в тій нужді померла; а жінка, *reverendissime*, у нашого брата перша і остання. І тут я, на цьому місці, п'ятдесят літ держуся. Як те боже дерево, де його бог посадив, там і росте, доки його свята воля. Слава йому й поклін! Чи ви як думаєте, *reverendissime*, га?

— Та й село у вас славне, нема що й казати,—провадив дальше езуїт, немов би розвиваючи дальше свою попередню думку.—Проїжджаєш, аж очі радуються. Поля оброблені, сади, огороди, хати нові, худобинка сита і гладка, всюди видно достаток і благодать божу...

— Що ж, *reverendissime*, працюємо, як можемо. „В поті чола твого сніси хліб твій“, чи як там у письмі сказано, га? І про других не забуваємо.

— Чував панотченьку, чував,—підхопив езуїт.—Пан староста вашою громадою нахвалитися не може. Чи податки сплатити, вони, каже, перші, чи порядки громадські, дороги, мости, все у них як бог приказав. А коли треба складки якої, допомгти там чи погорільцям, чи тим, що повинь їх зруйнувала, чи бідним, Товстохлопи чисто попанськи дають.

— По-людськи, *reverendissime*, по-людськи, не попанськи! Пани на такі речі не дуже то щед-

рі. А ми так, як Христос учив: що царське, то цареві, а що божє, богу. Чи так я говорю, га?

— Так то так, — процідив патер, крихітку похиливши голову набік. — Проте, що людське, а що царське, я з вами не буду перечитись. Тут ваші Товстохлопи можуть бути приміром для всякої другої громади; і певно, що не за чийім приводом, як за вашим. Це кожний мусить признати. Але що доторкається божого, духовного...

Патер не договорив, немов онимаючись порушувати таке делікатне питання. Але Чимчикевич очевидячки й не підозрівав тут нічого делікатного і без околесини запитав:

— Що ж, маєте мені з того погляду дещо закинути? Говоріть, говоріть, я радо вислухаю.

— Н-ну, закинути! — живо, немов обрушившись, підхопив патер. — Яке право мав би я закидати вам щонебудь? Сохрани господи! Я тільки так... теє... от приміром хоч би й те! Окружний шкільний інспектор надивуватися не може. Що це за диво, каже, таке село багате, порядне, дбайливе, а оце вже п'ять літ мучуся, прошу, наминаю, і ніяким світом не можу добитися, щоб школу в себе завело.

— От що! — живо скрикнув о. Чимчикевич. — Так це інспектор вам жалувався! А може й прислав вас сюди на те, щоб ви уговорювали нас школу завести?...

— Ні, ні панотче, де там! Я до такої служби зовсім непідхожий!

— Так я й думав, — успокоївшись, сказав о. Чимчикевич. — А пан інспектор, не кажучи йому лихого слова, дурень та й годі. Раз йому сказали, що доки він у нас інспектором, доти школи не зложимо, то чого б йому ще морочити? Я сам, бачиться, доволі ясно сказав це йому.

— Так йому й сказали? Ну, це цікаве діло!

— Ні, *reverendissime*, зовсім не цікаве. Не сподобався пан інспектор нашим людям, і не хочуть мати його за начальника над своєю школою. А чому не хочуть, це їх діло. „Розвідували ми, кажуть, по сусідських селах, які він там порядки заводить, як з учителями поводить, і як їм з дітьми велить поводитись, і бачимо, що ми б у себе такого не стерпіли. То ліпше нехай в нас не буде ніякої школи, ніж маємо раз-у-раз дертися з інспектором та кари приймати бог зна за що!

Патер Гавдентій аж руками розвів.

— Ну, признаюся вам, це зовсім не рація. Прості хлопські викрути! Ще чого не ставало, щоб кожний урядник старався подобатись своїм підданам! Цього таки забагато! Ну, а що ж ви на те, панотче? Невже мовчали? Думаю, що ваш обов'язок був вияснити їм, що таке вимагання, вибачайте, і дурне й безпідставне. Аджеж, таким робом, через свою примху, вони позбавляють освіти ціле підростаюче покоління!

— Що ж, *reverendissime*, з рукою на серці, я не міг їм того сказати.

— Не могли? А то чому?

— Раз тому, що їх правда, бо інспектор для людей, а не люди для нього. А подруге, нікого це не позбавило освіти, бо в нашій селі весь народ освічений, всі діти вміють читати й писати далеко краще, ніж по сусідніх селах, де є школи.

— Всі діти вміють читати й писати! — з правдивим перестрахом скрикнув патер. — А школи в селі нема? Якже це сталося?

— Проста річ. Кожний батько й мати сами вчать своїх дітей.

— А вони ж відки вміють?

— Я їх навчив. Від тридцяти літ у мене така установа, що неписьменному парубкові і неписьменній дівці з цього села шлюбу не дам.

Патер Гавдентій широко витріщеними очима дивився на о. Чимчикевича, як на яке заморське чудовище. А заморське чудовище й собі ж поглипувало глупо-наївно на патера, немов не розуміючи, чого тут дивуватися.

Помовчавши, таким робом, кілька хвилин, о. Чимчикевич висунув із-під стола низенький стільчик, вніс із сіней кіш повний-верховатий капустияного листа, і сів на стільчику. В тій же хвилині, немов на даний знак, із підхилених дверей сусідньої комірки рвонулись до світлиці цілі десятки кроликів і в радісних підскоках кинулись до свого господаря. Струя якогось неприємного, звірячого запаху вірвалась разом з ними в світлицю, але о. Чимчикевич не запримічав цього. Кролики вкрили дідуся, мов купа пушистого, різномастного моху. Одні повискакували йому на коліна, інші на плечі, на голову, на руки, а прочі кинулись до коша й почали хрупати свіже листя, махаючи своїми довгими вушками й витріщивши десятки круглих оченят на незнайомого гостя.

— А тпр-р-рус!—ласкаво скрикнув о. Чимчикевич, отрясаючись із м'якопушистих своїх улюблеників і викидаючи їм листя на долівку. Кролики всі разом позіскакували з його плечей і колін і кинулись хрупати, але деякі зупинились перед своїм господарем, поставали на задніх лапках і дивились йому просто в очі, немов благаючи, щоб не прогонював їх від себе.

— От бачите, *reverendissime*,—всміхаючись, перервав мовчанку о. Чимчикевич,—твар безсловесна, як кажуть, а також дечому може навчитися і привичок набратися. Треба тільки,

щоб чоловік доложив старунку до всього, що робить, щоб душу свою вложив у діло: тоді й діло буде з душею, живе. Он як! А хто душі своєї в діло не вложить, той і не найде її; чи як ви думаєте, га?

Не знати, чи запах кроликів, чи це раз-у-раз повторюване питання, чи може розбуркане в душі патера підозріння, що Чимчикевич не такий дурний, як видається, чи нарешті це все разом довело патера до якогось нервового роздрознення. Він став чогось непокоїтися і поклав собі скоріше покінчити цю розмову та прямо приступити до діла.

— Зовсім з вами згоджуюсь, панотчику, — сказав він цілком іншим, гострим і повним докору голосом. — Де священик не додасть своєму стаду духу правдивої набожності, там його й шукати дарма.

О. Чимчикевич при цих словах відразу зірвався зі стільця, мов укушений гадюкою.

— Це... це... це... ви як, *reverendissime*? — запитав він дрижачим голосом, неначе всередині в нього щось кипіло й клубилося.

— Це ви проти мене?

— Проти вас, не проти вас, а взагалі, — вимінаючи, відповів єзуїт.

— Значить ніби, що я старий дурень, з бджолами та кролями панькаюсь, а своїх парафіян побожності не навчаю, га?

— Алеж панотче! Хто вам це каже? — крикнув єзуїт.

— Знаю, *reverendissime*, знаю, хто це каже! І ви тількищо це сказали! Що ж, може воно й справді так! Може дійсно я дурень, ні до чого не пригідний! Аджеж двадцять літ уже всякі добрі приятелі пишуть та й пишуть на мене доноси до консисторії, що, мовляв, я

Неук, непотріб, казань у церкві не говорю і бог зна ще що виробляю. І все це „в добрій думці“, як кажуть. Тільки що певно ніхто з них і не подумав, як то мені старому слухати такі закиди. Аджеж майте милосердя до мене! Бачите я вже одною ногою в могилі; не нині, то завтра перед богом на рахунок стану! Позвольте ж мені спокійно вмерти! Не затро-юйте мені тих кілька останніх хвиль! Хіба ж я тому винен, що господь десь там забув про мене й не бере мене до себе?

Голос старця урвався від заворушення і дві грубі сльози покотилися по його зів'ялих, поморщених щоках. Єзуїт сидів мовчки, по-нуливши очі й силкуючись не глядіти на о. Чимчикевича.

— Знаю я добре, — знов почав трохи спокійніше Чимчикевич, — що тепер пастирям треба більше знати і вміти; але я вже застарий, щоб учитися. От хоч би й ця св. догматика! Ще в семінарії мало я знав її; та й як там нас тоді вчили! А опісля і все до решти забув. Ну, й яке ж я казання скажу своїм мужикам? Почну говорити про догми: боюсь, щоб ще ересі якої не наплутати. Ну, тоді б певно на мене посипалось стільки жалоб і доносів, що й у десятих водах не обмився б. Читати з казальниці те, що інші понаписували й понадруковували, признаюсь вам, і стидно і очі не служать: і все той клопіт, що й їх я багато не розумію. А говорити так що на язик навернеться і стидно й совісно. Я знаю, що бесідник я не мудрий. Заснуть мої парафіяни, їйбогу заснуть, коли почну їм говорити про те, що не в'яжеться безпосередньо з їх життям. Не маю того дару говорити плавно і доладу про такі речі, що

не торкаються зблизька до їх життя. Ну, і скажіть тепер, *reverendissime*, що мені робити! Дайте пораду! Чи гнівити бога всує, призиваючи його святе ім'я? Краще мовчати й накликати на себе гнів консисторії.

— Певна річ, — відповів, згоджуючись патер, — що більший гріх гнівити бога, ніж консисторію. Але чим же ви прогнівите бога, коли всяку неділю будете навчати своїх парафіян святій вірі і християнському життю?

— Тим прогнівлю: під час мого казання всі заснуть, а до того ще я й сам ересів наплету; он що! Вже я себе знаю добре і не пориваюсь на те, чого мені бог не дав. А прикидатися, лукавити душею, вчити людей тому, чого сам не знаю, на те я *reverendissime*, за старий, сумління не дозволяє.

— Мій боже! — загомонів патер Гавдентій — значить ваші парафіяни так-таки й живуть без науки святої віри?

— Так-таки й живуть, — відповів о. Чимчикевич, звисивши голову на груди. — Правда, правда, читають усі й катехизис на пам'ять уміють, але більше нічого й не знають; бо й я сам більше нічого не знаю, а навіть і в катехизисі не все розумію, то й не все можу їм вияснити. Ну, що ж, робити *reverendissime*, коли не розумію? Брався читати книги теологічні... Так куди тобі... Чи то очі в мене слабкі, чи то пам'ять притупилася: ні в зуб не розумію. А тут люди прийдуть часом, питать: що воно це, а як розуміти те? Що ж я їм скажу? Буду брехати, коли сам напевно не знаю? От і говорю їм найчастіше: „Діточки мої! Розумійте, як хочете, а то й зовсім не розумійте: богу це зовсім все одно. Він сам сказав: „Ність ваша розуміти времена й літа“.

Так і лишіть! Жийте тільки по-божому, а там уже якось воно та буде“.

Патер Гавдентій аж вдарив себе по колінах.

— Бійтеся бога, панотче! Невже ви так і говорите їм?

— А як же! Говорю, як сумління велить.

— Ну, а повага церкви, котрій дана власть навчати і вказувати стежки господні?

— Що ж, *reverendissime*, — майже з сльозами в очах мовив Чимчикевич, — видно, що господь бог не хотів дати мені тої поваги, а коли не дав, то відки ж я візьму, а?

— В такому разі ви повинні покинути це місце, до которого почуваете себе неспосібним. Ваше сумління день і ніч повинно вас мучити за той гріх, що ви займаєте таке важне місце, а не сповняєте прив'язаних до нього обов'язків. Аджеж ви отак доводите свою духовну паству до страшної безодні невіри, варварства, збочиння! Бо чим є чоловік без віри, як не звірем? Власне сумління повинно вам це казати!

— Ну, що ж, *reverendissime*, коли моє сумління нічого такого мені не говорить?

— Як то не говорить? Для чого?

— Бо мої парафіяни дуже далекі від невіри, бузувірства, чи як ви це так дивнечко назвали, *reverendissime*, га?.. далеко дальші, ніж парафіяни інших церков, котрі щонеділі по дві години дрімують на проповіді. Я вчу, не проповідую, а так попросту, в розмовах, про домашні, близькі всякому речі. Це я добре знаю, і вони розуміють. „Не кради, не пий, не проклинай, не бий, другому в біді допомагай!..“ Чи повірите, *reverendissime*, що за десять літ з нашого села ніхто в криміналі¹

¹ Кримінал — тюрма.

не сидів? Від 30 літ ані одного корчмаря у себе не маємо. Школи не маємо, а за то читальня яка! Правда, смішно воно; але що з того? Кому смішно, той нехай сміється!

— Гарно то все, гарно, — згоджувався патер, — але всього цього ще не досить.

— То правда, що не досить, — живо підхопив о. Чимчикевич, з лукавою усмішкою споглядаючи на єзуїта. — А ви, *reverendissime*, проїжджали через наше село? І бачили, яке воно? Немов би один сад, в котрому тут і там порозкидані хати. А до того ще з обох боків обрамоване цілим лісом овочевих дерев! Що? Може брешу?... А знаєте, *reverendissime*, як зоветься той ліс?... „Покутний“, он як. А чому? Пустопаш там була, коли я прибув сюди; так! Так і звалась „Неужиток“. А оце я на сповіді замість звичайної покути: п'ять раз „Отче наш“, п'ять раз „Богородице“, а раз „Вірую“, зачав кожному завдавати таку покуту, щоб зразу коло своєї хати, а далі й на тій пустопаші засадив або защепив одно овочеве деревце, а за тяжчий гріх то й кілька. Ну, через 50 літ і ліс виріс, і все село обсадили, де тільки було яке вільне місце. За овочі з Покутного селяни касу заложили таку, що з самих процентів усі податки краєві, повітові, громадські і шкільні оплачують; а що роздається бідним та потрібним, це і в коляду не кладу. Як же вам здається, *reverendissime*, чи мила богу така покута, чи ні?

— Не хулить бога, панотче! — гостро відгризнувся патер. — Хто може знати, що миле богу, а що ні! Хто постигне глибину путей господніх? Але на скільки мій слабкий розум може судити, то кажу вам сміло: не мила й не може бути мила!

— Не мила? А то чому? — з неукритим зачудованням запитав о. Чимчикевич.

— А тому, що до покути бог вимагає серця сокрушеного і смиренного; а ви що даєте йому? Далі бог жадає, щоб чоловік якомога відривався від усього земного, від світової суєти; а ви своєю роботою хіба ж не прив'язуєте їх серця ще більше до цього світу? Ні, отче, хибна ваша дорога! Бог не може благословити такого діла! Противно, бог уже тепер простер над вами свою руку, посилає вам віщунів свого гніву, і горе вам, коли завчасу не покаєтеся і не вернете на шлях правди!

При цих словах патер встав мимоволі і простяг праву руку наперед. Лице його сіяло, очі блищали, на чолі і устах нависала строгість розгніваного судді.

— Віщунів? Яких віщунів? — дрижачи і блідніючи запитав о. Чимчикевич.

— То то й горе, що ви не бачите їх! Посилає найстрашнішу духову заразу: духову сліпоту, двоевірство й байдужність!

— Двоевірство й байдужність? Як же ви це розумієте?

— Зовсім попросту. Ваша паства не вміє відрізнити доброго від злого, Христа від Беліяля, святої католицької віри від схизми. Ваші духовні овечки любесенько ходять за границю на православні служби божі. Хіба ж це нічого?

— А, так от про що ви? — сказав Чимчикевич, відіхнувши свобідніше, і з легшим серцем. — Ну, це здається, не такий ще тяжкий гріх.

— Не тяжкий гріх? — аж закричав патер.

— Думаю, що ні. Аджеж і там одного бога хвалять, ще й так само, як у нас.

— Одного бога! — розізлився патер. — От і турки також одного бога хвалять. То ви певно дозволили би своїм парафіянам і на турецьке богомілля ходити?

— Ну, *reverendissime*, це вже ви задалеко зайшли. Я позволяю їм ходити на латинську службу; тільки що вони сами не радо йдуть туди, бо нічого там не розуміють. А православна служба така сама, як наша; а тих догматичних тонкостей, що розрізняють нас, ані я сам не второпаю, ані мої мужики.

— Ех, панотче, панотче! — з жалістю промовив патер Гавдентій, киваючи головою. — І ви це говорите! Ви, католицький священник, можете так говорити, а навіть так робити!

— Що ж, *reverendissime*? Як хто вміє, так і піє! Що ж я винен, що говорю і роблю тільки те, що знаю?

— Значить, треба розширювати своє знання, або...

— Або що?

— Або розстарати собі когось, хто би допоміг вам.

— А... хто ж мені допоможе? — пренаївно запитав Чимчикевич.

— Ну, це хіба велике діло? От і я сам готов.

— Ви, *reverendissime*? А то як?

— Можу вам зобов'язатися хоч і щонеділі говорити в церкві казання, а не тільки завтра.

— Завтра, як то? Не тільки завтра? — з зачудованням питав Чимчикевич.

— Ну, так! Аджеж я того й приїхав! — відповів патер, зі свого боку також зачудований зачудованням Чимчикевича.

— Чого приїхали?

— Щоб завтра казання казати в вашій церкві. Аджеж ви вже повідомлені про це?

— Я? Сохрани господи! Я повідомлений?

— Ну, так! Аджеж наш пріор, знаєте, в Тернополі, мав, писати вам про це!

— Ваш пріор! Во ім'я отця і сина!.. Алеж я не знаю вашого пріора!

— Як то? Невже він не писав вам? Невже ви не дістали ніякого письма?

— Письмо якесь я на цьому тижні дістав,— відказав Чимчикевич змішаний,—але я не знав, від кого воно і про що писане.

— Як то не знали?

— Та так, що не знав! Бачите, ось воно! Що я намучився, щоб прочитати: і літери, здається, деякі розбираю, а слово хоч би тобі однісіньке! Ніде гріха діти, плюнув я на нього та й сховав. Ось вам воно; погляньте, чи це від вашого пріора?

І о. Чимчикевич подав патрові зім'яте, засмальцьоване письмо пріора. Той поглянув на нього, сам не знаючи, що про це думати, і тільки охнув: письмо було писане по-латині, котру Чимчикевич іще перед п'ятдесятьма роками успів забути всю до нащадку!

— От воно як!—промовив патер, помовчавши хвилинку та встигши за той час проклясти в душі хитрого пріора, що зробив йому такого збитка. — Що ж тепер буде?

— Не знаю, reverendissime.

— Я конче мушу завтра сказати проповідь у вашій церкві. Мені моя власть наказала.

— Що ж, — смирно відказав Чимчикевич, — з богом, reverendissime. Тільки що мені моя власть скаже?

— Ваша власть? Яка?

— Ну, митрополит, консисторія. Чи може ви маєте їх дозвіл?

— Ні. А хіба ж це не від вас залежить?

— Авжеж, що ні. Без вищого дозволу я не можу допустити священника іншого обряду проповідати в моїй церкві.

Патер Гавдентій стояв мов укопаний. От тобі на! Через таку пусту формальність мала би пропасти його місія! Ах, і завсігди мусять його переслідувати ті дурніці, ті дрібнички життя, на котрі він не звертає уваги й котрі можуть іноді попсувати все діло. Але ні, то не може бути, бодай тепер ні! В якимсь нервовім зворушенню став він ходити по кімнаті, придумуючи, що тут робити. Нараз зупинився перед Чимчикевичем.

— Так це ви кажете, що не маєте права допустити мене до проповідання в вашій церкві?

— Ні, *reverendissime*, не маю.

— Ну, а коло церкви, на цвинтарі можу проповідати?

— Там можете.

— Ну, ось і гарно. Буду проповідати на цвинтарі.

— Добре. Тільки, знаєте, *reverendissime*, я чоловік старий, слабий; боюсь, щоб не було мені за це якої халепи.

— Від кого?

— А от хоч би від пана старости. Знаєте, на цвинтарі, будь-що-будь публічне місце, а проповідь, будь-що-будь, бесіда. А староста у нас гострий, службистий. Набіжить і запитає: „А що це у вас, отче, без дозволу влади на публічному місці якісь зборища збираються, бесіди говоряться?“ І що ж я на це скажу?

— Смійтеся з того, панотче!

— Ну, ви собі, *reverendissime*, смійтеся на здоров'я! А по мені мурашки бігають. По що мені клопоту на здорову голову? А ліпше знаєте що? У вас коні добрі, бричка легенька, до-

рога тепер добра: от ви, не в гнів вам кажучи, їдьте до города і добудьте дозвіл від пана старости. А я дуже радо зроблю все, що буде залежати від мене. Потрудіться, *reverendissime*; нехай це буде богу на славу, а для мене старого спокійніше.

Патер Гавдентій думав було зразу противитися й переконувати Чимчикевича, що його побоювання даремні; але ледве помітна іронічна нотка в останніх словах „попа“ поразила його, мов грім. Він зміркував відразу, що занадто мало цінив собі того старця, і що за тою дитинячою простотою і наївністю у нього криється щось більш глибоке, якесь зовсім незвичайне „собі на умі“. Не кажучи ні слова більше, червоний і розсерджений, патер схопив капелюх і вискочив на ганок.

— Запрягати! — крикнув він на все горло, побачивши, що сонце вже почало спускатися, і нагадавши собі, що до города добрі дві милі.

— От проклятий піп! — воркотів він собі під носом, дожидаючи, поки запряжуть його бричку. — Замучив мене зовсім! Здається, ніби глупий, мов пень, а тим часом він тугий, як лико. Алеж бо і я собі нівроку мудрий, стільки часу збавив даремнісінько! Чорт би його взяв з тим дозволом! Найшов, що видумати! І як то мені упоратися сьогодні?..

— А що, прошу єгомостя? Чи я не говорив, що вони скоро поїдуть? — промовив, усміхаючись, Прокіп до Чимчикевича, запираючи ворота по від'їзді гостей.

— Так то, так, Прокопе, — сумовито сказав о. Чимчикевич, — поїхали то вони, поїхали, але не сьогодні, так завтра вернуться знов.

— А нас бог боронить! — крикнув Прокіп. — А чого їм від нас треба, прошу єгомостя?

— Чого? — повторив о. Чимчикевич. — Чого, питаєш? Слухай же Прокопе! Ти мене давно знаєш. Як ти гадаєш: дбав я про громадян? Учив їх добру? Давав їм добрий приклад? Був я для вас добрим попом?

— Падлюка був би той, хто б інакше говорив! — крикнув Прокіп. — Не попом, а батьком рідним! От чим ви були для нас!

— Ну, не говори так, Прокопе! Знаю я свої хиби. Але того, що мені сказав цей єзуїт, я до нинішнього дня не знав і не думав.

— То це єзуїт? А що ж він сказав вам?

— Сказав, що мої парафіяни бога не знають, в двох богів вірять, а то тому, що й тут і до Почаєва до церкви ходять, а в Почаєві, мовляв, уже не той бог, що тутечки. Чуєш, небоже? І за це, грозив, не мине нас кара божа.

— От що він вам крякав! А крякали б над ним ворони!

— Не клени, Прокопе! І для того, говорив, треба нас усіх просвіщати, навернути на правдиву єзуїтську віру; і він це зробить.

— Він? А не діждав би! А як же він нас навертатиме?

— Буде вам щонеділі казання говорити.

— Тільки всього? Ну, чували ми їх казання! Це ще не великий страх! Нехай собі говорить. Я думав, що може зо староства наказ прийде, а староство жандармам накаже. От тоді справді був би клопіт, бо не стільки би навернули, скільки здерли б. А казання, н-ну!

І махнувши рукою, Прокіп побрів на обійстя до свого діла. А о. Чимчикевич довго ще сидів на ганку своєї старої хати під тінею густо обвитої, розцвілої фасолі, сидів і думав про неждану візиту єзуїта, про розмову з ним і його дивний замір.

— Ой, не проста, не припадкова то річ, — думав він. — Не на мене одного гострядь зуби ті езуїти; тільки здається, що мене першого хочуть проковтнути. Що ж? Божа воля! Просив я господа, щоб дозволив мені вмерти супокійно; та здається, що за мої гріхи не вислухав мене бог. Прийдеться, мабуть, власними старими очима побачити ще початок нової боротьби, а може і свої старі кості в ній зложити. Його свята воля! А люта буде боротьба, страшна! І хто то в ній переможе? Находить на нас чорна хмара з заходу, грізна, узброєна просвітою, хитрощами, інтригою, протекціями і всякими мудрими штуками; а що ж ми поставимо насупроти неї? Находить велика пошесть, страшна чума, котра може змести нас з лиця землі, як вода злизує мул. А як же ж ми охоронимось від неї, де найдемо на неї лік?..

І о. Чимчикевич узяв старий молитвеник в дерев'яній, полотном обшитій оправі, писаний грубим, хорошим почерком на старім, грубім папері. Це була єдина вартна річ, яку посідав він і цинив вище всього на світі. Старець розвернув книгу і почав по волі, голосно й виразно читати. Молитва успокоїла його; важке вражіння, викликане езуїтом, розвіялося. Якось мимоволі очі Чимчикевича зупинилися на останніх листах молитвеника, де він сам після старих записок, документів і оповідань старих людей списав більше чим трьохсотлітню літопись села Товстохлоп. Одна сторінка тої літописи звернула на себе його особливу увагу. Перечитавши її, він тихо захихикав. Якась нова думка блиснула в його голові.

Він іще раз перечитав тую сторінку і ще раз усміхнувся.

Була неділя. Прехороший літній день. На небі не видно ні однісінької хмарки. Темною густою зеленню вкривали вікові липи стару, але ще добре одержану церков з її червоною банею, що була покрита бляхою, з позолоченим хрестом на вершку. Побіч церкви блищав, аж горів, новий, мідяний дах на невисокій присадкуватій дзвіниці. З церкви розлягався голосний на ціле село протяглий спів літургії; у церкві співали всі, хто лиш міг: чоловіки, жінки, хлопці й дівчата гармонійним хором. Здавалося, що величезна хвиля тих голосів розпирає стіни старої церкви й підносить її на собі вгору. Збоку коло крилоса стояв високий і чорний патер Гавдентій, з якимсь не то набожним не то похмурим лицем, і ждав, поки скінчиться служба божа. Багато він натерпівся вчора: пізно вночі приїхав у містечко і якось переночував у лихій корчмі. Ранком набігався немало, поки розбудив старосту і отримав від нього позволення промовити на публічній місці. Та все таки він поставив на своїм вернувся на час. Зразу він дуже боявся, щоб о. Чимчикевич не втяв йому штуки й не упорався зі службою божою вчасніше, так що він, приїхавши, застане лиш заперті двері і вже нікого в церкві. Але ні. О. Чимчикевич поступив собі зовсім лояльно, а по утрени ждав аж годину на його приїзд. Це потрохи помирило патра з Чимчикевичем, хоч дотепер не міг він йому простити вчорашнього занепокоєння.

Ось о. Чимчикевич дрижачим голосом прочитав євангеліє. Патер подумав, чи не почне він сам тепер проповідь, але ні: панотець править службу божу далше. Ось і служба божа

кінчиться. По причастію патер вийшов з церкви. Недалеко дзвіниці між двома величезними липами лежала велика чотиригранна на два лікті висока плита, якийсь старий надгробний камінь. Патер станув на ній; то буде його амбона. Вийняв з хустини комжу і натягнув її поверх сутани. Стоячи високо на плиті з полискуючим на сонці, гладко виголеним тіменем, — барет¹ він забув узяти з собою, — здавався він високим, як придорожній стовп, і грізним, мов мара. Сонце доходило вже полудня і пекло немилосердно. В тіні лип цвірінькали горобці. Маса червоних великих блощиць лазила по гробах і наповняла всі отвори й тінисті щілини в дерев'яній загороді. Ані вітрець не подув, щоби відсвіжити повітря. Листя не рухалось зовсім, мов замерло. Патер стояв якраз на такому місці, де за цілий південь не було тіні. На його чолі, щоках і руках почав виступати піт дрібними блискучими краплинами; він нетерпливо прислухався співові, котрий потоком виливався з церкви. Вже прочитано благословеніє, коли нараз патер з гніву мало що в голос не заляв — із церкви розляглося: Радуйся, Николає, великий чудотворче!

— З розуму зійшов піп, чи що? Захотілось йому сьогодні читати акафіст!

Але гнів на ніщо не придався, — треба було ждати кінця акафісту. А о. Чимчикевич немов би навмисне кожне слово виголошував протягло, поволі, мов би догадувався, якої муки зазнає патер Гавдентій! Доброї півгодини тягнувсь акафіст; а як вимучився за той час патер на своїй кам'яній амбоні на сонішнім скварі, того ні пером описати, ні в казці роз-

¹ Барет — попівська шапочка у католиків.

казати. Радо був-би зліз він з плити й сів у холодку під дзвіницею, коли б не громада дітей і старших дівчат, котрі повиходили з бабинця і поставали під церквою, заєдно християчись і споглядаючи на нього.

При них злізати якось нескладно. Патер разів з двадцять послав їх до чорта, але це небагато помагало. Дрібні крапельки поту давно вже перемінилися на ручайки, що тихо спливали долі щоками, по плечах і грудях. Сорочка була на нім зовсім мокра і прилипала до тіла. Кров біла сильно в лице, голова горіла, в ушах шуміло, в горлі пересохло; патер став напrawdę побоюватись сонішного удару або якоїнебудь нагальної слабости.

Ну, слава богу! Вже скінчився і акафіст! Він зідхнув свобідніше. Але що ж це? В церкві спів затих, щось говорять. Може ж то бути? О. Чимчикевич почав проповідь! Патер іронічно усміхнувся, пригадавши собі оповідання про його проповіді.

— Мабуть вона не буде довга, — подумав він. А все ж таки шкода, що я не в церкві. Було би цікаво послухати!

Дійсно, варто було почути ту проповідь.

— Дітоньки мої, — промовив о. Чимчикевич, — вичитав я оце в старих паперах, що нині якраз сто літ минає... еге, сто літ, як один день, як у нашому селі Товстохлопах вибухла страшна пошесть! Півсела вимерло за один тиждень. Триста вісімдесят душ без сповіді і причастя святого. Нехай нас усіх бог боронить від такого, небожата! А як гадаєте, дітоньки мої, чи не годилось би нам якнебудь відсвяткувати столітню пам'ятку такого великого нещастя?

Нарід стояв, христився набожно й зідхав з глибини душі.

— Так слухайте ж, як я про це думаю, дітоньки! — продовжав о. Чимчикевич. — Відправмо молебень з коліноприклоненням за ті померші душеньки, а опісля виберіть собі кільканадцять парубків щодужчих, розумієте? І нехай вони за чергою до самого вечора дзвонять, не вгаваючи. Нехай ті голоси ідуть до всевишнього бога і сповістять тих наших небіжчиків, що ми і по сто літах не забули про них. Нехай це буде богу на хвалу, щоб він змилювався над нами й відвернув від нас усяке лихо, усяку чуму тілесну й духову. Амінь.

По тих словах задзвонили маленькі церковні дзвінки, відтак обізвалась тонка сигнатурка¹ у церковній копулі, а за нею загуділи грімкі голоси з дзвіниці. Нарід упав на коліна й почалася панахида. Патер, глядів здивований, не розуміючи, в чім діло, не знаючи, чи йому стояти, чи також упасти на коліна. Вкінці і він приклякнув на своїй плиті.

Скінчилася панахида, скінчилася служба божа, но дзвони як гуділи, так гудять. Християчесь, почав нарід виходити з церкви; дівчата в білих сорочках і різнобарвних стяжках пестріють, як мак; за ними показались жінки в білих намітках, засіріли мужики в темних свитках; діти купками розбіглися по кладовищу. Патер стояв на камені облитий сонішним блиском і перехристився. Нарід цікаво згромадився круг нього — а дзвони гудуть, не втихаючи. Зі злосливою усмішкою тиснуться парубки до дзвіниці, вистукують тяжкими чобітьми, спинаючися вгору по крутих сходках, а ті, що вже вилізли, повихиляли голови зо всіх вікон і отворів і з неменшою

¹ Сигнатурка — невеличкий дзвоник.

цікавістю глядять на єзуїта. Крізь гучний голос дзвонів чути їх регіт.

Зібралась ще більша юрба народу, патер перехристився ще раз, потім здивований глянув на дзвіницю, мов би питався очима, коли вже перестануть там дзвонити? А дзвони і не думають переставати, гудуть, щосили. А хороші й голосні ті дзвони на Товстохлопській дзвіниці! Розповідають, що вилито їх із колишніх козацьких гармат, що тут були затоплені в болотах по якійсь битві, а пізніше віднайшли їх мужики. Хороші, голосні дзвони! Як усі сім задзвонять разом, то при дзвіниці свого власного голосу не вчуєш, гомін їх чути в сімох сусідніх селах.

Патер перехристився третій раз.

— Во ім'я отця і сина, — почав він грімким голосом, та куди там! За дзвонами нічого не чути.

— А що, не перестануть вони там дзвонити? — крикнув він щосили до зібраної вколо нього юрби.

— Га, що, як!? — закричали йому в відповідь люди.

— Не перестануть дзвонити? — ревнув щосили патер.

— Перестануть!

— Коли?

— Увечір.

— Як то увечір? А чому ж це?

— Чуму проганяємо.

— Яку чуму?

— Сто літ тому! Чума була! Триста душ без сповіді! За померші душі! Чуму проганяємо! — Такі уривані фрази розібрав патер з-посеред змішаного крику народу. Зараз догадався він, що це нова видумка Чимчикевича.

Очі його заблискали гнівом, і він зіскочив з каменя на землю.

— Я вам маю говорити проповідь, — промовив він ласкаво до народу.

— То говоріть! — роздалися голоси з купи.

— Як же мені говорити, коли дзвонять? Скажіть, щоб перестали!

— Ні, не можна!

— Але мені сам староста дозволив говорити!

— То говоріть!..

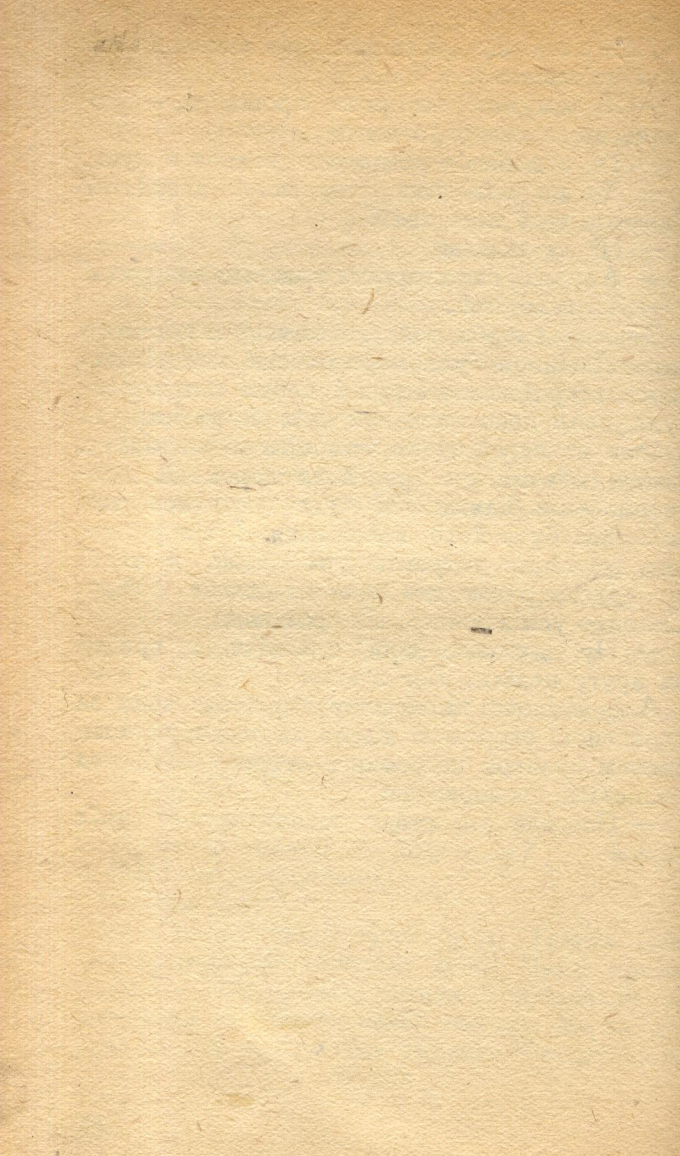
З-посеред юрби роздавався чимраз частіший сміх. Дзвіниця була переповнена молодіжжю, серед котрої кожний рух і слова патра розбуджували непогамований сміх і радість. А дзвони не переставали гомоніти ні на мінуту. Патер побачив, що труд його даремний, противно: чим більше він буде лютитись, тим смішніше буде його положення. І він роздумав, що ліпше уступити цим разом, в надії, що другим разом тим повніше осягне перемогу. Солодко усміхаючись, він промовив:

— Ну, дзвоніть собі, дзвоніть, я приїду на другу неділю. Бог з вами!

Але сідаючи на бричку, що тут таки за церковною огорожею ждала на нього, він стисненим кулаком погрозив в сторону попівства і злосливо проворкотав:

— Почекай ти, стари шизматику, я тебе науче!

1887 р.

КАЗКИ И САТИРИ

КУДИ ДІВАЮТЬСЯ СТАРІ РОКИ

Бо аджеж десь вони мусять бути! Пан Богдан Дідицький¹, що правда, сказав колись що

Рѹкъ старый уже пропаль
Въ мори векових временъ,—

але всі мої географічні відомості не вистарчають на те, щоб знайти на якійбудь мапі те „море вековых временъ“. А прецінь мусить це бути не мале море, коли стільки тисяч давніх років уже потонуло в нім, а ще й досі кожний новий рік також там знаходить місце. Бо щоб вони були з цукру й розпливалися в воді того моря, цього б я не сказав: борше вже з соли,

¹ Богдан Дідицький — один із визначніших діячів москвофільського руху 50 — 70 р.р. в Галичині. Писав оповідання, поезії, але чудернацька мова, що мала бути нібито літературною російською, позбавляє їх всякої вартости. Брав участь в мовних спорах 50 р.р., виступаючи проти народньої мови, а боронячи т. зв. „книжну мову“, що мала бути нібито російською, а по суті це була мішанина галицьких діалектів, польської мови, церковнослов'янської й російської. 1866 р. випустив книжку: „В одинъ часъ научиться малорусу по-великоруски“, але сам Дідицький до смерті не навчився російської мови, і слабо володів українською. Інтересні в його спомини про Шашкевича і стаття про Федьковича. Написав також „Историю Руси“.

бо це кожний признає, що не один такий рік прийшовся йому дуже солоно.

А хто знає, може вони й зовсім не пропадають, але чергуються, так що приміром найстарші роки з самого дна вилазять і, обсушившись на сонічку, вертаються назад на землю? Дивно лишень, як їм хочеться якраз у таку студену пору, перед Йорданом, одним лізти в воду, а другим вилазити з води. Тим старим рокам, що з цього світу перед новим роком стрімголов скачуть у те таємниче море, мусіло певно дуже вже надійти на землі, коли, не можучи довше видержати з миром християнським, доходять аж до самовбивства.

Та й справді удармося в груди і скажімо по щирості, чи не кривдимо ми їх, бідних? Хто з нас коли скаже: „Е, старий рік був добрий рік?“ Де там! Кожний радше скаже: „Богу дякувати, що минув! Бодай не вертався і не снівся! За його панування жінка мені вмерла, а теща, яку дармо годую, жива лишилася! За його порядкування жито не вродило, а за те дикий мак і блавати¹ — пропав би зі своєю естетикою!“ І так кожний знайде якийсь камінець, щоб кинути на нього. А за те кожний з одверими раменами вітає те молоденьке хлоп'я, молокососа, новий рік, хоч і не знає, чи він принесе бодай половину того добра, що попередній небіжчик. Така то вже натура людська!

А хто ж тому винен, що старий рік так злобно панував і так погано порядкував? Чей же² певно не він сам. Бо коли ж йому було, в дванадцяти місяцях ростучи і старіючись,

¹ Блават — волошка.

² Чей — мабуть.

розуму набратися? А ще ж і ви, любі читачі, зразу, скоро тільки настав він, надто таки розпестили його, кланяючись йому, мов божкові, строячи його в цвіті найкращих надій, леліючи його в золотій колисці блискучих ожидань. А до твердої, розумної роботи ви його не заставляли, то й не дивуйтеся, що він вам уродив замість жита мак і блаватки, а замість певної будущини злудні фата моргана!

Мені жаль їх, тих старих, а так несправедливо укаменованих років. Коли б їм так одному з другим — гадав я собі — дати трохи більше часу до розвою, трохи старанніше виховання, не так би вони поставилися! Довго міркував я, як би зарадити цьому лиху, а далі таки не видержав і пішов сам від себе в депутації до пана Палюха, що то „состоить надзирателемъ бурси Народного Дома”².

— Високоповажаний добродію, — зачав я свою орацію.

— Перепрошаю вас, — відрубав мені праведник, — я не есьм жаден високоповажаний, ані не жаден добродій. Правильно говориться: „благородний господине”.

— Нехай і так, — сказав я. — Отже, високоблагородний господине (п. Палюх з задоволенням похитнув головою), я тут маю на приміті вихованника, на котрого настоящим вихованію дуже багато залежить.

— Очень много зависит! — поправив праведник.

— Ну нехай собі й зависить. Я хотів би дати його під ваш високоумітний догляд.

— Многоуважаемый надзор! — поправив він, не порозумівши.

² Народній Дім — багата досить організація, яку в свої руки забрали москвофіли.

— Еге, еге, так само, як ви кажете.

— А соізвольте вас спросить, хто он таков? До якої русської партії належить?

— Що з нього зробите, те й буде.

— Очень хорошо. Но на бесплатного у нас міста ніт.

— О, він багатий, дармо не схоче. Він сам задармо роздає не одному тисячі й мільйони.

— О, ежели так, то прошу. А на долго?

— Отож то в тім і біда, що не надовго, — сказав я. — Це, бачите, новий рік. Досі ще він маленький, лежить у повіттю, а за кілька день його покличуть до панування, то вже запізно буде до бурси давати. Ходило б о те, щоби за тих кілька день...

— Перепрошаю вас, господине, — сказав нараз праведник, хапаючи за капелюх, — я не имію времени с вами глагольствовать. Мое почтеніе.

Так розбилася моя добронамірена проба дати новому рокові якесь хоч трохи приличніше виховання від того, яке мали його попередники. Коли б бодай продовжити його вік хоч учетверо, чей би все таки за той час більше розуму набрався! — думав я собі і пішов через вулицю до „Народної Торговлі“.

— Дай боже час добрий і фляшку коньяку! — сказав я, щадячи слів.

Пан Ничай зрозумів мене й не сказав нічого а лишень почав пакувати коньяк.

— Слухайте, господине, хочу у вас розпитати про одну річ, — сказав я, платячи.

— Прошу, — сказав п. Ничай, числячи гроші.

— Чи не можна-би з вашого народньо-торговельного і економічного становища продовжити найближчий рік хоч учетверо?

П. Ничай скривився на мене, мов середа на п'ятницю.

— Т-та про мене, — процидів він, — але ви нас заріжете. Тут і так люди не платять довгів, а при таких продовженню терміну...

— Бувайте здорові! Бувайте здорові! — Я вже був за дверима.

— А, то ти! — крикнув до мене чоловік, якого я з розгону, вискакуючи з дверей, мало з ніг не звалив і який за те рівночасно заплатив мені порядним штурканцем у бік.

— Еге, я! — відійкнув я, оближуючися після удару. — А ти хто? Бігме, не добачаю?

— Аджеж Скрудж!¹

— Чи на правду? Дорогий Скруджу, ти юрист, — скажи мені, будь ласкав, чи з вашого юридичного становища не можна би наستاючому новому рокові продовжити дні живота його хоч у четверо?

— В жаден спосіб не можна, — відмовив Скрудж. — Поперше, що вексельовий закон числить проценти від ста на рік; подруге, що суди засуджують злочинців на роки, а в разі продовження року треба би змінювати закони, а це в нас забрало би хоч сто літ часу, а за той час усі злодії...

— Добре, добре! — сказав я, — бувай здоров!

Іду я собі дорогою, аж гульк, насупротив мене штильгукає на паличках п. Нагірний, між іншими своїми професіями також редактор „Нового Зеркала“.

— Пане Нагірний, — кажу я, — змилуйтеся надо мною і над бідним новим роком! Поворухте своїм технічним розумом і зробіть так, щоб тому новому рокові продовжити дні живота його!

¹ Один із персонажів Діккенсової повісти „Святий вечір“. У ту пору ця повість була перекладена на нашу мову, й перекладача її д-ра Е. Олесницького, звали в приятельськiм кружку Скруджем (І. Франко).

— Що ж, голубчику, — відказав мені ласкаво п. Нагірний, — із становища технічного я не маю нічого против вашого пляну, бо церкви які я будую, не бояться зубів часу й постоять щонайменше своїх сто літ, хоч кожний рік буде вчетверо довший, ніж досі. Але зі становища редакторського, то знов інша історія. Вправді передплатники „Нового Зеркала“ взирали би аки младенці, коли б їм за ціну зложену на один рік присилано часопис чотири роки, але що заробить редакція?

— Ваша правда, ваша правда! — сказав я і розкланявся. Ні, мабуть не з цього боку я взявся до речі! Ніяк не йде продовжати кожному рокові дні життя його! А от якби так зробити, щоб молоді роки, поки ще являться у нас, повчилися трохи розуму у старих? Еге, якби то знати, де ті старі діваються! Думав було іти до Андрія Івановича Дідицького та розпитати його дещо ближче про „море вікових времен“, а далі роздумав. Адже й сам Андрій Іванович не знає цього докладно, або знає стільки ж, як про того Мелхиседека, що був вірцем священства для батька Михайла Качковського! ¹ * Краще розпитати у якої баби, що зуби з'їла. Отак думаючи, я був уже

¹ Мих. Качковський — залишив після своєї смерті значний грошовий фонд на москвофільські цілі, чим єдино і славився. За життя мало чим помітний, опікувався частиною москвофільської молоді. З залишених ним фондів оснований „Товариство імени Качковського“. Дідицький написав біографію Качковського, а так як матеріялу до біографії цього невеличкого діяча було небагато, то прийшлося писати багато дрібниць і нісенітниць, щоб хоч цим заповнити убоге на факти життя Качковського.

* В першому томі біографії М. Качковського, написаної Б. Дідицьким, батько Качковського названий „іерей по чину Мелхиседекову“ (Ів. Франко).

на бернардинській площі, де здовж вулиці тяглися ряди прилавків із овочами.

— Може ви, бабусю, знаєте, де діваються старі роки? — запитав я у найстаршої перекупки, купуючи в неї за два крейцарі яблук.

— Знаю, синочку, все знаю. Із старих років робляться добрі давні часи, знаєш, ті славні часи, коли то ще баба дівкою була.

— Ну, алеж бо говорять, що вони кудись тонуть, бабусю?

— Так, синочку, тоне все лихо, все нещастя, вся погань. А що в котрім році була крихітка доброго, то те пізніше в нашій пам'яті росте-розростається, обливається барвами веселки і живе безсмертно. Лиш той, синочку, бідний, у кого в жаднім старім році серед купи погані і непотрібства не було ані зеренця чистого добра. Для такого старі роки стаються опирями, що не дають спати ані в ліжку, ані в труні по смерті. Такий чоловік і сам стається опирем, дух святий при нас! Добраніч, синку!

Абож я знаю?! Може стара й правду казала. Її закарлючений ніс свідчив, що вона якась не проста баба, а мабуть ворожка.

1884 р.

ЯК ПАН СОБІ БІДИ ШУКАВ

I

Було то не давно й не пізно, а так у самій середині. Жив тоді в нашім краю один пан багатий, котрий дожив до двадцять п'ятого року, а не чув ані разу про біду. Цілком не розумів, що значить це слово. Його отець тількищо вмер, ситий слави й віку, маєток лишив великий і добре загосподарований. Шпіхліри, каси повні, повні стодоли й обори, слуги вірні й прихильні панові, славне ім'я предків, здоров'я, молодість і краса, — чого ж більше можна жадати від долі? Тож нічого не жадав молодий пан. Жив по-панськи, вітцівського добра не марнував, в політику не вдавався, віддавав богу, що боже, а цісареві, що цісарське, і на тім кінець.

І був би молодий пан таким робом прожив увесь свій вік, коли б не випадок на око дрібний, що одначе знищив його супокій, затроїв життя, зруйнував маєток.

Одної суботи пішов пан по смачній вечері на прохід до огорода, з огорода зайшов на гумно¹, а з гумна до стодоли. В stodoli стояла ціла купа людей: підданих хлопів, до-

¹ Гумно — обійстя, тік.

зорців і панських двораків, а з-посеред тої купи долітали до панського слуху якісь лускоти, ніби молочення, але помішане з жалібним криком і стогнанням. Зацікавлений вступив пан, щоб поглянути, що то діється. Цікавий побачив образок. Під стіною на кріслі сидів головний завідатель панських дібр і голосно числив, поглядаючи від часу до часу в невелику книжечку. На тоці лежав розтягнений мужик і йойкав, і стогнав, і кричав. На його руках, плечах і ногах сиділи три сильні драби¹, а два інші прали канчуками в те місце, відки, ноги ростуть.

— Що ви робите? — питає цікаво пан.

Завідатель станув перед паном, уклонився і сказав:

— То, прошу пана, Проць Шуліка відбирає свою тижневу порцію.

— За що?

— Три рази спізнився на панщину.

— А так! — сказав пан, заспокоївши свою цікавість і хотів відійти.

— Ой бідонько ж моя, бідонько чорна, — крикнув мужик, розтягнений на тоці. — І на полі щодня били за спізнення, і тепер ще б'ють. А в мене жінка хора, дитина вмирає, біда дома, нема що раз в рот вложити, і не спізняйся!

Дальші слова заглушив поновлений лускіт батогів о тверду, висохлу хлопську шкіру. Але пан, почувши ті слова, нагло станув зворушений ними, потім вернувся і махнув на гайдуків, щоб перестали молотити.

— Що ти говориш про біду? — запитав він Проця. — Що це таке?

¹ Даб — босяк, голодранець.

Проць піднісся з землі й витріщив на пана свої сиві очі.

— Біда, паночку? — вистогнав. — Що то біда? Біда, то біда, пек їй! То наш щоденний хліб.

— Ваш хліб? Як же вона виглядає? Нічого про неї я досі не чував.

— Га, то пан щасливі. А я дотепер не чув про такого, хто би її не знав.

— Отже ти її знаєш?

— Ой, паночку, від коли мене мати на світ народила.

— Ну, то покажи її мені!

Мужик стояв і почав чухатися в потилицю.

— Як же я її ясному пану покажу? Вона всюди є.

— Брешеш, хлопе, бо в мене її нема.

— Дай боже пану здоров'я! — сказав мужик, кланяючися пану до ніг — але за те я її бачу. Для мене все біда на світі.

— Кажи, що?

— От, ті канчуки, наприклад, мій нинішній біль — хіба не біда?

— Брешеш, драбе, то заслужена кара.

А панщина хіба не біда?

— Брешеш, шельмо, то святий обов'язок.

— А той голод і холод, що терпимо в хаті хіба то не біда?

— Брешеш, то через твоє лінивство.

— А слабість жінки і дітей хіба не біда?

— Брешеш, то воля божа, що для твого ж добра насилає проби на тебе!

Мужик стояв остовпілий, не вмів нічого більше сказати.

— Но, скажеш мені, де властиво твоя біда, чи ні? — грізно крикнув пан.

— Га, паночку, найбільша моя біда та, що я на світ народився.

— Так? То ти будеш блюзнити пану богу? Кладіть його, хлопці і валіть йому решту, скільки ще там йому належиться, а крім того десять кив в додатку, нехай не ображає пана бога.

Відійшов пан, а мужик, нічого більше не кажучи сам положився на тоці, щоб відібрати решту своєї „заслуженої кари“...

II

А пан тим часом ішов далше і думав. Любив думати цей пан.

— Бреше, шельма хлоп! Дурне слово винайшов, щоб покрити власне недбальство, ліни्वство і глупоту. Хто працює, той має. Хто сповняє свої обов'язки, той має чисте сумління. Хто рано встає, тому пан біг дає.

Гарно думав пан і розумно, забув лише, що він сам не працював, а мав, не сповняв жадних обов'язків, а чув себе найспокійнішим на світі, а рано вставати ще змалечку не любив страшенно.

— Але я їх відучу від того! — говорив він далше сам до себе. — Не позволю більше говорити такі дурні слова, або хай мені покажуть ту біду, нехай її сам побачу, сам зазнаю. Доки цього не буде, нізащо в світі не повірю, що вона є на світі. Аджеж я бачу і чую і розумію, як бог приказав, так самісінько, як кожний чоловік, як кожний мужик. Так само бачу сонце, блакить неба, зелень дерев, чую піяння когута¹ і лускіт цівів, усе так само. Для чого ж він каже, що всюди бачить біду, а я ніде не бачу її? Бреше, лайдак та й годі.

¹ Піяння когута — спів півня.

Розумний був пан, у школах учився, не вірив тому, що пан біг уліпив шляхтича з іншої глини як мужика, тож і зовсім розумно міркував, що коли однакові очі, то й бачити мусять однаково.

Власне йшов пан стежною через величезний овочевий сад, коли нагло перед ним з криком перебіг обдертий сільський хлопчина, а за ним щосили гнав старий, кривий на одну ногу садівник, махаючи суковатим костуром. Хлопчина, придержуючи лівою рукою капелюх на голові, а правою махаючи, як веслом, скочив через рів, видряпався на пліт і, мов грушка покотився з нього на другий бік. Був би садівник може дігнав і зловив його на плоті, але сарака² не зміг перескочити рова, розігнався в своїм запалі і замість на другий бік, ляпнув у саму середину рова, по коліна в болото.

— Що тут діється? крикнув пан, станувши над берегом рова, з котрого насилу старався вилізти старий садівник.

— Ет, ясний пане, — стогнав старий, — біда моя з тими хлопчиськами. Лише відвернувся, зараз один з того, другий з другого боку до саду закрадається, яблука краде.

Пан стояв і грізно поглядав на нього.

— Біда, кажеш? Що то значить біда?

Садівник подивився на пана не мудріше від мужика.

— Біда, ясний пане, то... то... то біда та й по всьому.

— Не кпи собі з мене, старий дурню, кажи докладно, а коли ні, то ще нині прожену тебе зі служби.

² Сарака — бідолаха.

— А нехай бог боронить, ясний пане!—крикнув старий. — А де ж би я подівся на світі? Я в небіжчика старого пана...

— Дуби смалені плетеш, — перебив пан, — не про те питаю! Кажи, знаєш біду?

— А хто ж її не знає, ясний пане?

— Ти за себе відповідай, а не за хтось!

Знаєш її? Що вона за одна? Як виглядає? Старий з зачудованням поглянув на пана. В голові майнула думка, чи пан, буває, не вдурів?

— А як же має виглядати, прошу ясного пана, — сказав прижмурюючи повіки. — Подібна до старої баби, в лахманах, боса, голодна і нічим її наситити не можна.

Розгнівався пан на такий невчасний жарт.

— Що ж ти, блазню, думаєш, що я дурень такий, як ти, і плетеш мені дурниці. Хочу її видіти, хочу з нею познайомитися.

— Не дай того, боже ясному панові, — скрикнув старий.

— Не плети нісенітниць — крикнув пан, — коли я хочу! Або мені покажеш її ще нині, або не маєш у мене місця.

— Та відки ж я її візьму?

— Звідтам, де вона є. Таж ти її знаєш!

— Мій боже, вона є всюди й кожний її бачить, а хто її не бачить, той щасливий у бога, того вже так пан біг сотворив, щоб усе лише добре й гарне на світі бачив, а біди ні. Ясний пане! Най пан бога не ображає і не викликає вовка з лісу!

Але пан уже не слухав тої просьби і відходячи, крикнув до старого:

— Ще нині хочу бачити її. А коли мені не покажеш, то щоб завтра і сліду твого в моїх добрах не було.

Старий стояв мов оголошений. От так маєш! За тридцятилітню вірну службу така заплата. Для якоїсь панської примхи він мусить на старі літа тратити кусник хліба. І що такого сталося панові? Яке лихо підшепнуло йому ту нещасну гадку про біду? Старий думав і ні до чого не міг додуматися.

III

Повертаючи до свого двору, побачив пан на подвір'ю купу старостинських посіпак і гайдуків і міських поліцаїв, що вели двох людей зв'язаних, обдертих і покривавлених.

— Що то за люди й куди їх ведете? — запитав пан.

— То розбійники й розбишаки, напали на одного купця і обрабували його в лісі, аж ось ми зловили їх.

— Ми невинні люди, — благальним голосом закликали ув'язнені, — ми йшли спокійно дорогою, коли вони зловили нас. Біда вигнала нас із хати, біда вигнала ще в гіршу біду.

Як опарений скочив пан, почувши ті слова.

— Брешете! — крикнув. — Та біда, про котру говорите, то ваша власна вина. Не вірте їм, слуги закону! Скільки раз із уст таких лайдаків чув я слово „біда“, стільки раз переконувався, що вони закривають тим словом власну вину.

— Ми прийшли до ясного пана, щоб нам пан дозволили умістити їх через ніч у безпечнім місці, поки завтра поведемо їх до міста, — сказав начальник посіпак. — А тим часом можна й перевести з ними слідство, як належиться.

— Радо сповняю ваше бажання і прошу всіх на нічліг. І на слідство також позволяю.

І пан прикликав своїх гайдуків, щоб були до помочі при слідстві з арештованими. Коли

ті не хотіли добровільно признатися до сповненого злочину, принесли панські слуги розпалені шини, котрі приложено до стіп ув'язнених і держано доти, доки не призналися. Потім стогнучи, зі спаленими підшвами вони були вкинені до пустого, мурованого шпіхліра. А пан, утішений своїм щасливим здогадом, пішов до покоїв.

— Так є, — думав він. — Ті люди мов діти; кажуть, що биті, а не кажуть, за що. Наслідки власної своєї вини й підлоти називають бідом. Бажають спастися від неї, а не позбуваються своїх блудів. Відтепер маю певну міру в руці, маю ключ до пізнання людської вдачі. Хто каже, що йому біда, у того або сумління нечисте, або голова немудра. Тою мірою буду їх мірити і всім покажу, що добре на тім вийду. А передовсім із моїх слуг не стерплю ані одного в себе, котрий заїкнеться про біду.

І пішов пан до касієра, що похилений числив і числив при світлі лойової свічки.

— Ну, що ж там у тебе, моспане? — спитав пан.

— Біда, ясний пане, в тім місяці доходи не покривають видатків.

— А так? — сказав пан, червоніючи з гніву. — Добре, завтра віддаси мені, моспане, касу і книги, не маєш у мене більше місця.

— Алеж ясний пане, — простогнав касієр, блідніючи цілий, як хуста. Пан одначе не слухав. Ішов на гумна, де гуменний тількищо скінчив перегляд худоби, пригнаної з паші.

— А що ж там, гуменний, як у вас іде? — запитав пан.

— Біда, ясний пане, десь пастух у лісі дві корови згубив.

— Здаси завтра свою службу іншому, я більше не потребую твоєї служби.

— Але ясний пане, — йойкнув гуменний мов громом поражений, але пан був уже далеко. Там конюший доглядав, як поєно з дубових відер панські цугові коні.

— А що там, пане конюший? — крикнув здалека пан.

— Та біда, ясний пане, буланий огерик зломив ногу.

— Там до чорта! — крикнув пан. — Прийдеш мені завтра до обрахунку, не маєш у мене більше служби.

Конюший станув, мов обмитий зимною водою, і мняв у руці здоймлений капелюх, але не сказав ані слова. Тим часом пан ішов уже напротив польового, котрий вертав з поля.

— Ну, що там у полі? — запитав його коротко.

— Біда, ясний пане, вчорашній град витовк нам лан вівса під лісом.

— Не маєш, аспан, від завтра в мене служби! — ревнув пан і, як бісноватий, побіг далше. Напротив нього, поважно ступаючи і оглядаючися довкола, йшов головний завідатель панських посіlostів, чоловік хоч із шляхотським гербом, але з дерунською душею. Тримав він цілу службу в клізгах, пильнував усього, запобігав і щадив, знаючи, що чим більше буде на купі, тим більше можна з тої купи взяти для себе, не лишаючи ані сліду, ані підозріння. І тепер власне він обчислював, що в минувшій місяці приросло для його кишені і до якої суми заокруглиться збита вже кабза¹, за котру думав в коротці набути одно з гарних дібр у близькім сусідстві.

¹ Кабза — гроші.

— Ну і що ж там, пане брате? — сказав до нього пан.

— Все добре, ясний пане, — усміхаючися, сказав завідатель.

Аж зідхнув пан, аж на серці йому полегшало. Вічна біда, від котрої зачинали свої відповіді найстарші й ніби найвірніші слуги його вітця, зачала наповняти його перестрахом. Зачинав чути себе окруженим злодіями, розбишаками і опришками. Тож незвичайно врадувався, подибавши хоч одного чесного чоловіка, у котрого сумління чисте, котрий не мав потреби своїх провин або лінивства покривати тим глупим і безбожним виразом „біда“. Щиро стиснув пан руку вірного слуги і приятеля і, приязно з ним розмовляючи, пішов додому.

IV

Була ніч, чудова, тиха, ясна й тепла, липнева ніч. Не клеїв сон панських повік і дивні якісь думки снувалися в голові. Встав пан, надів на себе легкий полотняний плащ і вийшов з покою. Йдучи коридором до головних дверей і переходячи побіч кімнاتок, де жили старші офіціанти, він чув якийсь глухий плач у покою старого садівника, конюшого й польового. Кожний із них був сам зі своєю гризотою, жаден може не знав, що така сама доля спіткала й інших крім нього. Кожний може крив перед іншими свій біль, щоб тепер у темній самоті тим сильніше почувати його урази. Стидно якось і негарно зробилося панові на душі; як злочинець, гонений голосом власного сумління, утікав він здовж темного коридору, стиха відімкнув входові двері і вийшов на подвір'я.

Ясно було, як удень. Не оглядаючися поза себе, йшов пан зразу скоро, а потім чимраз

поволіше і не глядів, куди йде. Ішов і думав, а радше півголосом розмовляв сам з собою.

— Мав же би я помилятися? Мала ж би ця біда бути чимсь правдивим, дотикальним, сильнішим від людей, що панує над ними помимо їх волі? Але в таким разі мусів би я щось знати про неї. Кільканадцять літ посвятив я науці, пізнаванню минувшини, теперішности і оточуючої нас природи, а про біду, як про щось дотикальне, я не чув. Та й тепер хоч і як напружую свою думку, ніде не можу добачити її. В природі є порядок і гармонія всіх речей, певні, незмінні закони, але біди ніякої нема. І поміж людьми є також певна гармонія, порядок, усвячений законом і переказами бувальщини, але й тут нема біди, як якогось відрубного закону, як видимого явища. Ні, моя правда: біда, то лише прикровка нездібности або нечистого сумління.

— Неправда, — відізвався лагідний, але певний голос тут же обік нього. Без особливого страху або зачудування оглянувся пан, бож прецінь не було чого страхатися, він був на своїм подвір'ї, а ніч була така ясна. Обік нього нечутними кроками йшов парубок, убраний у легкий, повіваючий плащ, з ясным лицем і ясным, на рамена розпущеним, волоссям. Не злякався пан, ані не зачудувався, побачивши його; так йому якось було любо на душі, як коли би з тим молодим чоловіком знався від найменшої дитини.

— Чому неправда? — запитав пан.

— Є біда поза людською виною і нездібністю, — відповів молодий чоловік.

— Чим докажеш її існування?

— Нащо доказувати, коли можеш її бачити на кожному місці і в кожній хвили!

— А чому ж я її не бачу і не бачив досі?

— Бо ти глядів оком, озброєним формулками брехливої науки.

— Яким же оком можу побачити її?

— Оком любови і співчуття.

Знову стидно й негарно зробилося пановна душі. Мовчав, потупивши очі в землю.

— Ну, що ж хочеш бачити її? — запитав його товариш.

— Не знаю, чи потраплю, — несміло відповів пан.

— Знаю, що так, як тепер єси, не потрапиш. Не маєш розвиненого того змислу, що робить здібним бачити таку появу. Але скажи чи хочеш, щоб я тобі в тім напрямі отворив очі?

— Хочу, — крикнув радісно пан.

— Не тішся тим! Хто більше бачить, той більше чує, а хто більше чує, той більше терпить. Попереджаю тебе отже, що це справа зовсім неприємна й не цілком безпечна.

Задумався пан, нарешті відповів:

— Дві бувають підстави людського щастя: розум і маєток. Коли цей новий змисл не ослабить у мене ані одного, ані другого, то що ж злого може мені статися?

— Не тільки не ослабить, але зміцнить загострить ще. Тож хочеш, щоб я отворив, тобі очі любови і співчуття?

— Хочу.

— Ну, то ходи зі мною.

— Куди?

— До хати твого підданного, того мужика, котрого ти нині киями велів навчати, що нема біди.

— Добре, піду за тобою, — сказав пан, хоча чув, як якась холодна дроз пробігла йому по тілі.

Дрімає в сумерку вбога мужицька хата. Сумовито миготить з маленьких вікон жовтаве світло каганця. На твердій, брудній постелі лежить пожовклий кістяк, стогнучий, з розпаленими від гарячки очима, це жінка мужикова. На печі, овинений в брудні лахмани, стогне другий кістяк, це дитина, що ось-ось догоряє. А на лаві під вікном без жадної постелі, тільки кулак під голову відложивши, лежить господар і також стогне з болю по одержаних киях. У хатчині пусто, чорно, чути відразливий сопух нужди і занедбання, гнилих і виплюваних легких, передучора вареної і запліснілої капусти й разового, квасного хліба.

Плачливо скрипнули двері, ясніше якось зробилося в хатині; увійшов пан в товаристві незнайомого парубка. Ніхто не чув їх і не відізвався до них.

— Поглянь на те мешкання і уяви собі, що тут цілий вік мусять жити і вмирати люди брати твої — сказав парубок.

— Що ж, годі всім жити в палацах, хтось і в хатчині мусить — відповів пан.

— Але уяви собі, яке то мусить бути те життя, — сказав молодець.

— Таке, на яке заслугоють, — відповів пан.

— Поглянь на оцю невісту, на її висохле, як скіпа, тіло.

Знаю її від давна. Була пиячкою і неробою, тепер умирає на сухоти. Річ зовсім природня.

— Поглянь на цього вітця, на його тверді, спрацьовані руки, на його лице, цей живий образ терпіння і глухого супокою.

— Те, те, те, худобина й нічого більше. Таку худобу завсігди треба держати на ланцюзі і

під батогом, бо інакше буде кидатися і гризти людей.

— Але подумай: яка ж то страшна доля засуджує одних на те, щоб були худобою, щоб їх держано під батогом і на ланцюгах, а других на те, щоб жили в палацах і філософували про свободу і убагороднення?

— Що ж в тім дивного? На гною цвіт виростає. Щоб цвіт зацвів, мусить мати під собою підстілку, що сама гниючи, достарчає цвітам життєвих соків.

— Але яка ж ціль тих цвітів? По що ж їх? Для чого та підстілка мусить гнити для їх поживи?

— Розвій думок і ідеалів, це найвища мета людськості, це цвіт її існування.

— Але по що ж тих думок, коли для їх розвою дев'ять десятих людськості має бути гнилою підстілкою? Яка вартість тієї думки? Для кого вона має служити?

— Для себе самої. Думка сама для себе мета, в ній самій лежить її вартість.

Дитиняча забавка, — гірко промовив молодий чоловік, — пересипування піску з одної купки на другу. Але ні, коли ти розумний чоловік, то мусиш сам не вірити в те, що ти сказав. Не людськість існує для плекання думки, але плає думку для себе, для своєї користи.

— Що ж, нехай і так буде, — сказав пан, але і в такім разі тільки той може користатися з неї, хто думає.

— Хоча з тої, як кажеш, підстілки тягне живучі соки? — відповів молодий чоловік.

— Що ж, коли цвіт для гнилої підстілки зречеться цвісти, то ані сам не зацвіте, ані підстілці не pomoже. Ліпше з нагромаджених скарбів думки користати малому числу дума-

ючих, ніж кинути їх у пропасть забуття для того лише, що більшість із тих скарбів не може користати.

— Не може, кажеш? А пробували ви коли давати їй ту можливість? А для чого так пильно стережете тих скарбів, окружаєте їх таким штучним валом, щоби заборонити до них приступу негідним?

— Бо хлопство, — то дитя, а думка, — то вогонь. Дитя з вогню не скористає, а хату запалить.

— Але дитя, котрому на віки забороните вживати вогню, може вирости на чоловіка дикого, на двоногого звіря і нічого більше.

— Що ж я на це пораджу? — сказав пан, здвигаючи раменами. — Чи на те лише ти завів мене до цієї вонючої нори, щоб мені сказати оце? Не думай, що ти сказав мені щось нове. А особливо не думай, що тим отвориш мені очі любови і співчуття.

— Цілком нічого подібного не думаю, — відповів молодий чоловік. — Я тільки силувався домацатися в тобі живої душі і не міг. Я зважив тебе на вазі і переконався, що ти занадто легкий. А до тої хати увійшов ти лише на те, щоб із неї не вийти більше. Вона має бути для тебе школою, найвищим університетом. Тут маєш побрати останню, найвищу науку людськості, якої не дали тобі заграничні університети.

Пан усміхнувся на ті слова з погордою. Але молодий чоловік наблизився до простертого на лаві хлопа, взяв його за груди й підніс легко, як перце. Потім все ще сонного поставив побіч пана і сказав:

— Придивись йому добре!

— Обридлива худоба, — здригнувся пан.

— Знай же, що від цієї хвили ти будеш ним, вид і стан його візьмеш на себе, а він на твоїм місці засяде.

І сказавши ті слова, молодий чоловік п'ястунком, як величезним молотом, ударив пана в груди. Йойкнув пан у страшеннім болю і впав горілиць без тями. В тій хвилі погас каганець, що стояв на припічку, і в хаті зробилося зовсім темно і тихо, як у гробі.

VI

Уже починало дніти, коли пан пробудився зі свого тяжкого зомління. Сутінь стояла довкола. Отуманений, він лежав іще і помалу почав пригадувати. Темні спомини якихсь то страшних снів миготіли в його душі. Підвів голову, щоб оглянутися довкола, та нічого не міг побачити, крім тісної, сірої, квадратової шпари над своєю головою — маленького віконця хлопської хати. Опустив голову і вдарився о тверду, холодну землю. І нараз почув холод у цілій тілі і біль, утому і непевність, помішану зі страхом, як чоловік, що будиться з летаргії — в темнім, тіснім гробі.

Втім якийсь голос перервав гробову тишину, голос страшний, хоча ледве чутний: тихий останній стогін конаючого в тяжких болях, стогін, у яким ще раз проблискало ціле життя, повне терпіння, болів і глухої розпуки.

— Грицю! Грицю! — кликав цей голос останнім зусиллям перегнаних і виплюваних легких.

Якась невияснена сила похнула пана. В одній секунді зірвався з твердої своєї постелі, щоб бігти на цей поклик. Як шалений оглядався довкола, пригадував щось, але нічого виразно не міг пригадати. Перед собою бачив

велику глиняну піч з розваленими челюстями й надбитим глиняним горшком, бачив брудні, глиною помазані стіни і малі віконця, бачив дерев'яну полицю з мисками. Все те бачив при слабім блиску сходового сонця, що продирався крізь мутні шиби, але все те видавалося йому сном, страшним, гарячковим привидом. Правою рукою вхопив себе за ліву руку, щоб переко-натися, чи то сон, чи ява, — але нараз задри-жав, діткнувшись власного тіла. Йому видалося, що діткнувся чогось чужого. Рука була груба, зчорніла від гною і ціпа, порепана, повна шрамів і бородавок. Підніс її до світла — страх-страшений! Підніс другу — друга ще гірша. Поглянув на себе — на ньому була нужденна хлопська полотнянка, а під нею груба, зрібна¹ сорочка, перев'язана ликом замість пояса.

Знов голос, страшніший від першого. Зразу ніби початок якоїсь глибокої і болючої щикавки, а потім кашель сухий, довгий, невтишимий, що рвав груди і запирав дух, стискав серце слухача залізними кліщами.

Грім, котрий ударив о десять кроків від нього, не був би його так перестрашив, як той страшний кашель, що розливався цілою каскадою проразливих голосів, переходив у свист, у глибоке харкотіння, переставав і наново повертав, і здавалося, що кінця не буде мати. Під вражінням тих тонів пан стояв насеред хати, як остовпілий, не важучися навіть звернути очей у той бік, відки виходили вони.

Врешті кашель утих. І звільна, ніби пертий якоюсь непоборною силою, пан обернув очі в той бік. Ціле його єство тремтіло, він чув, що мусить побачити щось страшне, щось таке,

¹ Зрібна сорочка — з селянського полотна, саморобна.

чого ще ніколи в своїм житті не бачив. Та коли його погляд упав на пожовклий, дрижачий, у предсмертних судорогах кістяк невісти, напівголий, відкритий з брудної плахти, зі спраглими вустами і палаючими від гарячки очима, у нього вернула пам'ять. Згадав усе: де він і хто його сюди завів, і по що? Згадав, що бачив оцю невісту вчора, пригадав навіть свої дикі, немилосердні слова: „Була пиячка і нероба, а тепер умирає на сухоти“ — але всі ті згадки, хоч ясні, виразні і логічно з собою пов'язані, видалися йому чимсь так далеким, так давнім, що зір його душі ніби через величезний темний яр заледви сягав до них, на тамтої бік. Між тим, що було вчора, а тим, що є нині, лежала велика, неперебута, холодом зіваюча пропасть. Що було на її дні — він не бачив і не пробував навіть одгадати; здавалося, що хтось навіки заборонив йому заглядати на дно тієї пропасти. А прецінь у нутрі своїм він чув, що він той сам, що був учора, що має той сам засіб відомостів і поглядів. Лише в серці своїм чув зміну. Здавалося, що там нараз хтось розпанахав якусь заслону, поза якою зразу відкрився цілий новий світ, якого він досі ще не бачив. Якесь дивне, всепроникливе світло поплило з того нового світу і наповнило цілу його істоту. Не було це світло тихе, погідне, що викликає усміх радости або мрії, чутливої туги, але якесь палке, дошкульне світло, що болюче тремтіло по нервах, болюче шарпало ціле його ієство, попихало до стражденного походу по якійсь тяжкій, тернистій дорозі.

І власне в тім сердечнім ясновидінню було те страшне, що він побачив тепер в лиці, в очах, в постаті конаючого кістяка невісти, а

чого не бачив учора. Ціле її життя, ціле пасмо терпінь, унижень і недостатків, що зложилися на те, щоб з гарної, веселої, живої дівчини зробити те, що тут лежало, стогнало і вилося в болю перед ним на нужденній берлозі, — все те ясно в одній хвилі стануло перед очима його душі. Він знав її віддавна, від дитинства. Отець його взяв її з села до двору, щоб няньчила його сина. Її кругле, рум'яне, усміхнене лице з чорними, як терен, очима — це перша виразна згадка з його дитячого віку. Довгі, тужливі пісні, що вона співала тихим, але звучним голосом, колишали його до сну, уносили на рожевих хвилях у якусь чудову, зачаровану країну, повну світла, зелені й запаху. До неї било його дитяче серце першим щирим прив'язанням, бо матері своєї він цілком не знав і не пам'ятав — умерла в тиждень по його народженню.

І нараз якийсь нечутний вихор перелетів могучими крилами понад його вітцівською палатою. Ганна посумніла і почала украдкой плакати по кутах. Хоча очевидно старалася, щоб панич не бачив її сліз, та панич бачив їх часто. Чував якісь живі розмови вітця з Ганною, по котрих вона виходила з покою з червоним від сліз лицем. Врешті зачудувався немало, коли Ганна зникла з палати. Тихцем видано її заміж за пастуха Гриця і виправлено до села, з часом погнано і на панщину. Панич мав тоді вже вісім літ і не потребував няньки. Цікавий був, що сталося з Ганною, але не смів питати про це вітця. Тільки услужний Олекса, новий двірський пастух, розповів йому все так докладно і з такими смішними додатками, що панич посміявся немало і забув про Ганну.

Швидко по весіллю вона захворіла і вродила сина. Коли прийшла до здоров'я, погнали її враз із мужем на панський лан. Положила дитину до кобелі й пішла. Клала її разом з кобелею в борозну і обставляла довкола снопами, щоби лежала в тіні. Живучи вісім літ у дворі, відвикла від тяжкої праці; жала кепсько, поволі і мучилася при тім дуже. Польовий, котрий від давна мав її на оці, тепер, коли була жінкою другого, дуже часто заохочував її до праці ударами канчука; жала, поливаючи сльозами колосся. Польовий не пускав її до дитини, яка плакала в кобельці до розпуки і рвала своїм голосом її материнське серце. Муж її не любив, дитину її ненавидів і коли прийшла зморена і освягла¹, докучав їй тим, в чому не була винна, або бив її за леда слово. Так плили її літа, ті молоді літа, котрі в житті чоловіка, звичайно, бувають райським огородом серед нужденних піль і пустирів.

За два роки почорніла, висохла, збридла так, що годі було пізнати її. Погасли живі іскорки в її очах, сміх утік із уст. Почала напиватися. Такою бачив її не раз панич, коли вернув зі шкіл на вакації. На панщині співала розпусні пісні, сміялася, відбираючи удари канчуками, а відбирала їх не мало, хоч польовий уже без гніву і завзяття підганяв її, чи то махнувши на неї рукою, чи то з іншої якоїсь причини, про котру йшли голосні бесіди в селі й у дворі.

Бачив також панич її дитину, тоту нещасну, опущену й занедбану дитину. Лазила довкола хати, брудна, замурзана, в одній сорочині, обливаний щодня борщем і посипуваний порошком,

¹ Освяглий — змучений.

лазила то плачучи жалібно з голоду, то знову муркотячи щось собі і співаючи під носом та з подивом і страхом витріщаючи свої великі, гарні сині оченята на кожного прохожого. Яким глибоким болем проймає тепер ще панське серце сама згадка про ті очі, такі подібні до його власних! Живо, з убійчим упором, встає перед ним думка:

„Аджеж це був мій брат. Де він тепер, що з ним сталося?“

— А, знаю! — відповів сам собі на те питання, з тою самою поражаючою ясністю.

— Там, він на печі лежить, я бачив його вчора! Знаю, знаю, — додав, згадуючи його історію. Коли дійшов до десяти літ, узято його до двору за підпасича. Пас телята, потім корови в лісі, а коли раз погубив худобу і вернув з одним лише батоном до двору, копнув його розгніваний завідатель у груди чоботом так, що відразу почав плювати кров'ю, а потім казав його ще висікти канчуками. Не встав від того дня, — отець і мати понесли його з плачем на ношах до хати. То було перед двома роками.

І пан в одну мить скочив на припічок і поглянув у темний кут на великій глиняній печі. Під брудними шматами лежав там другий кістяк посеред убійчо смердючого повітря. Лице подовгасте, висохле, від давна не мите, лише очі великі, сині, майже зовсім уже вигаслі, недвижно поглядали на стелю. Ані голосу, ані стогнання не було чути, лише рідкий, тяжкий віддих підносив груди. Ноги були вже холодні. Очевидна річ, що остання іскра життя ледве вже тліла в тім до решти виссанім тілі.

— То твій брат! — крикнуло щось внутрі в пана так голосно, що він перелякався того свого власного, внутрішнього голосу.

І відчуваючи серцем усе те, що ті люди перетерпіли в своїм житті, відчуваючи, як близький, як коли б вони були частиною його самого, він почув, як холодний піт краплями виступав на його чолі. Тільки тепер він пізнав, що єсть біда, пізнав, що вона таке. Не сам біль тілесний, не гризота сумління, не знеохота, безнадійність і розпука, але все разом — ті рухи хробака, настоптаного ногою, те ламання й нидіння живої людини під важкими колесами суспільної несправедливості.

— Боже мій! Досить, досить того виду! — зойкнув пан з глибини душі і кинувся до конаючої невісти, яка знов почала кашляти.

VII

Довга тінь закрила віконце; дерев'яним ко-
стуром застукано о шибу.

— Гей, Грицьку, ти ще дома? — кликав зна-
двору голос отамана.

— Дома, — відповів пан.

— Збирай же ся на панське, сіно возити!

— Не можу, — відповів пан. — Жінка моя
конає, дитина вмирає.

— Покидай їх, нема часу! — крикнув отаман.

— Як же ж покидати близьких смерті?

— До сто чортів, — крикнув отаман, — нехай
і без тебе здихають, а ти йди! Пам'ятай, що
як другий раз тут прийду, щоб я тебе вже не
застав.

Отаман пішов, а пан стояв коло вмираючої,
як оголомшений, дивуючися сам собі, в який
спосіб він назвав її своєю жінкою, для чого
відізвся на поклик „Грицьку“, для чого не
дав отаманові пізнати себе, яко пан. Стояв
так довгу хвилю, подав води хворій, поправив

лахмани на хлопцеві, що вже ледве дихав, хотів ще щось робити, сам не знаючи. що має робити, коли втім скрипнули двері і увійшов отаман.

— Ти ще тут? — крикнув він замість поздоровлення.

— Алеж... алеж... — простогнав пан, чуючи що дрижить перед своїм власним слугою.

— Я тобі казав, лайдаку йди! — крикнув отаман і щосили вдарив його костуром по плечах, потім вхопив за волосся й поволік від постелі до сіней. Пан ішов, як неживий, ані не думав супротивлятися.

— Бери шапку та вила! — крикнув отаман і, вдаривши його в карк так, що йому аж свічки в очах засвітилися, попхнув його вперед себе.

— Грицю! Грицю! — почувся з нутра хати протяжний, жалібний голос.

— Марш, нехай здихає стерво! — крикнув отаман.

Похиливши голову, як віл під обух, з вилами і граблями на плечах пан вийшов на вулицю.

Вулиця була пуста. Сонце вже високо підійшло. Очевидно, всі вже пішли на панське — він був останній. Почав бігти, гнаний якимсь глухим, звірячим страхом і прокльонами отамана, а в душі його ненастанно лунав страшний кашель і крик конаючої: „Грицю! Грицю!“

На луці вже кипіла робота, шелестіли вила, обертаючи сіно, йшли розмови, жарти, чулися навіть співанки. Завідатель ходив по луці, розставлені гайдуки з канчуками пильнували працюючих і підганяли лінивих.

— Га, прецінь і цей кум іде! — крикнув завідатель, побачивши пана. — Вітайте, куме! Ви, певно, ще не по сніданню! Гей, хлопці, дайте но йому снідання, як належиться!

В одній хвилі гайдуки кинулись на пана й повалили його на землю. Один сів йому на голову, другий на ногах, а два почали молотити канчуками. Завідатель сміявся і похвалив їх зручність.

— Ну, а тепер, покріпившись, марш до роботи, — сказав весело завідатель. Пан мовчки взявся до праці. Не думав ні про що, добував остатків сил, щоби зрівнятися з іншими, але не міг.

— Е, як бачу, куме, ви нині не в гуморі! — крикнув над ним пан завідатель і скропив його канчуком. — Скоріше, скоріше!

Спотілий, змучений, ледве живий, грабав пан сіно, нічого не мовлячи, нічого не думаючи, як машина. Одно лише слово повторяв, те саме, що ще вчора здавалося йому підлою брехнею, а нині набрало для нього такого величезного значення.

— Біда! Біда! Біда!

А коли врешті, в хвилі найвищого змучення пан думав, що тут упаде без духу посеред луки й не встане більше, коли вже руки, ноги і груди рішуче відмовляли служби, завідатель крикнув нараз:

— Досить, ідіть їсти!

Сами випали з рук панових граблі, сами опустилися руки, він усів на тім місці, де стояв, і не говорив нічого, лише віддихав і шептав:

— Боже, чи ще не досить?

Кілька селян зблизилися до нього, розпитуючи про жінку й дитину. Пан мовчав хмурий. Зрозуміли його й, киваючи головами, шепотіли,

— Со духи праведними упокой їх, господи!

Якась милосердна душа віткнула йому в руку кусник чорного, разового хліба, печеного з помішаних остатків муки житньої, ячмінної,

вівсяної і стоколоси. Пан був голодний, то й не надумуючися, почав гризти той твердий хліб. І разом з хлібом якесь огірчення, обезсилення й роздразнення опанувало його. Досі він неясно якось представляв собі своє положення і вірив, що все те або страшний сон, або лише хвильова проба долі, кара за його твердий упір, і що леда хвиля якимсь чудом усе зміниться, і він вернеться на своє давнє місце. Але коли попоїв хлопського хліба, що камінем заліг у його шлункові, та віра почала розпливатися в нівіщо, і він почав розуміти, що те, що сталося вчора, вже не відстанеться ніколи... „А до тої хати увійшов ти на те, щоб більше не вийти з неї!“ пригадалися йому слова дивного молодця, і він похилив голову, як засуджений злочинець, і сидів у німім остовпінню.

Не жаль йому було за минувшиною, та проте теперішність боліла його ненастанно, тягом, як болить хробачливий зуб. Нараз здригнувся і напружив слух. Тут же за ним, на копищі сіна, сидів завідатель, занятий живою розмовою з завідателем сусіднього маєтку, який перед хвилею приїхав на коні. Говорили по-німецьки, очевидно, не боячися, щоб їх хтось підслухав і знаючи, що жоден мужик по-німецьки не розуміє.

— Коли ж купуете те село? — питає чужий завідатель місцевого.

— Перед новим роком тяжко буде.

— Ов, а то чому? Прецінь здавалося мені, що капіталу вам не забракне.

— В тім то й клопіт, що не стає ще двох тисяч до заплати з контракту.

— Через літо й осінь певно заощадите таку суму.

— А, розуміється. Урожаї маємо гарні, сіно також гарне. Можна буде продати сто кірців пшениці для себе, ну, і сіна півстирти можна буде на моє нове господарство відставити. Я вже з властителем умовився.

— Ну, то для чого ж хочете зволікати до нового року?

— Бо то, бачите, в тім сільці немає лісу з будівляним деревом, а тут у зимі зачнуть рубати, то можна буде яких двісті сосон для себе відложити. Прецінь знаєте, як там усі будинки занедбані.

— А так, бажаю вам поводження. Дай боже щасливо дійти до цілі! А що ж пан?

— А що ж би? Знаєте, як то кажуть: добре дуріти, коли приступає. Виріс в достатках і розкошах і, хоч про господарство не має поняття, вважає себе, бог знає, яким господарем, бо все йому ведеться. Цікавий я, як то йому буде вестися без мене. З великої розкоші забажав нарешті побачати біду і вчора мало що весь дім не перевернув догори ногами, найстарших слуг зі служби понаганяв.

— За що?

— Від кого лише почув слово „біда“, зараз жадав, щоб йому показав ту біду.

— Ха, ха, ха!

— А коли ні, марш зі служби! Ледве нині його упросили, щоб змилосердився над людьми.

— То диво!

— Дурний він, дурний: думає, що як досі було йому добре, так і навіки буде. Гей, пізнає він ще біду, аж йому вухами налетіть. Ну, а як же з вашими ощадностями? — запитав місцевий завідатель чужого.

— О, мені ще далеко до цілі, — відповів замісцевий. — У мене пан бита бестія, але проте чоловік до тисячки готовими, крім пенсії щороку, якось назбирає.

Дальше пан не міг слухати розмови тих чесних людей. Майже не тамлячи, що робить, устав, узяв залізні вила і, супокійно зблизившись, з цілої сили всадив їх у груди свого завідателя. Той упав без духу, лише ногами затріпав. Чужий завідатель відскочив і наробив гвалту. Прискочили гайдуки, зв'язали злочинця, а бачачи, що завідатель не жив, зложили його на носі й казали мужикам нести до двору, а за трупом вели зв'язаного убивцю.

VIII

— До тяжкої школи віддав єси мене, боже! Впровадив ти мене до тої вищої школи біди і двері затріснув за мною! Чи думав я ще вчора, коли легким кроком виходив з рідного двору, що нині поверну до нього з путами на руках, збитий в погорді, порівняний з найнижчими й супроти них навіть унижений, бо злочинець. І якже скоро та школа наповнила тіло моє терпінням, а душу розпукою!

Так думав пан, поступаючи посеред гайдуків на подвір'я свого двору. На ганку сидів новий пан, — він знав, хто то був у його власній шкірі, але уста мав замкнені. Побачивши незвичайний похід, вийшов напроти нього. Поглянув супокійно, з виразом жалю, на трупа і на винуватого, довго вдивлявся в нього своїми лагідними очима, врешті запитав:

— За що ти вбив мого завідателя?

Пан чув, що в слові „мого“ в його голосі тремтіла непевність, і догадався, що й у но-

вого пана, помімо зміненого обличчя, пасмо свідомости свого „я“ не перервалося, лиш уста так само були замкнені, як і в нього. І відповів!

— Убив, бо так було треба!

— Що ж він провинив?

— Над нижчими кат, перед вищими брехач, дбав тільки про себе самого.

— Але що ж він тобі зробив?

— Мені? Казав мене бити за спізнення і...

— І що?

Пан мовчав, не міг розповісти розмови з сусіднім завідателем.

Тим часом покликано сторожів закону, які ще від учора пробували у дворі, бо скатовані вчора переступники не могли йти, а підводи годі було дістати. Ті взяли нового злочинця в свої руки.

— За що ти забив завідателя?

— Бо так було треба.

Більше не могли від нього нічого допитатися.

— Чекай, зараз ти нам більше виспіваєш! — сказали і почали з ним переводити слідство по-своєму. Але хоч кров бризкала з перев'язаних батогом пальців, хоч розпаленою шиною пообсмалювано йому литки, а намоченими в солі шнурами посічено до крові плечі, — нічого більше крім тих слів не видобуто від нього. Аж над раном по відбутих муках зложено пов'язаних в'язнів на драбинястий віз і повезено до міста. Коли від'їздили з села, загуділи дзвони з сільської дзвіниці на знак, що зараз відбудеться похорон. Час був робочий, отже піп казав зранку винести на кладовище трупи жінки й сина Грицькового, щоб їх покропити й поховати, поки роса зійде з сіна. При гомоні

дзвонів, котрих ніколи не мав уже почути, ска-
тований злочинець заривав перший раз тяжко
й болюче. Чув, що серце його тає, що тіло
його зломане, що все скінчилося для нього
на світі, і не бажав уже нічого більше, як
лише спочити побіч своєї няньки і свого
братчика.

IX

Півроку минуло від того дня, коли через
вулиці головного міста на гору за містом тяг-
нула величезна юрба народу. Посеред узброє-
них посіпаків їхав віз, а на ньому прикований
сидів чоловік блідий, змучений і перед часом
зів'ялий. То був убивця завідателя, засудже-
ний на смерть, котрого власне вели до місця,
де чекала на нього шибениця.

Він, очевидно, віддавна знав, що його чекає,
і не показував тривоги. Здавалося навіть, що
бажав смерті. Інші знов казали, що то — про-
ста худобина з тупим чуттям, і що той супокій —
то глупота й ніщо більше.

Побіч провинника стояв піп і говорив йому
довго й переконуюче до серця, говорив про
покуту за гріхи в житті і про справедливість
божу, сполучену з безграничним милосердям.
Та винуватець чи то з глупоти, чи з закамє-
нілости не слухав, чи не розумів тих наук.

— Дивіть, ані разу не перехриститься! —
кричали за ним старі богомолки. — Йди, йди,
безбожнику! Чортові запродав ти душу, швидко
дістанешся в його пазурі!

— Такого порядного, чесного і приємного
чоловіка замордував і то зовсім без причини,
і ані крихти жалю! — говорили інші.

— Знаєте, коли б був показав жаль, то,
може, були б йому злагодили кару.

— Е, а я завсігди кажу, що тут, особливо тут, не можна мати найменшої злагоди. Раз хлопіві попусти, то бог знає, на що він відважиться.

Пан слухав тої розмови, але серце його було супокійне, не обурювалося й не бунтувалося. Він розумів, що ті люди не знають, що говорять, і жалював їх.

Нараз почув, що хтось доторкнувся його плеча. Обернув лице і побачив побіч себе того самого юнака, котрий колись запровадив його до хлопської хати. Лице юнака було ясне, промінисте. Він сказав:

— Ну, що ж? Перебув єси школу?

— І доходжу до кінця, — додав пан.

— Проба твоя скінчилася. Може, хочеш вернути назад до життя, свого двору?

— Кинений під колеса суспільної машини, розторощений і роздавлений, мав би я жити дальше? Ні, не хочу. Бажаю кінця!

— Ну, то до побачення!

Але пан сидів, потонувши в думках і не чув тих останніх слів. Надія на життя, на давніше життя, так давно вже щезла з перед його очей, що в першій хвилі при словах юнака він навіть не міг повірити в її існування в її можливість. Але зараз у слідуючій хвилі віджили ще давні спомини, з понурої темряви виблисла незнищена любов до життя, і він мимохіть витягнув руки в сторону юнака і крикнув:

— Ах, ні!.. Прости мені!.. Хочу жити! Хочу вернути до того, чим був. Хочу любити, терпіти й боротися!..

Але юнака вже не було при нім, а слова його, незрозумілі й дивні, викликали тільки нові прокляття серед старих богомолук.

— Чорта кличе, щоб його спас... Хоче жити, розбишака!..

— Це ж божевільний, — мовили інші. — І таких людей вішають, замість віддати їх до шпиталю!

— Вовка чи здорового, чи скаженого однаково треба вбивати. А в цьому разі особливо треба дати відстрашливий приклад іншим.

І звільна, як різнобарвиста ріка, посувався величезний похід вулицями, чимраз більше наближаючися до страшного кінця.

1887 р.

ЯК РУСИН ТОВКСЯ ПО ТІМ СВІТІ.

I

Русин умер. Про це не було ніякого сумніву. Секція¹ його тіла, dokonana трьома лікарями, виказала навіть причини, задля яких він мусів умерти. Причини були дуже глибокі й висловлені дуже вченими термінами; в протоколі не промовчано навіть, що секції dokonali ті самі три лікарі, що за життя лічили його, пускали йому кров, виривали зуби й вирізували всякі шкідливі нарости, поки не вмер.

Умер, — нарешті його поховали.

Як відомо, руська² душа не зараз по смерті летить на той світ, але ще якийсь час літає по тих місцях, де спочиває тіло. Може це перша кара за її життєві гріхи — приглядатися, невидимо до того, що з її тілом і пам'яттю роблять по смерті. Так воно, чи ні, досить, що душа нашого русина почула це дуже дошкульно. Коли зійшлися лікарі, щоб краяти і шматувати її тіло, вона в виді мухи сиділа на великім чорнім цвяху, яким були прибиті до хреста ноги дерев'яного Христа, що стояв у головах катафалка. Сиділа й чула розмову

¹ Секція — анатомування, вскриття тіла.

² Руська — розуміється українська.

ескулапів¹, не можучи одначе ніяким способом виявити свого осуду про неї.

— Кріпкий був хлопиця, — сказав один лікар, — погляньте колегю, які в нього кості, які м'язи, які груди, як у Геркулеса! Я й не думав, що так швидко переможемо його своїми ліками.

— Що кажете, колегю... швидко! Згадайте краще, скільки то ми намучилися з ним. Мені дивно лише, як багато він витримав і жив. Коли б не шановний наш протомедик, то хто знає, чи не жив би ще й досі.

— І певно жив би, — мовив поважно третій лікар, якого ті два звали протомедиком. Колеги, не вважаючи на всю свою вченість, не пізналися на тім, де його найслабша сторона, і задавали йому ліки не такі, яких було треба, щоб вповні знівечити його життєві сили.

— Алеж, шановний колегю, — скрикнули в один голос оба перші, — аджеж нам здається...

— Лиш потривайте хвилинку, колеги, — мовив поважно протомедик, — зараз витолкую вам це. Колега з правої руки, зрозумів свою задачу дуже примітивно і лічив його тільки на *Vim numericam*² через пушання крові, насильні очищування³ і т. д.

— Здається одначе, що наслідки... — перебив несміло лікар із правої руки.

— Наслідки, розуміється, були, але ані не такі скорі, ані не такі тривкі, якби можна було надіятися, — сказав протомедик. — А колега з

¹ Ескулап — лікар.

² *Vis numerica* — сила кількості.

³ Не потребує, здається, додавати, що ця жартлива алегорія говорить про руйнування України трьома сусідами: Татарами, Поляками, й Москалями. (*Ів. Фр.*)

лівої руки навіть і на стільки не зрозумів своєї задачі.

— Як то? — скрикнув лікар із лівої руки.
— Хіба ж моє лічення його Rabies haidamasicа¹...

— Тото ж то та ваша нещасна Rabies haidamasicа! А знаєте, колего, що само етіологічне й терапевтичне поняття тої хвороби інвольує певну нерівність і несистематичність поступування. В'яжете хорого і рівночасно даєте йому їсти. Випікаєте його рани й рівночасно виводите його з зомління і доводите до притомности. Даєте йому рвотного й рівночасно побуджуєте його апетит. Пускаєте йому кров і рівночасно очищуєте її. А головна ваша вина: ділання в суперечності з сусідом.

— Ну, ну, не знаю оскільки колега протомедик... — почав якимось помалу, ніби іронічно лікар з лівої руки.

— Знаю, знаю, що колега хоче сказати, — живо перебив його той, — і зараз виясню вам свою мету і своє поступування. Я вступив на фізіологічний терен приготований вами, не перечу цього, але я приложив методу досконалішу та успішнішу, бо звернув головну операцію не против тіла, а против душі. Його Vis numerica, яку підкопував колега з правої руки, придалася мені против самого колеги. Його Rabiem haidamasicam обернув я в відповідній хвилі против колеги з лівої руки. Ані одна, ані друга не шкодила мені ані крихітки. Натомість я головною підвалиною його життя признав Independentiam summi positam², звану також Mania autonomica³ і против тої чисто пси-

¹ Rabies haidamasicа — Гайдамацька біснуватість.

² В найвищій мірі розвинена незалежність.

³ Манія до автономії, самоуправління.

хічної хвороби звернув я весь апарат також психічних способів, поки його душа не стратила віри в своє власне існування і нарешті таки не покинула цього велетенського тілища.

Бідна душа чула ті слова розуміла їх, але не могла відповісти нічого. Лише затріпотала веселчаними крильцями; але вищий присуд не дозволяв їй відлетіти — мусіла слухати дальших розмов лікарів, мусіла придивлятися, як їх ножі грузили в її тілі, пилювали її кості, як їх закривавлені руки виривали з грудей її серце і розрізували його начетверо, щоб пізнати його будову, як їх пальці видряпували мозок із її черепа та стрягли в його закрутах.

Нарешті минув її час, і вона полетіла на той світ, напоена гіркою отрутою, бо ніхто не згадав про неї добрим словом, ніхто — здавалося — навіть не постерігся, що посеред живих не стало одного, і то не найгіршого та й не последнего між усіма. Двигаючи ціле пекло болю та жалю, полетіла душа звичайною соняшною стежкою, але швидко зблудила з неї. Була це душа дуже грішна, то й очевидне діло, що блудна стежка завела її просто до пекла.

II

Прийшов русин перед пекольну браму і навіть стукати не потребував. Пекло як відомо, все стоїть отворене і браму має широку, а в брамі все натовп і стиск, так що ніхто й не завважив, як наш русин разом з іншими грішниками ввійшов до середини тої „юдолі“ повної „вогнів негасимих“ та „червяків невсипучих“.

Вид пекла розчарував його дуже. Думав, що знайде якісь бездонні пропасті, страховища

муки, та катуші¹, яких ані око не видало, ані вухо не чувало. А тим часом куди тобі! Якись сірі ніби багновища, ніби піски, без кінця і краю, без зелені, без лісу, без ріки; вгорі щось ніби небо, лише чорне, як смола, без сонця й без зір, одним словом, околиця нужденна й нудна до найвищого ступня. А між тим небом і тою землею, ніби чорні хмари, повзали рої душ грішників, що блукали самопас, без заняття, без праці, без радощів, але й без ніякої особливої муки, крім нестерпної нудоти.

— Ага! — подумав собі русин, — чи бач, чим ті чортяки прокляті хочуть допекти чоловікові! Нібито жий собі, літай плавай, по стінах дерися, але не роби нічого. Хитро надумали! Нудою хочуть доконати, бо знають, що для господарської дитини праця — то перша основа життя. Але не діждете ви, поганці, щоб я тут піддався вашому правилу!

Лютий був русин. Так багато лютости приніс із собою зо світу, що наважився робити в пеклі все на злість і на перекір.

— Все одно мені, — думав собі. — Раз уже чоловік дістався сюди, то хоч погуляю собі й заллю чортам гарячого сала за шкіру.

І давай шибатися по пеклі, як навіжений, перевертаючи, розбиваючи та товчучи все, що лише надибав по дорозі. Але проклята рівнина була така безконечно довга, перешкод не було ніяких, а розбивати бідні грішні душі не було ніякої приємності.

— Що вони мені винні? — думав русин. — От якби так чорта якого спіткати, то було б гаразд!

Що ж, коли чорта ані навіть на лік не було видно.

¹ Катуші — катування.

— А це по-якому? — подумав русин. — Бути в пеклі й чорта не бачити, ге, це вже хіба остання ганьба! Але чекай ти антипку один із другим, зараз я тут повиваблюю вас!

Сів серед болота й почав руками й ногами місити пекельну багнюку, ліпити з неї вальки та цегли та укладати вкупі. Нарешті, коли того добра наготував уже досить, підняв руку, щоб перехристити його, і крикнув:

— Ну господи допомагай!

В тій хвилі явився обік нього гарний паничик у шапочці з когутячим пером, у зеленій курточці і в червоних обтислих штанятках, з блискучою лісочкою в руці.

— А що ти чолов'ячку, тут робиш? — запитав солоденько в русина.

Русин з давньої привички зняв перед паничем свого здоровенного, повстяного, засмальцьованого капелюха й сказав:

— А то, прошу пана, хочу тут церков мурувати.

— Що? Як? — запищав панич. — Ти посмів би? Хіба не знаєш, де ти?

— Та нібито знаю, що в пеклі, — мовив русин, чухаючися в потилицю, — але не знаю ще, які тут порядки. Панотців бачу тут досить, ну, та й подумав собі: вибудую церковцю, то ми-б і оселилися тут усі разом із нашої парафії.

— Не знаєш, які тут порядки? — заверещав панич і замахнувся на русина своєю паличкою, яка нараз перемінилася на величезний залізний дрюк. Чекай, я тебе навчу наших порядків!

Та поки встиг ударити, вже русин вирвав йому дрюк із руки, та й як не відвине руку, як не вцідить чорта його власним дрюком по хребті, аж той завив, мов

ціла сотня вовків, закрутився вихром і полетів до найстаршого дідька з жалобою.

Безмірно втішився русин, дохопившись дрюка до своїх рук.

— Ну тепер уже не буду нудьгувати!— крикнув, він.— Я їм оцеюпатичиною стільки дір у всіх стінах нароблю, що їм і крохмалю відхочеться! Ану, попробуймо поміст!

І почав працювати щосили, копирсаючи та вибиваючи дрюком діру в помості. По кількох здоровенних ударах почув, що дрюк пролізав, наскрізь якусь не грубу верству, якою був переділений горішній пекольний поверх від долішнього. З діри почав добуватися густий смердючий дим.

— Ага, чортяки прокляті!— крикнув русин.— Гей, дивіться, люди добрі,— кричав він до грішників, що окружили його широким колом, мов незліченне стадо ворон і галок,— гляньте лише, що це за бестіони! Тут нагорі морять нас холодом і пільмою, а сами сидять у теплі й вогник собі палять та світять. Але, чекайте, доберемося ми до вас. Гей, хто має відвагу, нуте за мною! Ламайте поміст, буде й нам видно і тепло!

Але інші душі були прості тіні, то й не могли нічим допомогти йому. Лиш він один між ними був сильний. Тож ухопивши чортівську дрючину, заважив нею в діру так здорово, що аж склепіння затріщало й відразу викришилася в ньому величезна діра. Крізь ту діру видно було долішній поверх пекольний. Це була також величезна рівнина, по якій, мов зорі на небі, були розсіяні незлічені великі вогнища з приставленими до них кітлами ще більшими, як панви в соловарні. Між вогнищами, як величезні чорні гадюки, снувалися незлічені ріки

й потоки плинної смоли, видаючи з себе досить приємний і дуже здоровий на груди смоляний запах.

— Чи бачите їх! От бестії, чортяки, як вони собі тут приємно устроїли свою домівку!—крикнув русин. — А ви бідні душі дзвонить зубами від холоду та душіться тут у смердючих болотяних випарах! То така в пеклі правда? Го, го, панове анциболоти, ми вам не жаби, щоб у болоті, сиділи. Годі вам підіймати нас на кпи! Раз уже чоловік дістався до пекла, то бодай пекольна справедливість мусить йому бути! Гей же за мною, кому тут негоже!—крикнув до грішників і з дрюком у руках скочив крізь діру в долішній поверх. Як непроглядна хмара поперлися за ним грішні душі, наповняючи все пекольне підземелля невимовним пискотом та свистом.

— Гей, а це що? — заверещав один чортяка, що стояв біля найближчого кітла і підкладав огонь під котел та доливав до нього смоли, в якій, мов галушки в окропі, плавали та булькотали грішні душі.

— А ти проклята машкаро, — крикнув до нього русин, — то ти тут собі забавки робиш, а про нас ані тямки? А це по-якому, га?

— Гевульт! — заверещав чорт, бачачи діру в стелі і ті грішні душі, що товпилися крізь неї вниз. І чорт ухопив свою здоровенну лопату, якою мішав смолу в кітлі, і замахнувся на русина. Та русин не дожидав удару, але поки ще чорт устиг гаразд замахнутися своєю лопатою, вцідив його своїм дрюком так здорово по макоїдах, що чорт перевернувся горілиць і покарбулявся ще пару кроків узад, поки не впав у смоляну ріку, в якій тільки затріпотав ногами. Інші чорти від сусідніх

кітлів завили з жаху дивними голосами, бачачи пригоду свого товариша; деякі кинулися були йому на підмогу, але що солідарність не належить до чортівських чеснот, то зараз же й махнули рукою і, мов чорні хмари, покопотіли, хто куди бачив.

— Добре йде, лиш голову набік несе! — кричав, регочучися, русин, бачачи ту їх утеку. — Ну, а тепер побачимо, що вони тут варять у тих кітликах.

Наблизився до першого кітла і, аж нахилившись над його берегом, почув якийсь тихий, глибокий зойк, мов шемріт кипучого самовара. Вслухавшись ще ліпше, пізнав, що це людські стогнання, що доходили до нього десь немов із глибочезної глибини.

— Гей хто там? — кричав русин, нахилившись над кітлом, у яким кипіла-клекотіла смола. — Всякое диханіє да хвалить господу! Чувте там? Озивайтесь.

— І ми хвалимо! І ми хвалимо! — пискотіло щось із глибини.

— Випливайте наверх, бідні душі, — крикнув русин, але душі не випливали, тільки все пискотіли.

— Господи, змилуйся! Господи, змилуйся!

— Ага, то бачу, ви самі руснаки! ¹ — жартував русин. — Без божого змилування навіть пальцем не рушите, хоч вам пекольна смола вухами ллється. Ану но, кому там не гаразд, хапайтеся мого дрюка, я вас повитягаю!

Пискотіння затихло. По хвилі русин ухопив обіруч за дрючину й почав тягти догори. Ані руш! Дрючина немов примерзла до дна кітла.

¹ Руснак — русин.

Ще раз поспробував, аж зуби закусив — куди тобі, ані не рушить!

— А там що за дідько такий тяжкий!? — крикнув русин, спльовуючи в долоні.

— Гріхи наші! Гріхи наші! — мимрили грішні душі в смолі. — Господи, змилуйся, відпусти нам наші гріхи!

— Во ім'я отця і сина і святого духа! Ану догори! — крикнув русин, і дрюк з наліпленими до нього душами легко, як перце, вилетів у повітря, аж кипуча смола оббризкала русинові всю крисаню¹. Обтріпалися грішні душі, мов мухи, видобуті з води, і, глибоко зідхаючи, полетіли вгору.

— Кому гаряче, нехай іде охолодитися! — мовив їм русин. — Бачите онту діру в стелі? А я піду до інших кітлів.

І йшов русин зі своєю дрючиною від кітла до кітла, витягаючи намучених грішників і випускаючи їх на холод, аж усі чортяки завили з лютости й обурення на таке заворушення пекольного порядку.

III

До найстаршого чорта, Люципера, прилетіла ціла юрба чортів кричачи й падькаючи на русина.

— Ваше величество, — кричав один, — прийшов тут до нас якийсь гайдамака і збунтував нам усе пекло.

— Мені відібрав паличку й самого мало не скалічив, — стогнав другий.

— Діру в стелі провертів і порядок нарушив, — галякав третій.

— Мені десять зубів вибив, — гугнавив четвертий.

¹ Крисаня — капелюх, бриль.

— Душі з кітлів повитягав,—падкував п'ятий.

— Що це за гайдамака? — питав зачудований Люципер.

— Або ми знаємо? Якийсь русин,—відповіли хором чорти.

— Що ви верзете, недоріки! — гаркнув на них Люципер. — Хіба не знаєте, що від р. 1860 німа Rusi?¹ А коли її нема, то й русинів ніяких не може бути. Може, це якийсь москаль.

— Ні, ваше величество, ми москалів знаємо. То русин.

— Верзеш нісенітниці один з другим. Руси нема, то й русина ніякого не повинно бути.

— Що ж нам робити, коли єсть? — простогнали чорти. — Та й ще такий здоровенний і страшний!

— Не сміє бути і шабаш! — грізно крикнув Люципер. — У наших пекольних реєстрах нема такого народу, то й пекло не може прийняти нікого такого, хто признається до того народу. Розумієте?

— Розуміємо! — сказали чорти.

— Хто знає, може то який побожний підступ тих паничів із неба! — мовив далі Люципер. — Вони на всякі штуки хитрі, особливо відколи ми дали їм відчпного кількох езуїтів. Може то вони навмисне утворили такий привид, таку мару, таку фікцію і наслали її сюди нам на клопіт.

Але не дождете тішитися, панове! — І він своїм здоровенним п'ястучищем погрозився в напрямі неба. — А гей, біжіть усі щодуху й випросіть мені того гайдамаку з пекла за двері. І накажіть йому гостро, щоби не важився вертати сюди більше!

¹) Нема Руси.

Як вихор кинулися чорти сповняти накази свого володаря.

— Ей, хахол! — гукав один здалека.

— Браце, русіне! — кричав другий зблизька.

— Члов'єку! — гримнув третій над самим вухом русина, який усе ще працював та мучився витягуючи душі з пекольних кітлів.

— А чого вам? — запитав русин.

— Будь ласкав, забирайся звідци! У нас нема місця для тебе.

— Як то нема? А де ж моє місце?

— Де хочеш, лише не в нас. Іди собі хоч до пана бога! А пекло не для тебе.

— А, прошу панів, чому ж ви мені це не сказали швидше? Даремно чоловік напрацювався, роблячи тут у вас порядки. А що мені буде за мою роботу?

— Іди лише, йди, вже ми тобі при виході заплатимо, що тобі належиться, — уговорювали його чорти.

— Га, що ж, коли йти, то йти, — мовив русин і, не випускаючи з рук чортівської дрючини, оточений цілою хмарою чортів, полетів до пекольної брами.

— Ну, якої ж ти заплати хочеш за свою роботу? — запитали чорти, коли русин зупинився в брамі і впершися, мов віл рогами, не хотів іти далі.

— Знаєте що? — мовив русин. — Живуть там на світі три великі доктори, що мене лікували за життя. Хотів би я тепер побачити їх на хвилину і сказати їм пару слів. Приставте їх мені сюди живцем.

Чорти глипнули по собі, пошептали щось і зараз три з-поміж них знялися й полетіли в безмежні простори. Не встиг іще русин оглянутися гаразд, а вже всі три лікарі, принесені за

волосся, стояли перед ним з лицами, перекривленими смертельною тривогою. Якусь хвилину вдивлявся в них русин напів із жалем, а напів із погордою, а врешті промовив:

— Ну, що, панове! Чув я вашу премудру орацію над моїм трупом. Спасибі вам за ваші турботи коло мого здоров'я. А замість подяки прийміть по слову правди. Ти, колего з правої руки, дурень. Ти старався вичерпати мої сили, — сам умреш на вичерпання своїх власних. Ти, колего з лівої руки, лічив мене на стеклизну і сам зазнаєш її болів. А ти, пане протомедику...

Не договорив і, замість закінчення, плюнув панові протомедикові в лице, відвернувся, натиснув крисаню на ліве вухо й потюпав угору до райської брами.

IV

Важка була дорога, терниста і стрімка, і хоч здавалося, що райська брама ос-ось близенько від пекольної, так що лиш рукою подати, то коли прийшлося йти від одної до другої, русинові видалося це безмірно важкою працею. Він ішов і йшов — здавалося, віки, тисячоліття, а брами раю як не було, так і не було.

Сотки разів ослабало його тіло, не ставало духу в груді, тьмилося в очах, і зневіра кліщами стискала серце, але його тверда воля, ота стара руська упертість усе наново попихала його в дорогу. Нарешті задиханий, утомлений, ледве живий він застукав до вузької небесної фірточки.

— Хто там? — запитав із середини святий Петро.

— Я, русин, — відповів наш герой.

— Русин... Русин... Русин, — муркотів святий Петро. — Чекай хвилину, нехай я лише загляну до твоєї кондуїти. Е, братку, та бо ти гайдамака!

— Що ж, — чухаючися в потилицю, мовив русин, — був той гріх! Алеж святий Петре, візьми під розвагу, які на це були причини і яка за це покута!

— Те, те, те! Знаємо це, знаємо! Алеж бо тут стоять іще інші гріхи. Ти, братку, підкопувався під повагу держави й церкви.

— Хто? Я? Коли? Як?

— Е, довго би це було толкуватися перед тобою, а мені ніколи. Прочитай собі краківський »Czas»¹, то сам переконаєшся.

— Краківський »Czas»? Хіба ж він і тут має повагу?

— А ти як думав? Розуміється.

— Га, то в таким разі мені тут нічого робити. І вже подався, щоб іти геть, та нараз зупинився, мов остовпілий.

— Святий Петре, — скрикнув, — гей, святий Петре!

— Ну, чого тобі ще? — запитав святий Петро, вихиляючи голову крізь віконце над фірткою.

— Скажи мені, будь ласкав, що мені робити, куди податися? Був я в пеклі, відтам вигнали мене. До раю мене не пускаєте. Де ж моє місце?

— Або я знаю! — відповів святий Петро, здвигуючи плечима.

— А хто ж це може знати?

— Пан біг знає. А ти йди собі, а там побачиш.

— Га, коли так, то нехай буде й так, — відповів покірно русин. — Бувай здоров, святий Петре!

¹ Польська консервативна газета.

— І русин зняв капелюх із голови й поклався святому. Та в тій хвилі дика думка стрілила йому до голови. Замахнувши широко капелюхом, він, через високий мур кинув його до раю. Капелюх був увесь поляпаний пекольною смолою, від якої почав розходитися по раю страшенний сморід.

Між святими вчинилося замішання, крик і репет, а русин під брамою також наробив гвалту.

— Віддайте мені мій капелюх, — верещав він. — Передо мною далека дорога, як же я піду без капелюха?

Але даремно святі пробували приступити до капелюха і взяти його. Пекольна смола пекла та забруднювала їх пречисті руки. А русин раз-у-раз лементував за своїм капелюхом.

— Ну, йди, дурню, і візьми собі його, нехай нам тут смороду не робить! — мовив святий Петро і впустив русина до раю.

— Ге, ге, ге! — мовив русин, діставшись до середини, як же тут гарно і приємно! А тепер то я вже певно був би дурень, якби раз діставшись сюди та вийшов звідци добровільно!

— Що? Як ти смів би? — скрикнув святий Петро.

— Алеж, святенький Петре, — мовив русин, садовлячись у наголовачі свого капелюха і підібгавши ноги під себе так, що аби стопи зовсім стояли на його широчезних крисах. — Ади¹, адже я не в твоїм раю сиджу, а в своїм капелюсі!

Аж зареготався святий Петро на такий дотеп, а далі сплюнувши не то сердито, не то добродушно, пішов запитати пана бога, що робити з тим приблудою.

¹ Ади — дивись.

— Коли його з пекла вигнали, — мовив пай-біг — то видно, що не мусить він бути такий злий, як про нього балакають. Але й на рай він не заслужив, бо на рай заслужується не множеством терпіння, а множеством добрих вчинків. Нехай отже вертає назад на світ, нехай живе і працює, а там побачимо, куди примістити його.

Вернув святий Петро й заявив русинові той божий присуд. Не смів русин супротивлятися божому наказові і вернув назад на землю, відродився. Пробувши кілька хвилин у пеклі й кілька хвилин у раю, знає як смакує одне й друге, вміє цінити своє нове життя, бо знає, в чім його дійсна вартість.

1887 р.

НАША ПУБЛІКА

— Що нам там займатися науковими питаннями, філософією, економією, науками природничими! Наша публіка того не любить!

— Годі нам вдаватися в гостру критику нових літературних появ. Одне те, що познеохочуємо молодих письменників, а друге те, що й наша публіка кривиться, читаючи надто гостру критику.

— А леж бійтеся бога! Що це ви говорите про якісь загальноукраїнські справи, про конечність вироблення одностайної галицько-української мови літературної! Наша публіка має інші, місцеві діла перед собою, куди їй ще й тим займатися!

— Познайомлюватися з життям, літературами й обставинами інших слов'янських племен? Та воно б то тее... ми й не від того, але годі знов заповняти цілу газету самою слов'янологією. Наша публіка не дуже в ній смакує.

— Мужик... хлоп... його інтереси, його освіта, його організація... Ну, так, ми хіба проти того? Аджеж наша „Просвіта“, „Народня Торговля“ з філіями, „Гуцульська Спілка“, „Гуцульська Крамниця“... читальні... хіба ми не робимо, що можемо? Хіба не пишемо? Ми ж демократи! Але в літературі... як би то вам сказати... ми й тут не противні хлопіві... „Капраль Тимко“,

„Убога Марта“, „Лихий день“, „Сини“ — нехай і так. Тільки все таки замного тої хлопистики в літературі, то недобре. Що то за література тоді буде? „Нужда і біда“ — „біда і нужда“, „хомут і верета“ — „верета і хомут“. А ще як почнете малювати того хлопа по-сво-йому, з „запахом“, з цинізмами і тривіалізмами, ну, то нехай радше чорти поберуть і вас і літературу. Такої літератури певно наша публіка не прийме.

— Бо то треба вам знати нашу публіку, треба знати, чого їй потрібно, що їй подобається...

Отакі на тисячу ладів повторювані оклики, ради, нарікання та упімнення почуєте з уст кожного українського редактора і газетяра в Галичині. „Наша публіка“ — це крайній, неоспоримий доказ у всякім спорі про напрям і зміст усякої галицько-української газети, що редактор сам занедбав, чого не доглянув і не розкусив, чого не розуміє або не хоче — усе те так і повинно бути, бо, бачите, наша публіка так хоче. І мовчанка про важні та живо-печучі речі, і безконечне мливо на тему „у городі лобода, а в Києві дядько“, і ніякою логікою не досягне скакання від „нашого демократизму“ під булаву „його високопреосвященства“ і від програмового „ми поступовці і федералісти“ до „мира, що тече з мошей святого Миколая“, і дрібна полеміка за дрібні особисті урази — і все, все те, що творить букет нинішнього нашого газетярства всіх „парафій“¹ і всіх відтінків, усе те, коли розколупати ближче людей, що ведуть ті діла, пливе з одного джерела; наша публіка того домагається. Вона домагається і „такту“, і „темпераменту“, і мовчанки, і „дзяв-

¹ Парафія — попівський приход.

кання“, і льоду, і вогню. Для її догоди ми раз чорніємо, раз біліємо. Для її ласки ми сьогодні плюємо, а завтра лижемо.

Боже мій! Та хто ж ви такі, і хто той ваш тиран, мучитель і деморалізатор, ота ваша публіка?

В переписці одної з наших газет вичитав я недавно ось що: „Слухи, розпущені нашим підлим і обску́рним противником з другої парафії, немов то наша газета чимраз більше тратить довір'я у публіки, — не мають ніякої підстави. Чорний клеветник може переко́нати́ся про це з наших книг касових“.

Урадуваний таким чистосердечним признанням, стрічаю редактора тої газети і щиро стискаю йому руку.

— Ну, — кажу, — слава богу, слава богу! Прецінь раз і ми, українці, починаємо виходити на зелену пашу!

— На яку зелену пашу? — питає той, здивований.

— Як то на яку? Ви ж сами це найліпше знаєте. Говорю про вашу газету.

— Так, — протягнув редактор ущипливо, — спасибі вам за ласку, що називаєте нашу газету зеленою пашею

— Але ж бійтеся бога! — скрикнув я, помітивши непорозуміння, — я говорю про слова в вашій переписці.

— Які слова?

— А про загальне довір'я публіки. Хіба цього мало?

— Е, чорт би побрав довір'я! Воліла б публіка менше довіряти, а більше пренумерувати¹ і точніше платити, то ліпше було б!

¹ Пренумерувати — передплачувати.

Я очі витріщив і о-світі забувся.

— Та хіба ж у вас довір'я не значить цього всього разом? Як же публіка довіряє вам, коли вас мало читає й неточно платить?..

Редактор жалісливо похитав головою, сказав: „наївний чоловіче!“ й пішов своєю дорогою.

Швидко опісля мав я другу розмову з другим редактором. Було це в більшому товаристві.

Пан редактор сидів серед кружка людей і удавав вольнодумця.

— А я вам кажу, що той союз із чорними рясами не доведе нас до доброго кінця! — говорив він поважно.

— Чого ж це ви в своїм органі так гаряче за ними вступаєтеся, — спитав я, — так завзято поразляєте всіх — і ворогів дійсних і мнених?

— Е, не забувайте, що публіка, котра читає мою газету...

— Ага, ага, — перебив я, — знаю, знаю! Значить, на правду ви...

— Що ж то, хіба мене не знаєте? На правду я такий самий ліберал, як і ви, а може ще й більший!

— Он що! Так це ви для того в однім з попередніх своїх номерів так терпко виражалися про „нетолеранцію лібералізму“?

— Е, то знов бачите, була інша штука!

— Яка? Запевно також публіка?

— Ви смієтесь, а діло зовсім не смішне. Я лібералізм розумію так: leben und leben lassen¹. Мужик хоче жити, — добре, хай живе. Піп хоче жити, — що ж, хіба нам його нівечити? По-моєму, лібералізм — то загальна толеранція, і тільки до такого лібералізму я признаюсь.

¹ Жити й давати жити.

— Ага! Розумію! Значить: я брешу, ви толеруєте; ви брешете, я ані слова; третій приїде і обдере нас обох, а ми: „милости просимо, будьте ласкаві!“ Чудесний лібералізм!

— Простак! Грубіян! — сказав півголосом редактор і відвернувся.

А в другім кутку один старенький молодий чоловік (молодий літами, але старий досвідом) з неуданим патосом повчав кількох „молодих“:

— І що ви мені говорите: науки природничі! Суспільна економія! Мої господинове, не думайте, що я такий дурень! Говорім з собою одверто! Аджеж науки природничі — це атеїзм, а суспільна економія — це соціалізм! Чому не скажете явно: нам треба атеїзму й соціалізму? Тоді б кожний відразу знав, чого ви хочете і з ким має діло. А я вам кажу: все це лихо. Нам треба нав'язувати до того, що в нас є, що наша публіка думає й знає, а не вносити нічого нового, не втовкмачувати їй у голову своїх думок. А то подумайте, до чого дійдете своєю пропагандою атеїзму й соціалізму! Чи тим що кому допоможете? Чи дасть це мужикові хоч кусник хліба? Чи розів'є хоч одну нову силу? Ага, якраз! Тільки тюрми поначиняєте молодими людьми, жебраків і пролетарів духових намножите, та й годі! На наших ґрунті те тільки може рости, що з того ґрунту вирросло. Правда, є тільки одна доля для всіх. Як я скажу; листя зелене, то про це прецінь ніхто спорити не буде. Так само й тут. Не напихайте голову публіки теоріями й абстрактами, а ставте діло практично, щоб кожний, вислухавши вас, знав що має взяти й робити. Будьте певні, що й уся публіка так само думає, як я!

От тут стань та й будь мудрий! Публіка довіряє одній часописі, котру мало читає і ще

менше передплачує. Публіка заставляє другого редактора кривити душею і визнавати публічно якраз протилежне тому, що визнає приватно. Публіка думає напевно, що природничі науки — атеїзм, а суспільна економія — соціалізм. Та що ж це за публіка така? Чи варто ж їй служити, для неї розпинатися і душу свою на руби вивертати, як випрану сорочку?

Що це таке — публіка? Тьфу, до чорта! Аджеж не вовк у лісі й не апокаліптична бестія, а всі ми. Кожний з нас — часть публіки. І ви, пане господарю Хомо Наконечний, і ви, пане писарю Тимофію Зацерковний, і ви, панотче Хризостоме Всякдарсовершенський, і ви, пане орендарю і бурміstre Лейбо Цвібель, і ви, пане судіє Безсторонський, і ви, панно Маню, і ви, шановна пані Багатьковська, і ти Касуню — одним словом, усі ми, молоді й старі, вчені і невчені. І всі ми поодинокі кожен для себе, — так собі, люди, як люди, а разом взяті мали б бути таким тираном, такою апокаліптичною бестією? Ми мали б жадати, щоб наші редактори, письменники, вчені, наші духові світочі перед нами брехали, кривилися й пускали нам дим ув очі замість світла? Й по що нам диму?

І яка нам користь з брехні? І невже ж ми такі діти, такі тумани, сектярі, що не можемо знести щирого, гострого, правдивого слова? Невже ж у нас клоччя замість серця й кисіль замість крові, так що нас не зворушить те, що зворушує інших, нормальних, людей?

Кожна частина публіки має право жадати від часопису, щоб там звернена була увага на її інтереси — економічні, громадські чи духові — як до часопису. І певна річ, що кожен часопис робить це по-своєму. Діло в тім тільки — як.

Он „Rolnik“¹ розпинається за тим, щоб панам, сільським дідичам, було якнайліпше, і більш не про що не дбає. А он „Gazeta gorzelnicza i szynkarska“² дбає про гуральні, пропінацію й шинки, — а поза тим світом Трал-леса, алембіка й літри хоч трава не рости. Ті звертаються до міщанства, ті до панства, ті до євреїв, як кого його воли тягнуть. Значить, у них є своя публіка. У тої публіки є свої часткові інтереси. Як годяться ті інтереси з інтересами загалу, — про це їх органам мало діла, а коли часом і зайде річ про „суспільну гармонію“, то вони для догоди своїм інтересам так гарненько на-руби вивернуть логіку й факти і справедливість, що тільки стань та й дивись.

Але інтереси економічні, класові — не наше діло. Там ведеться війна homo homini lupus³ Часопис літературно-науковий має на меті інтереси духові, розвій думок, світогляд чисто людського та гуманного чуття. До кого ж з тим звернутися?

Очевидна річ — до такого розвою кожний має право. Тут ми відразу вийшли зі сфери боротьби і вовчих апетитів. На полі економічнім один збагачується звичайно коштом другого; на полі суспільнім один підноситься на руках та на головах інших, так що широка програма одного з моїх товаришів: „Я хочу, щоб всім було добре“ — тут дуже може легко вийти на той сам на все толерантний лібералізм, яким відзначається вищезгаданий редактор. Бо справді трудненьке діло, щоб рівночасно добре було вовкові, баранові й траві.

¹ Рільник — хлібороб.

² Часопис гуральників і шинкарів.

³ Людина людині вовк.

Або вовк буде траву пасти, тоді буде баранові добре, але траві й вовкові лихо; або баран буде вовка їсти, тоді траві й баранові буде добре, але вовкові погано — а ні, то буде так, як нині, що їсть баран траву, а вовк барана, а чоловік вовка б'є. Але на полі духового розвою, на полі думки, науки — нема війни. „Пийте от нея всі!“ І хто більше має, той іншим більше дає, хто в більшу силу вбився, той більший громаді більшу послугу робить. А кривди нікому, хіба що навмисне хоче, або заріє свій талант у землю.

І тут, на таким полі, мала б наша публіка ставити нам, письменникам і газетярм, якісь перепони? Мала б домагатися: те нам давайте, а того не смійте? Мала б ставити нашої дискусії границі ще тісніші від тих, які ставить поліція й прокуратурія? Ні, не можу тому вірити!

Бо подумайте лишень! Що ми, письменники й газетярі, можемо дати тій публіці? Слова, думки, ради, вказівки — і більше нічого. Ані крапельночки більше! Невже ж ми, письменники, газетярі та інші світила, настільки наївні, що думаємо, що публіка буде боятися слів, як ті московські купці в Островського бояться „жупела“? Аджеж коли це факт, то ми не можемо вибрати нічого більш оскорбляючого й унижаючого ту ниву, на котрій сіємо своє слово. Бо що таке слово? „Револуція“, „соціалізм“, „нігілізм“, „анархізм“, „дарвінізм“, „натуралізм“ — що це таке? Взявши кожне слово віддільно, механічно, воно нічого не значить, нічого не говорить — жупел, та й годі! Лякатися слів, це — забобон і нічого більше. А письменники, котрі знають про існування того забобону, і не стараються його розсіяти але, противно, визискують його і,

замість вияснювати річ речевими доказами, замилюють очі публіці такими словами — це шарлатани, а не світила. А коли замість зупинятися на слові, звернемо увагу на саму річ, на котру таким словом натякається, і вияснимо її генетично, в зв'язку з обставинами, причинами й наслідками то покажеться, що та сама публіка, котра (бодай по думці письменників-шарлатанів) від грімкого слова трохи що по мишачих норах не ховалася, почне потакувати головами, а то й просто скаже: „Ну, це ж діло очевидне, я й сам не раз так думаю“.

Ну, а що таке — думки? Передо мною лежить камінь. Дивлюсь на нього і думаю — а відки, як він тут узявся? А як він виглядає в середині? Чи тяжкий, чи твердий, з чого зложений і яка в ньому сила? І шукаю відповіді на всі ті питання.

Що ж тут страшного? Так само поступаю з усяким явищем фізичним, історичним, моральним. Он москалі до Самарканду залізницю довели — давай подумаємо, що воно за значення може мати? Чого їм там треба? Кому з того користь, а кому шкода? А он у Бельгії робітники до Карно республіканські адреси пишуть, обдумаємо й це, пошукаймо фактів, котрі нам це б вияснювали, стараймося поставити себе в положення тих робітників і запитаймо себе, що би ми в такім разі зробили? Ну, і що ж тут буде лихого або страшного? Це ж звичайно всі так робимо. Або от убив чоловік другого, обікрав, обрабував — що ж, факти страшні, але ми думаємо про них спокійно, розбираємо причини й наслідки, оцінюємо моральні й інші сили, які при тім факті появилися. І що ж із того? Чи думка про най-

страшніші, найнеморальніші факти убила, здеморалізувала нас? Навпаки, передумавши такий факт добре, розваживши його причини й подробиці, ми збагатили запас свого життєвого досвіду, розширили знання світу й людей, стали розумнішими й сильнішими на той випадок, якби й сами знайшлися серед подібних обставин. Нема думок страшних, неморальних або шкідливих. Усяка думка варта того, щоб її передумати, розібрати і справдити.

— А отже є шкідливі, неморальні, заказані теорії! — скажете може. Які такі? — питаю вас. — Укажіть хоч одну, я жадної „заказаної“ теорії не знаю. Знаю більше або менше основні, такі, що більше або менше відповідають фактам і пояснюють їх, і більше ніяких. Шкідливі, неморальні теорії! Це, — простіть за слово, — це ті самі „безсердечні ідеали“, про котрі колись співав п. Масляк у „Зеркалі“. Що може бути неморального, напр., в теорії Дарвіна, або в теорії Ньютона, або Коперніка, або хоч би і в теорії Маркса про історичний розвій капіталізму, або в теоріях неомальтузіянців про занадто швидке розмножування людського роду? Що тут страшного або неморального? Беріть факти, на котрі вказують ті мислителі, придивіться їм добре, оцініть, чи мають вони таку силу, яку їм приписують ті мислителі, зведіть до купи, пошукайте нових, а після судіть. І тоді ваш суд зосім не буде говорити про моральність, ані про страховища, а скаже по-просту: ця теорія вповні вірна, а ця не докладна, а ця зовсім фантастична й безпідставна, та й по всьому.

— Е, — скажете ви, — якби то на таких теоріях кінчилося, то ще б нічого. Коли ж бо ті панове мислителі захоплюють і душу й

серце, натякають і вказують чоловікові: так треба жити, туди треба йти!

І добре. Так і треба! Тільки все таки не забуваймо, що їх теорії, їх думки, їх вказівки — не більше, як ради. Вони збуджують нашу власну думку, нашу власну совість, нашу власну волю, але все таки поки ми від того розбудженого стану перейдемо до діла, розважимо попереду добре, що це за діло, чи слід нам його робити і як ми його зробимо? Нехай би тут перед нами стояв який новий Катон і говорив і доказував нам щодня: *Carthaginem esse delendam*¹ — так що з того? Чи Картагена через це пропаде? Чи ми на його голе слово кинемось до діла з голими руками? Ні! коли в нас розум не вплив, то ми попросимо його поперед усього: будь ласкав, Катоне, докажи нам, що справді так конче треба зруйнувати Картагена, і чому якраз тепер її треба зруйнувати? — А коли він ясно й очевидно викаже нам konieczність такої роботи, то тоді ми оглянемося по своїй хаті, чи є в нас для такої роботи лаштунок і сила, і способи. Аджеж люди не індики, а слово не червона хустка, щоб, скоро їм скажеш *Carthaginem esse delendam*! — тут би й кидалися та рвали все на шматки.

Он в 1848 року, коли в нас на хвилю блисла була свобода печаті і кожний міг друкувати, що йому подобалось — які криваві ради і пропозиції виписувалися тоді на поодиноких людей!

Наведу тільки один прикладець. Був тоді при шпиталю св. Лазаря у Львові якийсь економічний офіціяліст, Авдиківський. В н-рі

¹ Місто Картагена має бути знищене.

12 часопису „Kuryer Lwowski czyli Nowiny“
видаваної Розуміловським, читаємо про нього
ось який вірш:

Muzo, chciej mi grać, by wyrodną nać
bukiem z gory prać,
Tysiąc kolek dać, włosy ze łba rwać
i za miasto gnać.
Lecz to mało tak, bo na zemsty znak
zetrzeć go na mak,
Potem ubrać w frak, ręce z wiązać wspak,
fiu, i wprost na hak!
Był to wielki cap, jeszcze większy gap
a największy drab;
Więc go, bracie, grab, choć za kołnierz złap
i uwędz na schab!
Albo by go struć, trzeba go nam szczuć,
choć by krwią miał pluć,
Tac jak szydłem kłuć, tak jak żywcem zzuć;
bebechy pruć¹ i т. д.

Навів я тут цей вірш не як взір поетичної
красоти, ані як приклад справедливого й гу-
манного відношення до політичних противників,
а тільки, як різкий показ на те, що газетяр-
ське, слово, навіть у безумних своїх скоках
(як повищий), все таки, ще на таке страшне, як

¹ Музо, заграй мені, / щоби цього виродка
палицею з гори прати,
Тисячу кольок дати, волосся з голови рвати,
і за місто гнати,
Але це замало так, бо на помсти знак
треба його стерти на мак.
Потім убрати в фрак, руки з'вязати позаду,
ф'ю — і просто на гак!
Був це великий цап, а ще більший дурак,
а найбільший злодюга.
Отже, брате, грабуй його, за ковнір злови,
закопти, як шинку.
Або щоби його отруїти, треба нам його дражити,
хоч би кров'ю мав плювати.
Шилом його колоти, живого їсти,
нутро йому випорювати.

страшним буває, напр. перший ліпший ліци-
таційний едикт¹ або маніфест із виповідом
війни. Бо і що ж сталося після повищого, спра-
вді канібальського, віршу? Чи подумав хто
справді терти Авдиковського на мак, а потім
одягти в фрак, труїти, жвати живого, колоти
шилом і випорювати з нього нутро? Нічо-
гісінько подібного не сталося. Люди посміялися
з безумних віршів і їх автора, а Авдиков-
ському хіба може який уличник глупим словом
докучив.

Певна річ — і того ми не заперечимо, що
накидаючися на особи, беручи на себе роль
судді, шпіона, обвинителя й ката в одній особі,
газетяр може наробити багато лиха. Та тільки
тут хоронять кожного з нас закони від дру-
кованого розбою так само, як і від усякого
іншого, а навіть далеко більше. Але доки
публіцист є публіцистом, письменником, учи-
телем, а не розбійником, не ошуканцем і демо-
ралізатором, доти має повне право на те, щоб
публіка без упередження спокійно і тверезо
розважала його думки, коли вони видаються
їй цікавими й важними. Лякатися слів, задля
них відкидати річ, — лякатися обговорювання
певних думок і питань для того, що ті питання
десь колись довели або можуть довести до
дразливих консеквенцій, — це значить вовка
боятися: в ліс не йти. Обговорюймо всяку
річ явно і одверто. — „Только бы без руга-
тельства и образы маестату королевского“ —
як писав у Гадяцькому договорі Немирич, без
образи ще вищого маестату — людської гід-
ности, додамо ми. Вискажім широко, що в кого
на думці, всі маючи на увазі одно — добро

¹ Ліцитаційний едикт — ухвала про продаж із торгів.

загальне без нічиєї кривди, толкуймо, доказуймо, критикуймо і контролюймо себе взаємно, а ціль наша, ціль публіцистична буде досягнена. Але рівночасно досягнено буде далеко більше, бо така щира обміна думок, доказів, критик і поправок — це і є наукове життя інтелігенції, це і є та кузня, в котрій виковуються добрі, великі й тривкі громадські діла.

1896 р.

СВИНЯ

Лежала свиня в баюрі та й ось як хрюкала-балакала сама з собою:

— Господи, якби то мені роги! Я б їм задала, я б їм задала! Всім, усім, хто тільки коли кусав мене, з буряків виганяв, собаками цькував, або хоч би тільки поза очі обмовляв і висміював, усім би я дала знати! А поперед усього отим собакам! Господи, вже вони мені до живих печінок доїли! Давніше, то ще нічого було проти теперішнього. Давніше хоч порядок був. Увійду в буряки, почну рити — ну, кажуть, провинилась свиня! Тут уже й собаки біжать, хап мене за вуха, наторгають, наторгають, а не раз так тільки пострашать, та й пустять, погнавши за пліт, а господар візьме та й діру в плоті загородить, щоб, мовляв, другий раз туди свиня не влазила. Хоч то й погань та зависть — отак чоловікові самий найліпший смак переривати, ну, та чорт із ними! Принаймні, знав чоловік, що й куди. А тепер бо отим клятим собакам не досить того. Тепер вони слідком за мною бігають, і не то, щоб кусали, а гавкають та й гавкають.

— Свине, — кажуть, — схаменися! Як ти живеш? Де в тебе сумління? Адже оглянься на себе, яка ти невмита, нечесана, нехарапутна, неосвічена! Подумай тільки, по що ти в бога живеш?

— Щоб з мене добрі люди сало їли, — кажу їм. Та де тобі, — ще дужче дзявкотять.

— Чи не стид тобі таке говорити? Твое сало! Ну, нехай і так, що твоє сало добра річ, та це вже по твоїй смерті! Ти за це не відповідаєш! Але твоє життя, свине, твоє життя!

— Дайте мені спокій, — хрюкаю їм на розум, — і за своє життя я не відповідаю. Я ж його собі не дала.

— Стид тобі, свине, стид тобі! Сама не дала! А прецінь же маєш якусь свідомість, якесь почуття! Ну, скажи, будь ласкава, як ти голосувала оноді при виборах до ради державної? Невже чесне боже сотворіння може так голосувати? За пару буряків продати свою совість! Фе, свине, це вже й для свині забагато! І ще, як на сміх, читаєш і „Батьківщину“¹ і „Русскую Правду“².

— Ну, що ж, читаю, бо читаю, а голосую так, як мені моя свинська натура каже. Геть від мене! Зась вам до мене!

Та де тобі, пристають, як мокре рядно. За письменників обібралися, по газетах на мене гавкають, усяких мені прозвищ повинаходили! Давніше зайду було в буряки, крикнуть:

— А бийте комуніста! — ну, я й злякаюся й біжу, щодуху. Страшенно я того слова боялася! І чорт його батька знає, що воно значить, а крикне на тебе один з другим собака: „Комуніст! Комуніст! Чужі буряки краде!“ — то так тобі поза шкурою й мороз подере! А тепер і слів таких страшних не говорять, а допікають удесятеро гірше.

¹ Орган народівців.

² Орган москвофілів.

Дармоїдка! — кажуть, — живіт на сало па-се, а хто те сало буде їсти, по що й за що, сама не знає!

Але найпоганіший звичай узяли собі — до мого сумління промовляти, стид у мені будити. А я вік звікувала — все в баюрі та при кориті та попід панськими плотами, та в хліві, — і відки в мене стид набереться! Дарма тільки уха мені сверлють своїм криком. А до мого сумління зась їм! Це річ приватна, нутрова, тут я сама собі пані. А то, подумайте, що вони мені зробили! Після онодішніх виборів з кожної вулиці, ба навіть із сусідніх сіл і повітів, а навіть зі Львова, з Чернівців і Коломиї шлють мені карточки в ковертах, а на кожній карточці, — Микита Хрунь. Зразу я не захопилась, що воно таке й до чого, і сміялася з того образка. Навіть почала було критикувати його. — Ну, скажіть, будь ласка, — хрюкала я собі! — і це має бути мій портрет! А я прецінь у такій свитці не хожу, ані такої дрантивої ковбаси не їм. Сами вони себе оцією машкарою висміяли, оті собаки, газетники та хлополюбці, бо то вони в свитках ходять та отаку ковбасу за не знати який смак уважають. А я, богу дякувати, дещо більше знаю, трохи вище своїм смаком сягаю. Але далі, як почали оті карточки надходити та й надходити, день по дню, пошта за поштою, то мені зробилося якось маркітно. Читаю адреси: „Його Свинородію Микиті Хруневі“, дивлюсь на те рило, на котрому начеплена ковбаса, на ті вуха, на те пузо, — і почала мені виявлятися вся злість, усе злорадство отих собак. Аджеж ковбаса — мій власний, свинячий витвір! І настромлюючи мені його на рило, вони хотіли мені сказати, що я, голосуючи отак по-свинськи, і живучи по-свинськи, сама себе

з'їдаю! А один ще взяв, та обвернув той рисунок вирваною карткою з Данта. Ну, я прочитала, а там стоїть оповідання про Уголіно і його синів, як вони з голоду свої руки гризли і як опісля Уголіно в пеклі гриз мозок тому, хто його отак заморив. І ще й підписано нашою таки кирилицею: „Де те фабуля нарратурь“ („Це про тебе байка“). Тьфу, аж мені гидко стало! На цілий день апетит мені попсував!

— Сама з себе ковбаси їм! Ну скажіть, на милость божу, якому це поганцеві прийшло в голову видумати таку погань, такий гріх проти природи! Аджеж це подумати страшно! А вони все мені такими огидствами під ребра під'їжджають. Але чекайте лишень, дасть бог мені роги, не те я вам покажу! Пізнаєте ви по невчасі, де в свині стид і сумління сидить!

І чим далі, тим гірше! Вже тепер не досить їм і виборів. „Що там, — кажуть, — вибори раз на шість літ, а як ми їй через увесь час дамо спокій, то вона собі байдуже буде“. Їм то приємність чинить — не дати мені ані на хвилю супокою, пекти і смалити мене на вільнім вогні від колиски аж до смертельного корита! Вже тепер не проти одного або другого вчинку б'ють, — ні, проти цілого мого свинського світогляду, проти всього свинства в світі, проти цілого свинського ладу в наших громадських справах. „Усюди, кажуть, свиня своє рило уткнула. Де не глянь, з кожного куточка громадських порядків свиняче вухо висувається“. І кинулись цілою сворою по всіх усядах, вітрять і нюхають і гарчать, одні одним з чобітьми в душу залазять. „Агов, лишень, ти, хло¹, — повідають, — там мабуть у тебе на дні

¹ Хло — скорочене: хлопе.

душі крихітка ще прадідівського свинства лишилася. Давай но його сюди!" І волочуть на позорище, і рвуть, і гризуть, і нівечать.

Боже мій! Так це вони задумали зовсім мене зо світу звести, з усім моїм родом і плодом! І не те щоб самі старші поважненько гулюкали, ще би може мені так не боліло. Та ні бо, старші, ховай боже, хоч і крикнуть часом, та все таки зараз поглядять і приголублять мене. Звісно, виrozumілі люди, і кожний знає, що чи круть, чи верть, а без свинства чоловік у світі не проживе. Але оте „молоде покоління“ — господи, це вже такі собаки, такі дзявкуни, що хоч на місці погибай! Найневинніше свинство — і те їм сіллю в очі. Ну, змилуйтеся, люди добрі, коли старші в карти грають і „по писанію“ співають і в часописах тільки образки переглядають, а друкованого не читають — їх це в очі коле! „Свинство, свинство!“ гукають. А сами скоро трохи підростуть, туди ж підуть, — це вже я добре знаю. Той, що нині гукає і обурюється і кокоїжитья — поглянеш на нього за пару літ, як підросте і стане „паном професором“, аж він уже куди-куди не той стане. Сидить собі при зеленім столику, чотирьом тузам молиться, та „во всю велегласную“ співає:

На весь світ
Виліз кіт,
Перехристився!

Але не думайте, що це щось допоможе тепер йому про це говорити! І слухати не хоче, ще й в очі плює. „Ні, свине, не думай, що твое свинство безсмертне. Буде й йому колись кінець, і коли не ми, то хоч покоління по нас буде виростати без твого впливу. А тим що буде, ти мене не лякай! Нехай і так, що

твоя правда, та все таки тепер, доки в мене святий огонь горить, я мушу воювати з тобою“.

Вже я й просилась у них: „Бійтеся бога, панове (говорю до них, бісенників, як до добрих!), хоч на вивіз мене лишіть! Ну, що у вас за сумління: Німців та віденців голодом виморите! Аджеж вони без наших галицьких свиней просто перемруть наглою смертю“. Та де тобі, — не впиняються. „Не бійся, кажуть: Угорщина постачить“. Може, то вона й постачить, але яка мені охота задля Угорщини не своєю смертю вмирати? А хіба ж це своя смерть для свині,—вмирати зі стиду і гризоти сумління? А воно до того йде, їй богу, до того!

Господи, вислухай ти мене, дай мені роги! Ані хвилиночки не спочину, доки всім їм отим поганцям, животи не порозпорюю і кишки не повимотую! Най гинуть на глум, най знають, що свинство також сила і безкарно чіпати себе не дасть!

1890 р.

ЯК ТО ЗГОДА ДІМ БУДУВАЛА

Бідні люди хотіли собі побудувати дім — тривкий, кам'яний, вигідний. Змалку вони наслухались стільки разів приказки „Згода дім будує, Незгода руйнує“, що рішили запросити Згоду, щоб і їх дім збудувала. Згода, була то стара, беззуба, добродушна бабуся і дуже радо згодилася на їх просьбу.

— Добре, дітоньки, я вам усе гарненько, смирененько... Ой, бо то нема над мене! Ви знаєте мою приказочку: „Святий спокою, гаразд з тобою!“ Я, мої любенькі, жадних сварок, жадних суперек, жадних процесів¹ ані торгів не люблю. Я все ладком та добром. І бачите, якого віку при божій допомозі доживаю!

Бідні люди справді бачили, що Згода не мала ані одного зуба в роті, була сива та поморщена, як сушена грушка. Коли б у них були завидющі очі, то були би бачили, що старушка була трохи не гола, бідна, обшарпана: бачите, хто не хоче той хіба не скривдить її, а вона все смирененько та тихенько, волить недоїсти, не dospати й зубами з холоду сікти, ніж би мала з кимбудь задертися. Але в бідних людей очі не були завидющі, а серце було

¹ Процес — судова розправа.

повне любови і згідливости, і вони не бачили латок та бідности, але натомість цілою душею всисали в себе кожне слово, що говорила Згода.

Обнявши будову дому і зробивши, як слід, контракт у нотаря, Згода першим ділом пішла до Незгоди, що жила також у нужденній землянці на краю міста і весь день тільки й робила, що гарчала та сварилась та до поліції з сусідами тягалась.

— Слухай, сестричко, — сказала Згода, увійшовши до хати й привітавшись з Незгодою. — Трапився мені заробіток: вибудувати бідним людям хату.

Незгода тільки очі на неї витріщила, а далі, як не зареочеться, як не зацокоче:

— Тю, тю, тю, на твою голову! Ти за будівничого обираєшся! Та тебе б тільки в просо за опуда поставити, а не за будівничого обирати! От уже дурні якісь, а не люди!

— Ну, сестричко, — лагідно сказала Згода, — гріх тобі глузувати з мене. Аджеж знаєш стару поговорку! „Згода дім будує, а Незгода руйнує“. Бідні люди захотіли мати дім, — ну, що ж тут натуральнішого над те, що вдалися до мене? Аджеж не до тебе їм було вдаватись? Досить вони від тебе натерпіли.

— Я б їм була їх глупі голови кип'ятком обіллала, якби були до мене посунулись, — крикнула Незгода. — Але проте, ще раз говорю, що вони ані на волос ліпше не зробили, удаючись до тебе. Ну, скажи, на милость божу, що з тебе за будівничий? На чім ти розумієшся? Аджеж тебе, хто не хоче, в торбі січки продасть, хто не хоче ошукає, обдурить обдере, а ти все тільки головою махаєш та: „Нічого, нічого! Якось то воно буде!“

— Ні, сестричко,—випрямившись, каже Згода,—це ти не зовсім вірно міркуєш: не така то й я дурна, як обідрана. А те, що мене злі душі ошукували, обдирали та в мішку продавали, мов kota, це, небого, все були твої інтриги, твої намови та бунтування. От тим то я тепер прийшла до тебе. Зглянься на бога, покинь свою погану роботу! Не мішай мені, не рий піді мною, нехай я тим бідним людям дім збудую, щоб вони жили собі смирененько й мене добрим словом згадували.

— Агій на тебе, дурна смотолоко!—крикнула Незгода.—То я про тебе віддавна, ані знати, ані чути не хочу, не то що мала б мішати твоїй безмізкій роботі! Роби собі, що хочеш, я й дивиться не буду в той бік. Думаєш, що в мене немає важнішої, продуктивної роботи, як тільки бігати за твоїм хвостом та рити ями під тобою? Найшла б я собі поживу! Я ось найнялася на поденщину до Круппа, Армстронга й Верндля, щоб пильнувати фабрикації нових карабінів, гармат та бездимного пороху. Це трохи важніша справа, ніж твоє будівництво. Будуй собі, моя любенька, хоч до самої хмари. Я тобі, певно, на перешкоді не стану, а з твоєю будівлею і опісля легко справлюся, коли тільки...

І вона злорадно зареготалася.

— Ну що ж бо ти, сестрице, так погано смієшся і не договориєш? — З сумовитим закидом, простягши лице й уста вниз, сказала Згода. — Коли тільки що?

— Це вже моє діло!—відрізала Незгода.—Іди собі і приймайся за будову і дай мені чистий спокій!

Згода знала норони своєї сестри, знала, що коли та раз сказала: іди собі, — то вже

небезпечно далі надоїдати їй. Тож хоч і як хотілось їй знати ті слова, котрих не договорила Незгода і в котрих було щось похоже не то на сміх, а не то на якусь таємну погрозу, — але з другого боку рада була, що Незгода хоч раз у своїм життю згодилася на її прохання й дала їй слово, що не буде їй мішати при роботі, не буде рити під нею, ані інтригувати проти неї. З легким, супокійним серцем вона пішла до себе і принялась пильно за своє діло.

Ґрунт на котрім мав будуватися дім бідних людей, був не зовсім чистий. Одна часть його зайнята була старою руїною, друга довгий час служила сусідам за смітник, а третя була колись сажавкою ¹, а тепер простим багном.

— Треба буде очистити той ґрунт, — подумала Згода й пішла шукати робітників.

— Що вам, паніматко, далеко шукати, — сказав, здибавши її на вулиці, старий підприємець Байбарзо, або як він себе з панська звав, Шлендріян, — ви мені поручіть цю будову, я вам дешевенько достарчу робітників і всього потрібного матеріялу. А ви собі тільки плян виробіть, кошторис, тощо та й надзирайте, щоб усе йшло як слід.

— То добре, кумоньку, добре, — сказала врадувана Згода. — Так вишліть же завтра робітників, щоб почали ґрунт чистити та рівняти. А про плян ви не турбуйтеся, плян у мене вже готовий.

На другий день Шлендріян, звісно, робітників не вислав, але сам прийшов на плац. Прийшла і згода і зразу дуже здивувалася, не побачивши замовлених робітників.

¹ Сажавка — маленький ставок.

— Та ви, кумонько, не гнівайтесь — сказав до неї Шлендріян. — Годі було сьогодні їйбогу, годі! Знаєте, які то в мене робітники, тільки плюнути! Одні грали в карти всю ніч а тепер хропуть, аж буда трясеться, не добудишся їх, хоч з гармати стріляй, другі гуляли на весілля, треті десь кудись пороз'їздилися, ну, біс їх знає! Але я їм задам, не бійтеся! Скоро тільки в нас робота почнеться, то все мені мусить іти, як на шнурочку. Я вже тебе покажу!

— Та бо я хотіла, щоб зараз нині робота почалася, — сказав Згода.

— Е, що там, кумонько, — сказав Шлендріян, — один день швидше чи пізніше при такім великім ділі, це не робить ніякої різниці. В таких речах треба помаленьку, квапитися. Помалу ідеш, дальше заїдеш, це дуже розумно сказано. І знаєте, що кумонько, ми собі сьогодні обое гарненько оглянемо ґрунтець, витичимо, де що й як має бути, а завтра, дасть бог дочекати... Чи властиво ні, завтра не можна! Завтра святенько наше будівницьке свято. Положення ризи, завтра вже мусите потерпіти, кумко солодка! Але після завтра ми гарненько вийдемо й духом усьому дамо раду.

Що було робити! Згода згодилася на раду свого кума й вони пішли оглядати ґрунт. Підійшли до Руїни.

— Ну, Руїнко, старушко шановна, — сказав, до неї Шлендріян, — тепер тобі мабуть остання година приходить. Годі, тобі, серденько, на світі божім довше заважати, пора на спокій! Ми тебе помаленьку дзюбаками та залізними ломами на шматочки дрібненькі, та в он ту багнюку і впремо. Там і тобі буде спокійніше й нам не без вигоди.

— Що, що, що? — промимрила Руїна. — Ви, мене? Таку стару історичну пам'ятку та дзюба-

ками, та ломами, та в багно? Зрадники! Нігілісти! Космополіти! То так ви свою святу батьківщину і бувальщину шануете?

Згода аж затряслася, почувши ті слова, аж поблідла і похолола від п'ят до голови.

— Алеж, серденько моє, свята Руїнонько, — сказала вона. — Змилуйся над моєю головою! Мене угоджено на цім плацу побудувати новий дім. Якже я можу це зробити, не усунувши тебе? І чи не досить ти жила на світі? Дозволь, моя дорога, і наступникам твоїм наступити на твоє місце!

— Геть від мене! — репетувала Руїна, побачивши, що з нею панькаються. Не доторкайтесь, до мене святотатськими руками! Хіба не знаєте, що мене ще князь Облуп Скорпіонович будував, а князь Обдер Караконович руйнував? Хіба не знаєте, що я на святому, історичному ґрунті стою? А хто посміє порушити, осквернити наш історичний ґрунт, той зрадник, Юда, той волів би був і на світ не родитися.

— Все те правда, сказала заклопотана Згода, — цілковита правда... Але скажи ти мені, що я маю робити? Дім мусить бути збудований, плац невеличкий, годі ж мені не рушати тебе!

— Не смієш! не руш! — кричала Руїна. — Я частина старої Руси, нашої святої матері, а хто матір забуває, тог бога карає! Це про вас огидні новатори, сказано. Знаю я, чого вам хочеться! Ви підмовлені нашими довічними ворогами й хочете усунути з лиця землі останню пам'ятку нашої минувшини, щоб і саму ту славу минувшину затерти, вирвати з пам'яті потомків, щоб улегшити роботу винародовленню! Знаю я, по яким це ви „wskazówkam“¹ ро-

¹ Вказівкам.

бити! Але ні діждете того. Ще я стою міцно ще твердо попирав мене „Червоная Русь“ — і ми обі не дамо себе на поталу. Геть від мене, виродки, кажу вам, бо зараз завтра таку про ваші „затѣи“ статтю віріжу в „Червоной Руси“, що вам аж у п'ятах потерпне!

Згода стала ні в п'ять ні в десять супроти таких слів, але Шлендріян не злякався. Він добре знав, що не такий страшний чорт, як його малюють і кивнувши Згоді пальцем відійшов з нею набік і сказав:

— Ти, кумонько, не дуже лякайся того, що ця старушка говорить. Балакуча вона, про це нема що й казати, і норовиста. Стаття в „Червоной Руси“ сяк чи так проти нас буде, про це також не бійся. Але й на те я не радив би дуже зважати. Людям рота не заткнеш, а частенько вони навіть не такі злі, якби це з їх слів здавалося. От, мелють собі, щоб теркотіло, хоч муки з того млива ніякої нема. Але з другого боку ось що я тобі скажу. Руїнка наша таки має й за собою трохи правди. Подумай лишень, скільки сот літ від часу князя Облупа Скорпіоновича вона ось тут простояла, а ще й тепер, коли їй добре придивитися, то така нівроку, тверда та кремезна, що дай боже всякій новій будівлі. Так знаєш, що я тобі пораджу? Ми її трошки обчистимо, обхамраємо, де треба підмуруємо й повернемо під свою нову будову.

Старий фундамент, ручу тобі, так кріпко збудований, що простоїть ще довгі віки.

Згода задумалася, але по її добродушнім лиці видно було, що такий вихід з неприємної суперечки був і для неї самої приємний.

— А ти подумай, — договорював Шлендріян, — скільки то ми роботи й кошту ошадимо

бідним людям, маючи такий шмат уже майже готовий.

— Та воно би, кумоньку, не зле було, — сказала зідхаючи Згода, — тільки бачиш, мій плян трохи інакший, ніж плян фундаментів оцієї Руїни. Покійничок Облуп Скорпіонович будував замок для себе і для своєї двірні, а мені би треба для бідних людей. Дім народній будувати.

— Ей, кумо, дурниця, їйбогу дурниця! — скрикнув Шлендріян. — Бідні люди не такі дуже перебірчиві та фудульні¹. Хоч новий дім буде трохи недогідний, тут тісний, там темний або що, то їм і то буде надто добре. Вони за все вдячні будуть. Аджеж вони, серденько мое, в яких хоромах вік свій спропудили? Мало що в ліпших, ніж хліви! Будеш ти на них уважати! А ще як їм скажеш, що їх новий дім стоїть на тім самім фундаменті, що замок покійного Облупа Скорпіоновича, то вони такі щасливі будуть, мов у небі.

Згода замислилася ще більше, і для святого спокою пристала на те, що мовив Шлендріян.

Пішли далі, щоб оглянути Багно.

— Ну, тепер я вже не знаю, чим оте багно засипати, — воркотіла Згода, поміривши паличкою глибину рідкого болота і послухавши, як посеред нього в калюжах кумкали жаби.

— Що? Мене засипати? Мене нищити? — пробулькотіло Багно. — Мене, корінну, ісконну властивість цього ґрунту? Ні, я на це ніколи не пристану!

— От тобі й на, — сказала Згода, — і тут якась національна властивість, якісь історичні права! Головонько моя бідна!

¹ Фудульний — зарозумілий.

— А ми, А ми! А ми! — закумкали хором жаби. — І куди ж ми подінемося, коли ви це Багно засиплете? Не з історичного погляду ми виступаємо, але відзиваємося до вашого серця, до вашого людського чуття! Змилуйтеся над нами, не вкорочуйте нам віку, не руйнуйте нашого улюбленого Багна!

Згода не знала, що й почати.

— Слухайте любі мої, — сказала вона. — Те, чого ви просите, неможлива річ. Вірте мені, я щиро шаную ваше право до життя, але це Багно мусить бути засипане. Я радо власним коштом перевезу вас до річки, де можете собі спокійно гуляти.

— А наші родинні гнізда, наші прадідівські леговища, праматеринські купелі, все це нам треба покидати? Ах, ах, ах! Нема в вас чутливих сердець, нема любови до рідної землі!

— Та плюнь бо ти, кумо, на них! — скрикнув розізлений Шлендріян. — Будеш ти з усяким хробаччям панькатись. Не бійся, як побачать, що не жарти, то заберуться, як непишні, навіть слова не скажуть. З таким дрантям треба гостро.

— Але подумай, кумоньку, родинні гнізда, прадідівські леговища, праматеринські купелі, і все те — фу! та й нема. Ну, як би нам так.

— І то правда, — сказав Шлендріян і також замислився, а по хвилі додав, — а знаєте кумо, може би можна цьому лихові зарадити. Я думаю так. Часть Багна, де мають стати фундаменти будинку, ми засиплемо, це вже дарма. А середину його, оту найглибшу, можемо оставити так, як є; обмуруємо її гарненько, так що займе ціле подвір'я. І Багну буде рехт ¹, і жа-

¹ Рехт — з німецьк. закон, справедливо.

бам рехт, і бідним людям так же кривди не буде, бо будуть мати на подвір'ю сажавку. Всякі користі з неї, літом холодок, а зимою своя ховзанка ¹.

Згода мало не поцілувала свого кума за таку мудру раду.

— Тільки чим його те Багно засипати? — клопоталась Згода.

— А хіба ж мало маємо сміття, — сказав Шлендріян. — Глянь на оту купу, куди від віків усі сусіди викидали, що кому було непотрібне: онучі, череп'я, розбите скло, попіл і всяку всячину. Це ми гарненько втелюємо в Багно, буде з нього досить.

— Не смійте! — закричало Сміття. — Я також історична традиція, я знак унії двох народів, знак добровільного їх співділання! „*So Bóg złączył, niech człowiek nie rozłącza!*“ ²

Але Згода вже не дивувалась і не гнівалася, а тільки лагідно сказала:

— Не бійся, кохане Сміття! Ми не думаємо тебе викидати за границю, ані нівечити до разу. Навпаки, ти будеш у нас „во главу угла“, підеш під фундаменти нашого нового дому!

Сміття почало було ще щось відповідати, але Згода вже не слухала й пішла далше.

Такий то був початок тої пам'ятної будсви. Як вели її далше Згода із Шлендріяном, як купували цегли і каміння, як мурували і під час мурування пляни перемінювали, а перемінивши бачили, що кепсько зробили, як мулярі не хотіли слухати Шлендріяна, а цегла мулярів, про це все довго би було розповідати. Не скажу також, чи довго, чи коротко вони пра-

¹ Ховзанка — ковзалка.

² Що бог з'єднав, цього хай людина не роз'єднує.

цювали при тій будові, а перейду просто до того торжественного дня, коли будова була вже готова й коли її посвячувано. То була радість для бідних людей, то був всенародній празник! З усіх сторін з'їхалися відпоручники і нотаблі, попривозили своїх їмосців¹ у шовках, своїх дочок у білих та рожевих сукнях і своїх парафіян у національних свитках, полотнянках, личаках та клепанях і з національними кошельками та дзюбеньками за плечима. Щось із п'ятдесят панотців стануло до соборної служби божої „за всяке прошеніє“, а по службі божій чотири найславніших проповідники на всі чотири роги світу почали повчати зібраних про важність і красоту цього празника. Згода царювала над зібраними. Вона була вбрана в нову гарну сукню, вибілена і трошки навіть підрум'янена, сиділа на бальконі нового будинку та все лиш усміхалася та благословила. Вкінці, коли проповідникам не стало вже духу в грудях і вони скінчили свої відхнені промови, коли всіх очі ще раз звернулися на нову будову і на неї, Згода порозуміла, що пора й їй сказати пару слів. Вона встала і опираючися руками о залізне поруччя сказала:

— Ну, дітоньки, я попросту до вас. Маєте, хвалити бога, домик гарний, для спільного вжитку. Тільки тихенько в нім, діточки, без крику, без стуку, бо то будівелька ще нова та слаба, знаєте, не встоялась. Одно тільки мушу вам сказати: можете бути горді на цей домик! Такого другого не знайдете в цілій окрузі. Нехай же він буде вашою твердинею, нехай о його мури розбиваються всякі заходи, всякі наїзди ворожі! Кріпко і згідно, мої діто-

¹ Їмосць — жінка попа.

ньки, боронить цього свого національного добра, і коли яка непокликана рука простягнеться, щоб хоч одну порошину з нього взяти, відбивайте її окликом: Русь для Руси!

— Русь для Руси! — закликали всі зібрані, піднявши вгору руки, а Згода сама так запалилася тим окликом, що необачно тупнула ногою о балькон. І раптом захрустіло, затріщало, і загуркотіло, і на місці, де перед хвилиною пишалася нова будівля, згромаджені побачили велику хмару куряви. Згода враз з бальконом у першій хвилі злетіла вниз і вспіла без шкоди вискочити з розвалин. А коли курява розвіялась, то зібрані побачили, як з-посеред розвалини вилізла ще одна постать, обдряпана, обшарпана, але також здоровісінька. Це була аж надто всім знайома Незгода. Вона плювала, і чихала, і обтріпувалася од пороху, глини й болота, що кругом поналипало на ній. Побачила сестру свою Згоду, що бліда як крейда, вся тремтячи з переляку, стояла в першій ряді видців, і підійшла до неї, грозючи їй попід самий ніс затисненими кулаками:

— І ще й сама стара палуба до мене прилізла, сама мене просить: дай мені спокій, не мішай мені, не рий підо мною! — задокотіла зі злости Незгода. — Ну скажи ти, в'ямна ріпо, мішала я тобі, рила під тобою? Скажи при людях, при чесних панотцях, нехай нас розсудять! Правда, що я зовсім не творилася до твоєї роботи? А тепер скажи мені, по що ти сама, підступом, мене в свої фундаменти замурувала? Ти думала, що там мені капут буде? Ах, ти опуде конопляний, ах ти костогізде! Невже в твоїй голові нема стільки мізку, що в дирявім горісі зерна? І яка щира сестриця! Бачить, що я заснула, ану мене в фундамент замурувати.

Але почекай лишень, будеш ти мене знати,
будеш ти мене тямити!

І Незгода вхопила Згоду за сиві коси і на
превеликий соблази зібраного народу обі се-
стри з криком і писком почали тягатись, воло-
сатись та проклинати одна одну.

А пишний дім, Згодою збудований, лежав
у розвалинах.

1890 р.

ДОКТОР БЕССЕРВІССЕР

Хоч з такою архинімецькою назвою, доктор Бессервіссер, то собі чистої крови русин, навіть типовий галицький русин або, коли хочете, рутенець. Не всі знають його під цією його властивою назвою, бо він криється під різними псевдонімами, та про те всі ми знайомі з ним, стрічаємо його на кожному кроці, любимо побалакати з ним. Правда затоваришувати з ним ближче, заприятелитися якось нікому не вдається. Шановний доктор має в собі щось подібне до наелектризованої палочки лаку: зразу притягне до себе якенєбудь легеньке тіло, а потім зараз відіпхне.

Він не тільки дипломований чоловік, він, без сумніву, талановитий і знаючий чоловік. Та тут є й гачок. Бачите, є два роди знаючих людей: такі, що щось знають добре і такі, що знають усе ліпше. У других є знання компаративне, не релятивне, а власне компаративне. Як би то вам вияснити різницю? Бачите, усе наше знання — релятивне тим, що абсолютна правда самою природою речі закрыта перед нами. Люди позитивного знання чують це найліпше і завжди мовлять: ось тут і тут ми стоїмо на твердому ґрунті правди, наскільки вона взагалі доступна нашому пізнаванню. Люди компара-

тивного знання дивляться на справу зовсім інакше. Їм досить сказати: цей чи той учений сказав те, це, третє, п'яте, десяте. В половині п'ятого у нього на тій і тій стороні є така й така помилка, недоладність, неконсеквенція. Як можна писати такі абсурди! Я, доктор Бессервіссер, знаю і тверджу, що це абсурд — значить, я ближче правди, я більший учений від тамтого!

Pardon! Я й забув сказати, що наш любий доктор Бессервіссер належить власне до цієї другої категорії, до тих людей, котрі знають усе ліпше, ніж хтось інший, бо всюди знайдуть якусь помилку, а з природи обдаровані такою щасливою організацією, що твердо вірять: коли я поправлю оцю помилку, значить, я ближче правди, значить, я більший учений від онтого-о!

Чи в нього є якесь справдішне, позитивне знання? Ви чудуєтеся, як можна підіймати таке питання? Вам воно видається парадоксальним так, як коли би хтось, бачачи пана в фраку і білих рукавичках, смів питати, чи є в нього сорочка?.. Га, мої панове, незглубні бувають тайни туалети фізичної і духовної. Хто знає, чи кожний панич у фраку і в рукавичках має справді чисту сорочку на собі, а доктор Бессервіссер так завзято бігав по світу й шукає, з ким би то порівняти себе і над ким би показати свою вищість, що абсолютно не має часу показати свій дійсний духовий багаж. Щоби знайти діру в мості, я не конче мушу вміти збудувати міст, а волове очко в байці, заховавшись між орлові пір'я і піднесене орлом на високу високість, коли орел не міг уже летіти вище, вифуркнуло зі своєї схованки і підлетівши трохи вище, зацвірікотіло: „А видиш, а я таки вище лечу від тебе“. Мабуть люди того типу,

що наш доктор Бессервіссер, водилися вже й у Греції, коли старий горбатий Езоп уважав потрібним обезсмертити цей тип у своїй байці. Значить, наш шановний доктор має дуже давню і широку парентелю.

Говорять, що його пожирає амбіція і що та жаба, котра з таким сумним ефектом бажала рівнятися з волом, була йому якась стрічна¹ тітка, чи тіточна стрийна. Не знаю і сумніваюся. Мені здається, що сама амбіція не доведе чоловіка до того, щоб силкувався знати все ліпше від когось іншого. Це мусить бути вроджена прикмета характеру так, як хміль має те до себе, що високо виростає і пишно буває тільки на тичці. Було б нерозумно й несправедливо жадати від хмелю, щоб стояв і ріс самотійно, а доктор Бессервіссер хоч остаточно й виявляє себе непродуктивною силою, все таки своєю вічною рухливістю, своєю нагінкою за такими, по котрих міг би п'ятися „вище від кого іншого“ спричиняється, до оживлення всього оточення, надає йому вигляд руху, метушні, робить ілюзію поступовости. Він швидко хапає всякі нові ідеї і нові моди в науці і в літературі і гаряче боронить їх доти, доки цим способом можна показати, що він поступовіший і вищий понад інших.

Зрештою його поступовість треба розуміти дуже широко, власне з високого становища того хмелю, що виріс понад вершок тики і махає блідо-зеленим китяхом і в солодкім упоєнні шепоче: „А я таки вищий!“

Доктор Бессервіссер не належить ні до якого сторонництва, ні до якої кліки, ані котерії, він вищий понад „усе те“. Всюди, в кожній програмі,

¹ Стрийко — материн брат.

в кожній роботі зараз знайде щось таке, що він знає і розуміє ліпше і, очевидно, в таких разі його сумління не дозволяє йому писатися на те гірше і прикладати руки до його осягнення. Всяке оточення всякий *Fühlung*¹ з сусідами, всяка організація стісняє його незалежну вдачу. Його з непоборною силою тягне знизу наверх, як ті бульбашки повітря, що з дна криниці тиснуться вгору. І він гуляє на версі понад партіями, організаціями і всіма суспільними путями свobodно й легко, як піна на воді. Бистро пливучи з кожною хвилиною, з кожним подувом вітру, він дивується тільки одному: що за страшенні обридливі ретрогради всі оті скали, дерева та будинки на берегах, що так навіжено біжать назад і щезають з його поступових очей! В таких хвилях він важко сумує і нарікає на нерозвитість і ретроградство суспільности.

Злі язики торочать, що в нього немає ніякого переконання. Знаючи зблизька шановного доктора, мушу заперечити цьому рішуче. У нього нема переконання? У нього є його навіть більше, як треба. У нього є різні переконання, так сказати, про запас. Одне зноситься, він собі байдуже, виймає друге, свіжісіньке. А всі вони мають одну підшивку: незломне переконання про власну вищість. Ця підшивка — це основа, а що зверху, це його менше обходить. Чи там червона матерія, чи чорна, чи періста — мій боже, люди вищі на два цілі від цього, на три від того, а на півтора від третього не будуть дбати про такі дрібниці!

Зрештою доктор Бессервіссер вельми толерантний. Тобто для себе, не для інших. Стоячи понад партіями, він вважає натураль-

¹ Спорідненість.

ним обов'язком своєї вищости не позбавляти нікого свого „лицезріння“. Як той біскуп Красіцький в Дубецьку в поемі В. Поля: „tu do sieni zaqladat, tam w okno zarukat“¹, так і доктор Бессервіссер нині ушасливилює своєю присутністю гурток радикалів, за годину виливає свою тугу до ідеалів у гуртку напівп'яних польських журналістів, увечері додає духу заклопотаним „конструктивним елементам“, а через ніч нема, нема та й знесе зозулине яйце і положить його в гніздо клерикалів, або мамелюків. І все це з тим спокоем, з тою свободою духу, які характеризують людей справді вищого закрою. І головне, все це не обов'язує його ні до чого. З ким сьогодні щиро стискався, тому завтра наплює в лице: з ким сьогодні ділився таємними бажаннями своєї душі, на цього завтра кине каменем. Це знак дійсної незалежності його характеру. Він поступає завжди так, як йому диктує його моментальне переконання, і ніколи не дбає про те, що скажуть про його люди. Отим то я вважаю злосливою і зовсім тенденційною видумкою твердження тих, що ідентифікують доктора Бессервіссера з тим Вислабоцьким, чи Зборовським, чи якимсь іншим невимовним псевдонімом, що то в 1848 році виходячи з дому, ніколи не забував взяти до кишені три кокарди: біло-червону, синьо-жовту і чорно-жовту. Побачить здалеку польського патріота — припинає біло-червону кокарду на груди, не біжить, а летить з розпростертими обіймами і не говорить, а кричить: Wolnosc! Równosc Braterstwo!²

¹ Тут до сіней заглянув, там у вікно застукав.

² Воля, рівність, братерство!

Попрощається з тим, побачить здалека русина, ого! вже на лівій кляпі вродилася синьо-жовта кокарда, мій герой надувається, як сич на вітер, і глибоким басом гримить:

— З нами бог і розумійте язици!

Та коли в дальшій подорожі побачить урядника з губернії, ого! вже до самого серця прищиплює чорно-жовту кокарду, робиться тоненький і високий, згинається в три погібелі й, дотикаючи циліндром до самого тротуару, мов жайворонок, приспівує:

— Gschamster Diener, Herr Hofrath, empfehle mich ergebenst! ¹

Ні, наш доктор Бессервіссер не з таких. Я навіть не знаю, чи він існував уже в 1848 році, а ця анекдота свідчить хіба про податковий еклектицизм, коли тим часом наш доктор радше податковий критик і винахідник дір у мостах.

З тим усім тип вельми симпатичний. Мені аж жаль слухати, коли він часом нарікає, що його ніхто не любить. Лиш одно його потішає, що всі йому заздують. Чи він любить кого? Ійбогу, якось не доводилося питати його. Спитайте сами.

Я маю подив і повне признання для таких людей. Приємно знати, що коли чоловік зробить чи напише яку дурницю, ось тут близько тебе є щирий друг, котрий зараз, в інтересі публічного добра, викаже тобі, що ти ідіот і що він сам зробив би це далеко ліпше. В серці будиться радісне чуття: ну, ще не вмерла Україна, коли має таких синів. А коли часом у душі ворухнеться нескромне питання: чом же це доктор Бессервіссер, знаючи ліпше всяку

¹) Низький слуга, пане гофрат, поручаюся ласкаво вашій ласці.

річ, не зробить її ліпше, а дає робити нам старим ідіотам, і чом же це він аж тоді стає мудріший і вміє ліпше зробити, коли хтось інший уже зробив сяк чи так, але зробив, — то цю грішну думку втішую грізним покриком: — Мовчи, тичко! Так і належиться хмелеві рости вище тебе!

Зворушення опановує мою душу. Чим більше вглиблююся в прикмети мого героя, тим сильніше чую, що таки не видержу і впаду в ліричний, дифірамбічний тон і, замість аналізувати, почну оспівувати свого героя.

„Како ублажу или кому уподоблю тя, пригнопамятне“ — так і дзвонять мені в правім усі слова нашого старого літописця. І вже душа моя „розтікається мислю по землі, сірим волком под облаки“, чи як то там сказано в „Слові о полку Ігореві“, шукаючи порівнянь для звеличання любого нам усім доктора Бессервіссера.

Він подібний до сонця, бо ось тут сходить, а зовсім у протилежний бік заходить.

Він подібний до місяця, бо дванадцять раз до року міняє свою фізіономію.

Він подібний до зір, бо світить, а не гріє.

Він подібний до вітру, бо шуму много, а конкретного в руки не зловиш нічого.

Він подібний до моря, бо повно в нім води, а нема чого раз напиться.

Він подібний до вогню, бо нема такого твору, такої книжки, з якої б він не міг зробити купки попелу.

Він подібний до Дністра, бо що хвиля робить несподівані закрути, а удає, що пливе наперед.

Він подібний до орла, бо високо літає, а низько сідає.

Він подібний до солов'я, бо, спіймавши хробачка, співає тріумфальну оду.

Він подібний до сірничка, бо конче мусить об когось потертися, щоб заблищати.

Він може гордо і сміло глядіти в будучину: такі, як він, не швидко переведуться на нашій святій Русі.

1895 р.

З ГАЛИЦЬКОЇ „КНИГИ БИТІЯ“

Відома приповідка говорить: „Коли два скажуть тобі, що ти п'яний, то лягай спати“. Два шляхетні польські графи, Бадені і Пінінський, доказали мені дуже досадно, що я не належу на політичну арену. Отже я поклався на історію літератури, етнографію та інші подібні подушки і „слухаю чмелів,“ як говориться в нас.

На жаль, і тут доходять до мене дуже дивовижні бриніння. Серед приповідок, казок та придибашок, які приходить ся записувати з уст народу, попадаються іноді такі чудернацькі мотиви, що чоловік у голову заходить, не знаючи, що з ними почати.

До паризьких *Kryptadia*¹ трохи мені занадто далеко, то нехай же хоч дещо з них появиться, хоч на сторінках вашого часопису. Ось зараз перший уступець. Він має титул: „Галицька історія від початку світу“ і виглядає ось як:

Напочатку була горілка.

Зразу вона була хаотична. Кожний міг її курити, продавати або й пити самолично.

¹ Під титулом „Криптадіа“ виходить у Парижі у книгаря Вельтера збірка соромізьких оповідань та переказів усіх народів, в тім числі опубліковано вже дещо й українських. (Ів. Франко).

Та потім прийшло до краю венгерське вино. І було дороге. І розділив бог винопийців від горілкопийців, і дав тим першим власть над другими. І сталося так, що ті, другі, могли лише курити і пити горілку, — але курити для інших, а пити за свої криваві гроші, — а ті перші діставали готову горілку і продавали її на свій рахунок, а сами напивалися венгерським вином до скотячої подоби.

Це був другий день і звався пропінатія¹.

То був довший день. Тоді латинську приказку: „*Cujus regio, eius religio*“² перекладено на галицьке: „Чие село, того й пропінатія“. Людність поділено на дві верстви: одні, для яких пиття горілки було обов'язковим, і ті звалися хлопи, або бидло, і другі, що в горілці, випиваній хлопами, бачили головне джерело свого добробуту, і ті звалися шляхтичі, а іноді також герої свободи, спасителі вітчизни, мученики національної справи, або загально — „нація“.

Та ось почало в краю щось метушитися та ворухитися. „Національні святощі“ почали топтати ногами, старі пальки викинуто, різні, віками усвячені, стовпи, розхитувано. Оборонці старовини втрачали позицію за позицією. Нарешті згуртували всю свою силу на останнім заборолі, а це була пропінатія. Тоді її оголошено святою. На жаль, ті, що оточували її німбом святости, забули сараки, що святим зробити можна лише небіжчика. Аж по невчасі пізнали свою помилку і почали радитися, що його зробити з тим святим забором

¹ Пропінатія — державний продаж горілки.

² Чия влада, того й віра.

шляхетської нації. Відповідно до преславної національної традиції ухвалено ті святощі продати.

Це був третій день і звався він викуп пропінації.

І ось піднявся один муж, великий у совітах фарисейських, і сказав:

— Не будьмо, як дві тисячі Юд Іскаріотських. Не продаваймо своїх національних святощів за тридцять срібняків. Коли вже так мусить бути, то продаймо їх дорожче. Зажадаймо, щонайменше два рази стільки мільйонів золотих за них!

Уся зібрана рада пристала на це і закричала в захваті:

— Браво! Браво! Нижче шістдесятьох мільйонів золотих не попустимо їх ні за що¹.

Тоді піднявся другий муж, іще більший у совітах фарисейських, і сказав:

— Не будьмо як дві тисячі Юд Іскаріотських! Не продаваймо своїх національних святощів *in natura*!² Коли вже так мусить бути, то продаймо їх *in effigie*, в теорії, так, щоб титулярно вони були продані, відчужені і, як мертві, поховані, але на правду, щоб були живі й здорові і лишилися в наших руках і жили собі ще довгі літа нам на радість і послугу!

Буря оплесків зірвалась серед зібраних на раді. Коли затихла, запищав один голосок з виразом заклопотання:

— Ба, але як це зробити?

— Зовсім по-просту, — промовив владно другий бесідник. — Продаємо лише голе, теоретичне

¹ На правду виторгувано більше, бо звиш 66 мільйонів. (*Іс. Фр.*)

² В натурі, в дійсності.

право на куріння і продавання горілки. Гуральні і корчми лишаються, як і досі, нашою власністю. А хто потім захоче робити нам конкуренцію, нехай поспробує, коли його свербить шкіра.

— Браво! Браво! — закричав однодушно увесь совіт фарисейський.

Та ось піднявся ще третій муж, найбільший у совітах нечестивих, і сказав:

— По тім, що сказали мої шановні передбесідники, що вони пропонували і з чим ми з радістю душею згодилися, почуваю я, почуваємо ми всі себе чистими від закиду іскаріотства. Це чуття дуже високе і приємне і дає нам змогу держати голову високо догори. Розкошуймося тим чуттям і сміло глядімо в очі всій Європі! Цієї приємности не відбере від нас ніхто. Але час нам від приємности перейти до інтересу. Те, що мій шановний передбесідник натякнув на можливість посторонньої конкуренції з нами в пропінаційнім фаху, може не одного з нас пройняти деяким побоюванням, а навіть нагнати йому порядного страху. Ні, так воно не сміє бути! Продавати наші святощі так, щоб потім перший ліпший по своїй уподобі міг доторкатися до них та поратися з ними—ні! Коли вже мусимо продати їх, то продаймо їх самим собі! Так, щоб ми вправді дістали гроші, але зате не лише полишили собі всі реалія, але надто ще й право вживання задержали виключно в своїх руках. Аж такий викуп буде вповні відповідати нашим традиціям, нашим усвяченим інтересам і нашому почуттю справедливості.

Величезна буря оплесків зірвалася в совіті нечестивих. Бесідника обносили на руках по залі. Коли знов поставили його на власні його

ноги, запищав удруге той сам голосок із виразом заклопотання і мовив:

— Ба, але як це зробити?

— Дуже просто! — промовив владно третій бесідник. — Продаємо своє пропінатійне право цілому краюві.

— Так, але... — посмів ще раз запискотіти наївно заклопотаний опозиційний голосок.

— Ніякого „але“! Край купує і платить, а заряд обіймає хто? Очевидна репрезентація краю. А репрезентація одинока, ділична, природня репрезентація краю хто?

— Ми! ми! — заревло одноголосно з усього совіта нечестивих.

— Розуміється, — кінчив третій бесідник. — Пропінатія в новій формі лишиться такою, як була з давен-давна, лише то буде тепер не приватна власність, а краєва. Ми дістанемо гроші, задержимо гуральні й корчми і задержимо нарешті й адміністрацію того нового краєвого маєтку в своїх руках. Можемо виорендовувати його між собою, можемо нікого нелюбого нам не допускати до оренди, а нарешті матимемо гроші, що плистимуть із орендових оплат...

Буря оплесків і окриків закрила, заглушила останні слова могутнього бесідника. Всі внески прийнято і виконано якнайточніше.

А на четвертий день в Галичині ще й досі не світає.

1901 р.

БУДЯКИ

Учень станув перед учителем увесь запалений, увесь тремтячи з обурення.

— Учителю, — мовив він, ледве переводячи дух. — Ти послав мене між люди і велів жити серед них десять літ і брати участь у їх життю і придивлятися їх ділам...

Він урвав, задихавшись.

— А ти приходиш по році і, як бачу, не дуже задоволений, — мовив учитель, усміхаючися лагідно.

— Ах, не говори мені про задоволення! — вибухнув юнак. — Я ввесь палаю і тремчу. Нічого подібного мені і вві сні не снилося, як те, що довелося бачити за той рік. Стільки брехні, стільки фарисейства, стільки дрібної злоби і безтямности і нещирости!

— Ну, ну, ну! — мовив учитель. — Твоє обурення гарно свідчить про твоє незіпсоване серце. Але говори трохи докладніше, що ти бачив, і що так обурило тебе?

— Докладніше! Хіба ж можливо розповісти тобі докладно все, що я пережив за той рік? Я жив, мов чоловік, запертий між блощиці. Кожен дотик був і біль, і свербіння і обридження. Я бачив політиків, що на народніх зборах розпливалися, буцім то готові йти на муки за нарід, а зараз потім програвали в карти тисячі і благали кредиту у ворогів того народу. Я

бачив газетярів, що в своїх газетах кидали громи на хрунів та донощиків і сами зараз же доносили ворогам про все, що діялося в їх таборі. Я бачив учителів, що перед молодіжжю опльовували й гидили науку і лаяли саму ту молодь, яка тиснеться до шкіл і задає їм клопоту. Я бачив духовних, що прилюдно обурювалися на кожного, хто посмів хоч несмілим слівцем осудити їх хиби, а сами проводили ночі за картами та пиятикою і підіймали на сміх своїх власних собратів. Я бачив...

— Сину мій, — перервав його вчитель, — хіба думаєш, що те, що ти бачив, то щось таке нове, чого досі не було ніколи?

— Може й бувало, та не в нас, не в такій мірі, не робилося так безсоромно. Кажу ж тобі, вчителю, що руки опадають, дух замирає, коли дивишся на це все. Подумай: пускають для геци¹ між темні маси оклик: палити ворожі дома та склади! І тішаться наперед, що їм за їх поклики не буде нічого, а потерплять ті, що підуть за їх покликом. А коли ніхто не пішов за ними, вони говорять: з нашим ворогом можливі лише два способи: або палити його, або цілувати в руку. Ми кликали палити, не йшов ніхто, тепер підемо в протилежний бік.

— Ну, що ж, — мовив учитель, — *umgekehrt ist auch gefahren*². Це ще не таке диво.

— Подумай лише: один одного рад би в ложці води втопити, по кавалочку розщипати, а прилюдно кличуть усіх до згоди та малюють благодаті єдності! І все те лише в тій цілі, „щоб моє наверху було“, все в якійсь дивовижно сліпій спекуляції на щось таке, чого не мають

¹ Для геци — на жарт.

² Обернувши назад, також можна їхати. (*Іс. Фр.*)

у руках, у погоні за якоюсь чортівською радістю, що ось то „не буде ані їм, ні мені“.

— Слухай, синку, — мовив учитель, подаючи учневі склянку чистої, холодної води, — ось на, випий!

— Що це має значити? — запитав ученик.

— Випий і послухай, що тобі казатиму. Не зануджу тебе довгим оповіданням... Бачиш, коли я був молодий, то жив у домі мого батька на селі. А недалеко нашого дому була простора громадська толока. Тямлю її змалку: була рівна, покрита густою, хоч і низенькою, травою. Малим хлопчиком у товаристві інших дітей бігав я часто по тій толоці, качався по траві і досі ще, здається, чую її м'який, шовковистий дотик на своїм тілі.

Минуло кілька літ. Я пішов до школи, до міста, і бував у батьковім домі рідко. Та раз, прибувши на вакації, я здекувався немало: наша толока майже вся була поросла величезними будяками. Вони розсілися по ній здоровенними островами сіро-зелених колючок, що зверху понакроплювані були блідорожевими крапками будякових голівок, а деінде білілися сріблястим пухом достиглого будякового насіння. Від тих островів, мов від великих полків, ішли в різні боки менші або більші лави будяків, мов відділи, вислані на те, щоби завойовувати чимраз більше місця. Аж на дорогу, що вела серединою толоки, на береги річки, що обрамовувала її з двох боків величезним гаком, вибігали то маленькі купки, то поодинокі бадилля тих смілих, узброєних пакісників рослинного царства, а декуди стояли вже густими рядами, мов вояки в гліді¹: Де розсядеться один такий

¹ Глід — військовий ряд (з німецьк.).

ґалапас, там зараз біля нього видно цілу громаду менших, мабуть паростків із його коріння. Під їх стрепіхатим листям, що широким вінцем розлягається по землі, ще поки бадилля вистрілить угору, нидіє м'яка травка, щезають біленькі очка маргариток; навіть тверді бадильці пахучого кмину мусіли уступати перед тими гордими і в своїй шпичкастій зброї недоступними ґалапасами.

— Таточку, а це що у вас таке? — запитав я батька, бачачи таку халепу на моїй улюбленій толоці.

— Сам бачиш, синку, будяки, — мовив батько.

— Відкіля ж вони взялися?

— А бог їх знає. Сами з себе вирости.

— Алеж вони зіпсують вам усю толоку.

— Уже й зіпсували. Та що робити.

— Викосити їх.

— Уже ми косили, синку, та нічого не помагає. Ще дужче ростуть.

— Розорати толоку.

— Цього нам не вільно. Толока громадська. А громада волить мати хоч тінь своєї вигоди...

Я не раз ходив і придивлявся тому будяковому полю. Воно, здавалося мені, навіть без вітру шелестіло. Здоровенні будяки, заввишки в ріст високого чоловіка, стояли, як густий ліс, і хитали своїми голівками, мов сміялися з моєї безсилої туги за гладкою, м'якорунною толокою. А коли звернуло на осінь і в усіх голівках подостигали купки вовнистого насіння, тоді кожний подув вітру розганяв мільйони тих пухових зерняток на всі боки. Одні підіймалися високо в повітря і летіли милями; інші неслися хмарами понад землею, чіплялися плотів і дерев, заповнювали рови, покривали ставки і калюжі біластими ниточками свого пуху, засти-

лали людські подвір'я, засівали всі поля, огороди, сади проклятим будяковим насінням, залітали навіть до хат і товклися по вікнах, немов бажали доконче сказати хліборобам, що будякова армія грозить забрати у них усю плодючу землю, занапастити всі їх, з таким трудом управлені, ниви, закрити весь світ перед їх очима. Мені страшно робилося на вид тої безмежної сніговійниці будякового насіння і я мало не з сльозами на очах показував їх батькові.

— Таточку, що буде з нами? Адже кожний такий пушок, це ось такий здоровенний будяк, що запоганить квадратову стопу землі. А дивіть, скільки мільйонів їх літає.

— Що ж, синку, нехай собі літають. Ми їх не зіпremo.

— Але ж вони відберуть нам землю з-під ніг.

— Не бійся, синку: бог ласкавий. Не кожне таке насіннячко мусить зійти й вирости. Мільйони їх летять і мільйони їх пропадуть. Та й ми також не без рук. Зробимо, що зможемо, щоб не дати їм занадто паношитися на своїй землі.

Коли настала осінь, я знов поїхав із батьківського дому в світ у школу. Мені не довелося вернутися додому, аж за десять літ. Наближаючися до рідного села, я пригадав собі толоку і був цікавий побачити, які поступи зробила за той час будякова армія. Певно, тепер ця толока буде одним будяковим морем, перерізаним хіба одною доріжкою. Я не мав якось відваги запитати про це свого візника, для того ждав, поки не доїдемо на місце. Ось уже знайомий горбик, по якому закручується змією дорога, ось стара громадська ліса, яку відчиняє перед нами старий дід Панько з на-

суненою на лисину кучмою, хоч надворі стоїть літня спека. Ось ми й виїхали на толоку. Що за диво! Ані одного — кажу тобі, ані одного будяка з тих гордих велетнів, що тут уперед пишалися такими густими лавами та островами. Десь-не-десь стирчить по одному невеличкому будячкові, але вже зовсім іншої породи, не такої як мої колишні знайомі. А скрізь на толоці по-давнімому низенька густа, м'яка травка та мільйони білих очок маргариток та де-де біля дороги жовті цвіточки козельцю, та й годі.

Приїхавши додому, я не міг утаїти своєї цікавості і зараз по перших привітаннях запитав батька:

— Таточку, а що то сталося з нашими будяками на толоці?

— А бачиш, синку, дав бог, минулися.

— Та бачу. Але як? Ви переорювали толоку.

— Ні.

— Викосили їх?

— Ні.

— То, може, випалили вогнем?

— Де там! Минулися. Поліття на них не стало. Тоді були мокрі роки, а надто пониже толоки пан хотів було поставити млин та загатив річку. От мабуть земля на толоці насалася вогкості, а ті галапаси, видно, злюбили собі та й кинулися рости. А по кількох роках гать вирвало, річка поменшала, земля просохла і їм не стало поліття. І вивелися. Як прийшли хто-зна відки і як, так і знесли. Щороку їх робилося менше, поки зовсім не перевелися. Бачиш, і така погань має своє поліття.

— На цьому скінчив мій батько своє оповідання, на цьому і я кінчу своє, — мовив учитель до ученика. — Розумієш його, сину?

Ученьк глядів на учителя якимись непевними очима.

— То ніби що? Чекати поки лихо само мине?

— А не забувай про греблю, про ту греблю, що зупиняє свободний біг річки, що задержує гнилизну і застій і сприяє ростові будяка! Греблю, синку, греблю треба розірвати! Ти бачиш об'яви гнилизни і застою, а не добачив причини, яку треба усунути!

— Розумію тебе! — мовив ученик, зриваючися з місця. — Іду й робитиму, що зможу.

1905 р.

ХОМА З СЕРЦЕМ І ХОМА БЕЗ СЕРЦЯ¹

I

Раз якось у двох різних селах східньої Галичини, але одного й того самого року, одного й того самого дня, а власне в провідну або так звану Хомину неділю вродилися два хлопчики. Отим то обох їх охрещено іменем Хома.

Їх святий патрон, апостол Хома, був ласкавий до них обох і показав на них великі чуда. Вони не повмирали ані від простуди, хоч малими дітьми бігали босі по снігу, ані від соняшного удару, хоч бігали голі по соняшній спеці і не раз спали з відкритими голівками під палючим літнім сонцем, ані на різачку, хоч літом день - у - день напихали собі животики недозрілими овочами, ані на задавлячку, ані на голодний тиф, хоч зимою жили нерозмоченим бобом та вівсяним ошипком із дурійкою, ані на жодну з тих 77 язв, що ненастанно, зимою і літом, обсаджують хлопську хату. Це певне було велике чудо.

Але святий Хома показав іще більші чудеса на своїх малих тезках: вони попали до шкіл,

¹ Відомо, що Ів. Франко, будучи палким народником-революціонером, марксистом не був. Непевна позиція тодішніх соціал-демократів відштовхувала його від них. Цим пояснюється й зміст цієї сатири „Хома з серцем і Хома без серця“. (Ред.)

училися пильно, перегризалися сьак-не-так крізь тисячні противності та перешкоди, які українському хлопському синові завалюють навіть найпростішу і найрівнішу дорогу до соняшної сторони життя, і дісталися нарешті до університету. Та святий Хома і тут не випустив їх із-під своєї опіки: вони не зробилися безхарактерними, як не один із тих суб'єктів, що видобувся з безодні вбожества, зробилися гострі на язик, правдомовні, зарозумілі й невірні, як сам їх святий патрон.

Аж тут, в університеті, вони зустрілися. Це сталося при досить дивоглядній нагоді.

Було це в полудне, коли студенти виходили з університетських аудиторій, а запізнені п'яниці з шинків, щоби плентатися додому. Один із тих веселих сватків вийшов із молитви до скляного бога в такому неприкаянім стані, що скоро лиш опинився на вулиці і його обвіяло тепле, свіже повітря, зараз ударив кріпкий поклін до землі й не міг уже потім піднятися на ноги, але пильно слухаючи джмелів, переривав це заняття лише беззв'язними відривками якогось монологу.

— А я тобі кажу, куме Блажею... кроть твою матъ за ногу... жінка має рацію... що за, багато, того й свині... чи то чесно, чи то подобно, як чоловік отак уп'ється?

Досить значна купка студентів обступила цю жертву надмірної інспірації і в веселім настрою духу хапала обривки її моральних рефлексій. Серед тої купки здибалися випадково й обидва Хоми, що досі ще не були знайомі з собою.

Перший Хома з затурбованим лицем нахилився зараз над п'яним і силкувався підвести його на ноги.

— А ви що робите? — запитав другий Хома.

— Прошу вас, допоможіть мені, — благав перший. — Аджеж, бачите, бідний чоловік не може встати. Надлетить фіякер і переїде його. Або поліціант надійде та арештує його.

— Що ж, це може було б і найрозумніше. Думаю, що було б ліпше лишити його тут у спокою і зараз таки покликати поліціанта. Найкраще я сам і зроблю це.

І він пустився йти.

— Алеж, прошу вас, — благав перший Хома. — Що ви вигадуете? Це ж, може, бідний робітник, його арештують і пару днів продержать у заперті, а його сім'я тим часом буде гинути з голоду. Треба ж мати серце. Це ж безсердешно зараз кликати поліцію.

— Е, що там! — відповів другий Хома. — Бідні робітники не мають звичаю впиватися отак в робочий день, а в втім...

Він перервав свої докази і пішов вулицею, шукаючи поліціанта. А що в Галичині поліціанта звичайно зовсім не можна знайти там, де його власне треба, то це потривало добру хвилю, заки він повернувся на те саме місце в супроводі „рамени закона“.

Там за той час зібралася вже ціла купа людей, а в середині тої купи відігравалася якась високо драматична сцена, бо з-посеред загального гомону та реготу юрби чути було раз грізно-крикливі, то знов благально-зацитькуючі слова. При наближенню сторожа публічної безпеки люди розступилися в дві лави і прихожим показалася не надто приваблива картина. П'яний стояв уже на ногах. Обома руками він держався за кляпи сурдута Хоми і теліпав свого помічника, як грушу, обвішану дуже твердошкірими грушками, риплячи ненастанно:

— Поліція! Поліція! Арештувати його! Це злодій! Це мошенник! До ката з тобою! Ти обікрав мене! Віддай мої гроші! Де мій годинник? Поліція! Поліція!

Кляпи від сурдута бідного Хоми давно були повідривані і висіли мов нужденне фалаття; капелюх свого противника збив п'яний на землю і топтав по нім ногами.

— Але ж... пане... чоловіче... християнине! — стогнав уриваним голосом Хома № 1, держачися руками за руки п'яниці, що сам заточуючися, не переставав теліпати його.

— Кроть твою мати за ногу! Я тобі не чоловік!

Я тобі не християнин! Віддай мої гроші й годинник! Поліція! Поліція! — кричав щосили п'яний.

Тут інтервеніювало „око закона“. Воно кріпкою правицею вхопило п'яного за маншестер, а лівою дало йому такого стусана в груди, що неборакові відразу світ замакітрився і він напів зо страху та несподіванки, а напів із надмірного потрясення розвів руками широко і горілиць повалився на землю. Поліціант добув свою свиставку, засвистав, як стій — над'їхала дорожка, і оба Хоми, поліціант і п'яний потуркотіли до поліційної інспекції. По дорозі обидва студенти розповіли поліціантові, як було діло, і не минуло півгодини, а вже в поліції все було залагоджене, протокол підписаний, п'яного відведено до поліційного арешту, а оба Хоми, — нумер перший у зовсім несалоновім костюмі, — опинилися на вулиці.

— Маю честь представитися, Хома Галабурда, — сказав Хома нумер другий.

— А я Хома Бідолаха, — відповів Хома нумер перший.

Слухач прав на третім півріччю, — продовжував Хома нумер другий.

— А я слухач германістики на третім півріччю, — додав Хома нумер перший.

— Ну, а що думаєте про того бідного робітника? — запитав Хома нумер другий не без іронії.

— Ну, прошу вас, хто би був таке подумав! — з боєм у голосі відповів перший.

— Я відразу подумав, — відповів другий. — Але знаєте, ваш сурдут і ваш капелюх конче потребують якоїсь індемнізації, а бодай невеличкої санації. Було б добре пошукати для них відповідного майстра.

Хома Бідолаха позирав то на свого нового знайомого, то на своє понівечене вбрання, а на його лиці малювалось не то зачудування, не то якийсь жаль; потім обидва подалися шукати якогось полатайка.

II

Від тоді вони зробилися приятелями. Не надто близькими, а все таки. Вони були майже повні контрасти один супроти одного, і ця сила контрасту еднала їх докупі. Хома Бідолаха — це був невеличкий, живий чоловік із повним виразом, але звичайно меланхолійним лицем, очима майже все немов примгленними слізьми, з лагідним, м'яким хоч і немелодійним голосом. Натомість Хома Галабурда був високий ростом, трохи неповертливий, з лицем немов дерев'яним, з різким, сухим голосом і з іронічним усміхом на вустах. Перший усе чутливий, іноді сентиментальний, легко попадав в ентузіазм, усе одушевлений високими ідеалами загального ущасливлення, з невичерпаним засобом декламацій про свободу, братерство і гуманність,

одним словом, не вважаючи на свій атеїзм, натура наскрізь релігійна і навіть склонна до сектантства; другий — усе скептичний, іноді цинічний, здержаний і мовчаливий серед шумних товариських балачок, робив вражіння ума вбогого на думки і невисокого лету, зверненого більше на практичні питання. Перший задля своєї товариської, легко запальної і немов липкої вдачі волочив за собою завжди цілий хвіст сателітів, прихильників і побожних слухачів; другий, звичайно самотній, ходив якимсь боком, своїми окремими дорогами. Знайомі назвали для того одного Хоמוю з серцем, а другого Хомою без серця, — розуміється, жартом, бо обидва були хлопці скрізь чесні й далекі від егоїстичного шкаралупництва.

Оба Хоми сходилися не раз із собою на ґрунті популярних тоді серед молоді дискусій про народництво та задачі інтелігенції супроти робочої маси.

— Мусимо любити народ, що вигодував нас працею своїх рук і потом свого чола! — проповідував із щирим запалом Хома з серцем.

До чого здасться народові наша любов? — бурчав Хома без серця. — Народ потребує реальнішої поживи.

— Нехай ми тільки полюбимо його. Любов піддасть нам також реальніші думки.

— Любов сліпа. Вона затемнює думки, затіснює горизонт, — говорив Хома без серця, про якого злі язики говорили, що закохався смертельно в якійсь гарній польці, але силкувався тепер перемогти цю свою любов, сердився сам на себе та лаяв себе, що та нещасна любов не хотіла вступитися з його серця, не вважаючи на всі ясні, як сонце, докази його розуму. — Тільки розум наведе нас на добру дорогу, —

повторяв він майже скрегочучи зубами, хоч зі спокійним видом.

— Ах, розум холодний і егоїстичний, — зідхав Хома з серцем.

— В таких разі це дрібненький і обмежений розум; можна його вважати синонімом глупоти. Правдивий розум глядить ясно і широко, обдумує загальні завдання і розважає великі реформи.

— Але любов мусить бути движучою силою: без неї діло розуму мертво.

— Дурниця! — відбуркував Хома без серця. — Любов плодить немовлят і ідіотів, і тільки розум робить із них твори, більше або менше подібні до людей. На тобі цю роботу довершено лиш до половини.

Хома з серцем відвертається більш засмучений, ніж розсерджений, а Хома без серця спльовує й відходить, не прощавшись: злий, мабуть, більше сам на себе, як на товариша.

III

Потім на одну частину молоді найшла нова течія. Говорено багато про бідних пролетарів і твердосердих визискувачів, обмірковувано соціальні проблеми, дискутовано, із більш або менше розкішною дрожжю, про великий соціальний переворот, який ось-ось має надійти й перебудувати цілий світ на нових основах. Хома з серцем залюбки плавав у бурхливих хвилях тієї течії, віддавався новій вірі всією своєю малокритичною душею, прагнучою якоїсь твердої догми. Він покинув навіть свої германістичні студії й віддався з цілим запалом пропаганді соціалістичних ідей, промовляв на робітничих зібраннях, писав статті в робітничих

газетах, обертався в самім центрі новородженого, не дуже ще зрештою міцного робітничого руху.

По одному бурхливому робітничому вічу, де зразу аранжери мусіли витримати завзяту боротьбу з поліційним комісаром за свободу слова, а потім говорено іронічно про ті льояльні міщанські верстви, що вважають себе підпорами престолу й вівтаря за те, що вносять до цісарських кас гроші не ними зароблені, і такі ж гроші складають на будування церков і монастирів на честь бога, в якого не вірять, і для проповідування простому людові та робітникам віри й моралі, якої сами ті, ніби освічені, верстви не признають — по тім пам'ятнім зборі, на яким наш Хома з серцем, не мігши стрепіти півслівцець та іронізування, нарешті промовив „від серця“, з слізьми на очах жалював недолю робучого люду, з огнем святого обурення почав їздити по новочасних тиранах та кровопийцях, що насичуються потом і слізьми робучого люду, і закінчив блискучим пророкуванням швидкої побіди „з'єднаних пролетарів усього світу“, при чім, на жаль, поліційний комісар перервав його на половині речення і, бачачи надто великий ентузіазм зібраних, розв'язав збори, — по тім пам'ятнім зібранню, коли сотні зворушених, розгарячених, обурених робітників, купами звільна і серед живих розмов та погроз розходилися з Єзуїтського саду на всі боки міста, Хома з серцем, вирвавшись з одної такої купи, де всі мовчки і з подякою стискали йому руки, здибався на однім звороті хідника зі своїм приятелем і противником, Хомою без серця, який очевидно також ішов із тих зборів, хоч іншою дорогою.

— Ну що, gratулювати тобі твоєї блискучої промови? — мовив Хома без серця, всміхаючися іронічно і простягаючи приятелеві руку.

— Говориш „grатулювати,“ а думаєш щось інше, — мовив Хома з серцем, бачачи його іронічний усміх.

— Ти вгадав, — мовив Хома без серця. — Я думав власне про те, що твій професор германістики допитувався вчора, коли принесеш на семінар свою працю про „Короля Ротера“, на яку він жде оце вже півроку.

Хома з серцем махнув рукою.

— Король Ротер! Ну, скажи сам, що кого в світі обходить нині „Король Ротер“ і яка кому користь із того, що я сидітиму в цюпі та бабратиму руки в тій мертвеччині? Сам бачиш, яка нині пора!

— Значить, вішаєш свою германістику на кілку?

— Ну, та й далась тобі ця германістика! Хай вона сказиться без мене! А ти скажи мені, що думаєш про сьогоднішні збори? Який матеріял! Яке поле до ділання, га?

— Чекай, чекай, — мовив Хома без серця, — прийдем і до того. Але поперед усього дозволь сказати собі, що на мою думку це ще не логіка задля того „матеріялу“ і задля того „поля“ покидати ті університетські студії, які могли б дати тобі, коли вже не щось інше, то бодай таке-яке самостійне утримання.

— Посаду! Ярмо на шию і намордник на уста! — з нетаєною ненавистю скрикнув Хома з серцем. — Ні, дякую красенько. Це не для мене.

— Ну, певне, посада гімназіяльного вчителя, звісно, не велика малина. Але хто ж тебе силував іти на германістику? Перепишуйся на

права! Будеш адвокатом, будеш боронити селян, організувати робітників, будеш незалежним.

— Брехунцем! — не менше злобно втрутив Хома з серцем.

— Чого ж брехунцем? Це ж уже від тебе самого залежатиме.

— Всяке становище в суспільності накладає пута на душу, на волю, на язик, а я хочу бути свободним, — заявив гаряче Хома з серцем.

— А при тім, — тягнув далі Хома без серця, не звертаючи уваги на його заяву, — правничі студії дали б тобі трохи більше розуміння суспільних відносин, трохи більше критичності.

— Втовкмачили б мені в голову трохи більше конвенціональних брехень та буржуазних софізмів! — скрикнув з обуренням Хома з серцем.

— Вибачай, — відповів Хома без серця, — але я мушу висловити тобі свій жаль, що ти з таким запалом і такою певністю торочиш отій безкритичній масі такі дурниці. Це не свідчить корисно про стан твого розумового підковання.

— Дурниці! — скрикнув, аж немов переполоханий, Хома з серцем. — Чоловіче, вкуси себе за язик! Ти сказав хулу. Це ж ідеї найбільших геніїв людства, Маркса і Енгельса! Це ж євангеліє новочасної людскости!

— Знаєш, любчику, що сказав небіжчик Гоголь: „Певна річ, Александр Македонський герой, але нащо ж зараз крісла ламати?“ Ніякий геній не забезпечений від дурниць, та я й не суджу геніїв, а твою сьогоднішню промову. Може, ти не зрозумів гаразд тих геніїв, а може вони й помиляються. В усякім разі ти не повинен був так говорити.

— Робітники мають право почути раз повну правду про своє положення і про свою будучину.

— Певно, певно, тільки що ти ані того положення, ані тим менше, тої будучини не знаєш.

— У мене серце крається, дивлячися на їх убожество й нужду.

— І ти годуєш їх фантомами.

— І я піддержую їх надію.

— Щоб зготовити їй тим болючіше розбиття, коли всі ті пророкування не сповняться.

— Не бійся, сповняться! Мусять сповнитися! Це вже не такі люди, як ми з тобою, обмірковували та обчислили. Читай Маркса! Читай Енгельса!

— Читав, братіку, Маркса, але там не знайшов тсго, чого шукав, та й не знайшов того, що ти говорив. А Енгельсове пророкування по-моєму не може сповнитися.

— Не може? Чому?

— А тому, що збудоване на фальшивих премісах.

— А то які по-твойому фальшиві преміси?

— Такі, що колись буде така революція, яка одним замахом доконає побіди визискуваних над визискувачами, утиснених над тиранами.

— Це в тебе фальшива преміса?

— Розуміється. Нема ніяких визискувачів, нема ніяких тиранів.

Хома з серцем зупинився, мов пригвозджений до місця, і не міг сказати ані слова. Його товариш глядів на його спокійно, мов оце сказав річ таку просту і ясну, яка розуміється сама собою.

— Як то? Значить, по-твойому нема також ніяких пригнічених та визискуваних? — не то промовив не то простогнав Хома з серцем.

— Ну, це ще не те значить. Ми всі, бідні і багаті, всі ми пригнічені й визискувані. Але

наші визискувачі й тирани сидять у нас самих. Це наша апатія, наша дурнота й наша трусливість. Ніякий соціяльний переворот не увільнить нас від них. А доки вони панують, доти й ніяка переміна на ліпше неможлива.

— Ей, ти знову скачеш у сухий проповідницькій тон! Учися, трудися, щади! Це ми вже давно чули!

— Розуміється! Тільки ніколи гаразд не виконували, — буркнув Хома без серця. — Певна річ, це ж безмірно легше ганятися за фантомами зверхніх тиранів та визискувачів, ніж узяти себе самого в руки і увільнитися від внутрішніх ворогів. А все ж таки, повторюю тобі, доки не доконаємо цього внутрішнього увільнення, доти всі теорії соціяльного перевороту, доти всі соціяльні реформи безплідні. Сьогодні увільнені від одного зверхнього натиску люди, попадуть завтра під інший, ще гірший.

Отак розмовляючи, приятелі зайшли на квартиру, де жив Хома з серцем. Він, стомлений ще весь гарячий від внутрішнього запалу, кинувся на софу, коли тим часом Хома без серця немов вдивляючись у щось далеке в своєму нутрі, ходив по хаті широкими кроками.

— Новий лад принесе з собою також нове виховання, а по кількох генераціях будемо мати нове людство.

— Еге ж, еге, все тільки якась панацея, якийсь таємничий еліксир на всі хвороби, якась гучна формула і якийсь переказ на будучину, що повинна зробити все те, чого ми не можемо навіть обміркувати гаразд. Це ваш метод, ви всі доброчинці народу! — бурчав Хома без серця. — Нове виховання! Як коли б це

було щось таке, що можна отак шасть-прасть виссати з пальця й накинати цілій суспільності. Виховання народу мусить вирости з традиції, з культурного стану того народу, мусить коренитися в характері, привичках народу, інакше це буде даремна трата часу й сили. Нове виховання потребує нових учителів, а цих не може нарід виписати собі з-за границі.

— Значить, поперед усього організуймо вчительську семінарію на нових принципах,—пробував тепер і зі свого боку іронізувати Хома з серцем. — Це мабуть було б тобі до смаку. Тільки що нема ще того правительства, яке признало б ті принципи, заснувало б ту семінарію і наставило б тих нових учителів на посади.

— Не плети дурниць!—сердито відгризнувся Хома без серця.—Кожен мусить цю семінарію пройти сам у собі і сам із собою, мусить виповісти війну апатії й шабльонові у всіх формах, мусить сам у собі і в своєму оточенні збудити й піддержувати тугу не за новими порядками, але за новими, вищими духово й етично, культурнішими людьми. Ось у чім діло!

Тут розмову обох приятелів перервав прихід кількох знайомих, університетських студентів, гарячих молодих ентузіястів, прихильників Хоми з серцем. Вони всі були ще під вражінням сьогоднішніх зборів, гратулювали Хому, оповідали свої вражіння та спостереження зі зборів, упоювалися блискучими надіями на недалеку, радикальну зміну людських відносин. Швидко звичайна розмова стала занадто вбогою й холодною для їх ентузіастичного настрою і вони почали співати. Сама собою з уст зірвалася пісня, уложена Хомою

з серцем, якої останні куплети будили серед молоді особливий ентузіазм:

Ви в церкві з свічками перед образами,
А ми стоїмо за дверми;
Вам честь за столами поміж багачами,
А слинку ковтаємо ми.
Ми дбаєм, збираєм, та голі й невмиті,
А в вас повні каси й склепи;
Ми постим і сохнем, ви ж п'яні і ситі,
Вчите нас: молись і терпи!
Терпливість — від вас нам наука єдина,
Від церкви, від шкіл і тюрми!
Терпливість — це наша найтяжча провина.
Оттим то все біднії ми!

Кінцеві два рядки повторено з таким притиском, що аж шибки в вікнах забряжчали. А коли по скінченню пісні в хатині залягла хвилева тиша і всіх лиця палали ще рум'янцями і всіх груди важко дихали з натуги й розбурханого запалу, залунав серед тої хвилевої тиші сухий, упертий голос Хоми без серця:

— От, то, то, то! Терпливість або, ще краще: терпимість, із якою всі ми зносимо свою власну безкритичність та недумство та безхарактерність! Ось чому ми бідні!

І сказавши це, він вийшов із хати.

IV

Минуло пару літ. Хома без серця скінчив права і щез якось раптово з горизонту, а Хома з серцем увесь віддався діяльності серед міських робітників.

Надійшла ера арештовань і політичних процесів, і обидва приятелі здибалися знов — у тюрмі. Вони належали до двох різних процесів, а що ув'язнених із одного і другого процесу було багато, то їх дали обох до одної казні.

— Ага, шпачку, і ти тут? — зажартував цим разом виїмково Хома з серцем, коли Хома без серця, двигаючи величезний сінник, протискався крізь вузькі дверці до казні.

— Дуже мене тішить, що застаю тебе в такому добрім гуморі, — відповів „цувакс“, коли казню замкнено і ключник віддалився.

— І що привело тебе сюди?

— Ат, дрібниця. Я помагав організувати хлопський страйк. Моє арештовання має більше моральний, аніж кримінальний хакактер.

— Як то моральний?

— Ну, хочуть через це на страйкарів зробити моральний натиск. Скоро страйк буде зломаний, мене випустять на волю.

— Але ж це може всякого обурити! — скрикнув, запалюючися, Хома, з серцем. — Організувати страйк це не жаден злочин. Це вільно, коли тільки не намовляється людей до ніяких насильств. За що ж тут арештовувати?

Хома без серця вклонився іронічно.

— Спасибі тобі за комплімент! І бачу, що хоч невдалий германіст із фаху, ти все таки практично здобув деякі правничі відомості. Але як же ти думаєш, ліпше було б, якби мене арештували за який злочин? Думаю, що тоді ти мав би більше право обурюватися. А так, байдуже.

— Ну, може тобі байдуже, але я не можу дивитись байдужно на очевидну несправедливість. +

— Ну, то ти сам певно мусиш мати на сумлінню якусь немалу провину, коли твоє власне ув'язнення не лише не обурило тебе, але ввело в такий надзвичайно веселий настрій.

— Моє ув'язнення? Ну, як би тобі сказати? У нас було дуже бурхливе робітниче зібрання,

комісар безправно розв'язав його, жандарми кинулися розтручувати людей, а я крикнув людям, щоб не давали штуркати себе. Люди трохи не так зрозуміли мене. Прийшло до бійки, кількох жандармів потурбовано, а потім рушено походом на поліцію, повибивано вікна каменем і т. д. Одним словом вражіння демонстрації було величезне.

— Скажи ясніше: дурниця була величезна.

— Чому дурниця? Хіба задемонстрування народньої сили й рішучости в обороні свободи слова по-твоєму дурниця?

— Ні, не це дурниця, а те, що така демонстрація, була зроблена без намислу, задля дурного необдуманого слова.

— Елементарний вибух обурення! — філософічно втрутив Хома з серцем.

— Гумбуг, а не елементарний вибух. Це ви один з другим заводові¹ агітатори псуєте народню масу. Шумними словами, вибухами свого власного, на те вже вишколеного, темпераменту (навіть не чуття, бо не раз дійсне чуття не має з тим нічого спільного) ви те й робите, що бентежите прості, наївні серця людей, підготовляєте, підогріваєте їх, немов насипаєте порохом, а потім кидаєте в той порох запалку, і коли настане вибух — сліпий, легкомисний, необчислений у своїх наслідках і неясний у своїх цілях — ви ховаєтеся за недовідоме, кажете: „Що ж ми винні? Це був елементарний вибух народнього чуття, народнього обурення“. Не бійся, якби ти не був систематично підготовив, підбурих їх, вони були б не зробили цього. Значить, вони зробили це для тебе, тому, що вірили в силу і

¹ Заводовий — спеціаліст, професіонал (з польського).

правду твого слова. Значить, ти повинен сам на себе взяти всю відповідальність за наслідки.

— І що ж, ти думаєш, що я відрікся від свого вчинку й не готов відповісти за нього?

Хома без серця зупинився перед своїм товаришем і твердо глянув йому в очі.

— Слухай, Хома! — мовив він. — Коли б я не знав, що ти чоловік наскрізь чесний, але бездонно наївний, то, їйбогу, не говорив би я з тобою ні слова більше. „Готов відповісти!“ Але за що ж ти будеш відповідати? Очевидно, тільки за те, що кликнув до людей такі й такі слова. Що ж це за відповідальність? Нехай і так, що з огляду на дальші наслідки тобі сипнуть за це пару неділь, або й пару місяців арешту. Це дурниця і це тобі належить. Але я певний, що крім тебе арештовано за демонстрацію ще кількох людей...

✓ — Вісімнадцять.

— І що під час демонстрації крім жандармів і поліціантів потерпіло й демонстрантів не мало...

— Було п'ять ранених.

— І все те за тебе, за твій оклик. Ну, скажи, як ти уявляєш сам собі саму можливість відповідальності за ті всі події?

— За ті всі?...

— Ба, та бо то ще не всі! Аджеж у тій історії найгірший її моральний бік. Найгірше те, що ти вмовив сам собі і тим людям ілюзію, будім то, ви демонструючи отак палицями та камінням, робите щось велике, сміле, енергічне, щось таке, що належить до емансипаційної боротьби четвертого стану і творить може один крок у напрямі до здійснення якогось великого ідеалу, коли напrawdę це тільки переливання з пустого в порожнє.

— Помиляєшся дуже! Це наше виховування мас до практичної політичної діяльності, до пильнування своїх прав, — реплікував Хома з серцем.

— Ах, ілюзіоністе, ілюзіоністе! — хитаючи головою, мовив Хома без серця. — Невже ж ти не бачиш, що це пародія виховання? Адже я певний, що не один із тих, який у полудне, за для твого гарячого слова, пішов проливати свою й чужу кров на міськім бруку, рано дома бив свою жінку, коли посміла упінути його за щось, полаявся з сусідою, пропив у шинку зайвих двадцять сотиків, за які міг на цілий тиждень зробити радість своїй дитині. Я певний, що та сама маса, яка тепер готова дертися по стінах за перше ліпше шумне слово, завтра преспокійно, вусом не моргнувши, дасть собі ущербити найдорожче людське право або й сама залюбки буде ссати отруту з уст іншого хитрішого від вас, не так наївного псевдовчителя. І ти, нездібний передумати сотої часті наслідків свого вчинку, з чистим сумлінням і радісним обличчям говориш, що готов відповідати за нього!

Хома з серцем поник головою при цих словах і мовив сумно:

— Ти без серця!

— Стара байка, — відповів Хома без серця.

— Ти дуже гостро судиш. Гляди коли б і твою діяльність не осуджено так само гостро або й ще гостріше!

— Від цього ніхто не забезпечений. І відоме діло, що історія не конструюється, не будується по наперед уложеному пляну, як будівничий будує дім, а інженер місто. Історія росте з даного ґрунту і з даного сім'я, як росте збіжжя або ліс. Елементи свідомого й несві-

домого, наміреного і ненаміреного мішаються в ній шохвилі. Тисячні впливи й імпульси переплітаються й поборюють себе, зміднюючи через те свій напрям, свою інтенсивність, навіть свій зміст, і для того результат виходить звичайно зовсім не такий, якого надіялись ініціатори й діячі певного руху.

— Що я чую! — скрикнув весело Хома з серцем. Наш завзятий раціоналіст, поклонник розуму і його єдиноспасительної місії навернувся на соціалістичну віру, на матеріалістичний світогляд.

— Ти не зовсім точно висловився, — відповів Хома без серця. — Я не навернувся від розуму до матеріалістичного розуміння історії, але дійшов до нього розумом. Та й моє розуміння історії зовсім не таке матеріалістичне, як ваших марксістів. Бо допускати вагу несвідомого, елементарного в історії, це ще не значить, допустити в ній виключно самі матеріальні чинники. У сфері духу несвідоме й ненамірене грає ще далеко більшу ролю, ніж у сфері матеріальних явищ. І в додатку, друже мій, моє розуміння історії відразу показує ілюзійність усіх соціалістичних чи яких інших конструкцій будучини і безпредметовість суперечок про таке чи інакше уформування тої будучини.

— Он як! — скрикнув Хома з серцем. — Значить, усе те, вся боротьба за поліпшення долі робочих мас, усе змагання до соціалістичного ідеалу, вся агітація, то зайве на твою думку?

— Не плутай, братіку! — гостро скрикнув Хома без серця. — Не боротьба зайва, не змагання зайві, але зайві всі рецепти будучого устрою, всі конструкції, всі так звані ідеали.

Або ще краще, навіть вони не зайві, бо і в них єсть елементи руху, розвою, сконцентрування енергії. Але треба завжди розуміти й вияснювати, що це не жодні справжні ідеали не жодні святощі, а тільки виплоди нашого власного духу, форми нашого думання, що з нами разом минуть і мусять змінитися. Ось що треба пам'ятати, а не дурити людей, що ви знайшли па-нацею, яка раз на завжди вилічить усі їх болячки.

— Але люди потребують віри, потребують догми, потребують чогось певного, неповорушного, до чого б мали добиватися і скупчувати свою енергію.

— А на мою думку ти помиляєшся. Всього того потребують не люди, а ті наші старі тирани та визискувачі, що сидять у нас самих, і яких ми препобожно, нетиканих і незменшених, передаємо своїм дітям і внукам, не вважаючи на всю нашу освіту й цивілізацію. Наша духовна лінь і безкритичність, наша трусливість та апатія, ось хто потребує віри, догми неомильної рецепти на те що буде і чого ніхто не знає і не може знати.

— Одне мені дивно,— мовив по хвилі глибокої задуми Хома з серцем,— як це ти з такими поглядами дійшов до аранжування хлопського страйку.

— О, зовсім по-просту, а властиво, можна сказати, іронією історії, яка носить кулі зовсім не туди, куди вистрілює їх наша воля. Я власне скінчив права і поробив екзамени, коли нараз умер мій батько. Лишилася мати немічна та хоровита, лишилося шестеро дрібних дітей... А господарство у нас гарне, велике, потребує не лише рук, але й голови. Зрозумієш, що розглянувшись в ситуації, я постановив замість судової та адвокатської прак-

тики лишитися дома та вести господарство. Я зробився знову мужиком і помалу звійшов у свою ролю. Зі шкіл виніс я не одне таке, що могло стати в пригоду селу. Я став громадським писарем, викуривши з села давнього писаря, збанкrotованого канцеляриста, п'яницю безсовісного деруна та ошуканця. Я зорганізував читальню, поставив на ноги цілу молоду партію в селі, допоміг їй вибрати нову раду громадську і нового вїйта. Ну одним словом, звичайна історія. Багато оповідати, а мало слухати. А головне, я пробував, освічувати селян, освічувати у всіх питаннях громадського, матеріального і духового життя. А страйк проти дідича зовсім не лежав у моїм пляні. Та розуміється, коли збільшена свідомість і вироблене почуття, селяни самі дійшли до того, що боротьба з панськими посіпаками, та їх визиском зробилася конечною, то й тут я, не висуваючи себе наперед, не накидаючися на проводиря але й не ховаючися за чужі плечі, повів діло так, як умів, і як серед даних обставин було можна. Нас арештовано десятиох, але ми можемо сміятися з того. Наше поле оброблене, а пан уже тепер мав таку науку, що її не легко забуде. Зрештою головна річ, що була причиною страйку, вже тепер досягнена: пан нагнав нелюдяного завідуючого, що знущався над робітниками і кривдив при виплатах. Тільки що наші селяни в розпалі боротьби розширили свій первісний плян і хотіли досягнути ще дещо понад те, ну, і це довело до нашого арештування. Але це пусте. Ми ставимо собі пляни скромні, близькі, можливі до досягнення. Коли не тепер, то в четвер; це не жодні догми, не жодні святощі, а просте діло рахунку. Не можна досягнути так, попробуємо інакше.

— Цікаво знати, що це за плян? — зачитав Хома з серцем.

— О, плян простий: погодити „хату“ з „двором“.

— Що? — скрикнув зачудований Хома з серцем. І ти вже тої співаєш? І ти на угодову дорогу йдеш? А чи то давно, як ти статистичними та всякими іншими аргументами доказував, що така згода неможлива, що мусить прийти до боротьби.

— Адже бачиш, що ми й стоїмо в самім розпалі боротьби.

— І міркуєте про згоду?

— Так, як вояк у війні про мир.

— Значить, усе таки допускаєш можливість миру?

— Розуміється. Коли не стане в нас дворів з чужонароднім, паразитним населенням, тоді не буде з ким ні за що боротися. Оце наш невеличкий ідеал, і ми вже дещо пристосували, для його здійснення.

— І думаєш, що по досягненню того, як ти кажеш, ідеалу селянське життя піде краще?

— Я про це не думаю. Бачу камінь серед шляху й добираю способів, щоб його усунути, щоби шлях був рівний і безпечний. А тоді поїдемо далі. Певно, що там спіткаємо знов якусь нову заваду і певно не одну. І що з того? Будемо усувати кожную за чергою і їхати далі. Але попереду усього я не думаю так, як ви, що осягнувши якийсь хоч би по-моему ідеальний, соціалістичний лад, ми вже тим самим станемо на точці, де історія зупинить свою течію, і розвій знайде собі мету, з якої вже нікуди йому буде рушати далі. Оцього я не думаю і таке думання вважаю догматичним і наївним.

У тюрмі вільного часу багато, і оба Хоми мали час виговоритися. Але по кількох днях Хому без серця покликали до протоколу і випустили на волю, і Хома з серцем знову надовго стратив його з очей.

V

Роки минали з того часу. Хома без серця нічого не давав про себе чути. Його старі товариші згадували його часом та й махали рукою. Пропав чоловік, закопався десь на селі, схлопів зовсім. Та від часу до часу виринали його ім'я в газетах при різних нагодах: тут він заснував читальню, там обіймав люстрацію всіх читалень у повіті, то знов його заходами заснувалося повітове політичне товариство, то він їздив із популярними відчитами по селах, улаштовував театральні вистави, організував огневі сторожі. Звільна всі звикли до того, що де була яка просвітня чи організаційна робота в тім повіті, там певно була його рука, його фактичний провід. На чоло, до репрезентування він не пхався, але робив, давав приклад, агітував. Він справді „схлопів“, осів на батьківському ґрунті, який значно розширив при парцеляції панського фільварку, закупленого за його приводом двома сумежними громадами, оженився з селянською дівчиною, яка за його намовою скінчила вчительську семінарію і здобула диплом на народню вчительку, засідав у громадській раді і навіть був шість літ громадським начальником, і всюди на кожному полі діяльності старався дати своїм співгромадянам приклад сумлінності, точности в сповнюванні своїх обов'язків, розумного ведення діл і незалежного, свобідного суду і слова. Він відразу поставив

себе так, що не потребував нікому стояти о ласку і не боявся сказати правду. Звільна він добув собі признання і пошану в селян не лише свого села, але й цілого повіту; як громадський начальник він дав себе пізнати і повітовим властям і хоча за його правдомовність, непідкупність та популярність його не любили, хоча староство два рази касувало його вибір на начальника, все таки своїм характером і знанням він і тут виборов собі певний респект: його вибрано до повітової ради і навіть до повітового віділу, де він мав нагоду і змогу гостро дивитися на пальці всім тим, що завідували повітовою господаркою. І всюди він був той сам практичний, до високої фразеології неприхильний, безсердечний, але розумом ясний і чесний Хома.

А його старий приятель усе ще був агітатором, газетярем, борцем у великій, всесвітній боротьбі праці з капіталом. Він кілька разів кандидував до ради державної, але все перепадав; видавав різні газети, які раз-по-разу конфісковано і які швидко упали з вичерпання сил, і провадив оживлену конспіраційну та організаційну діяльність. Він їздив по робітничих зборах від міста до міста, забирав голос у політичних і економічних справах, радив добиватися загального, рівного і тайного голосування, промовляв гаряче за рівноправність жінок, вияснював робітникам свій плян федеральної перебудови Австрії й федеративного перестрою соціально-демократичної організації. Робітничі організації вибирали його своїм делегатом на міжнародні соціально-демократичні з'їзди і він підносив і там свій голос у різних високих питаннях. Одним словом, його ім'я було голосне в краю, а потрохи

й поза його границями і часто стрічалось в газетах: одні його лаяли, інші величали, та всі віддавали признання його енергії і бездоганному особистому характерові.

Від мимовільної стрічі в тюрмі оба колишні приятелі не бачилися. Хома з серцем, маючи очі, звернені на широку арену політичного та міжнароднього робітничого життя, зовсім забув про старого товариша, що добровільно, здавалось йому, пірнув у каламутні хвилі буденщини. Натомість Хома без серця пильно слідив по газетах за діяльністю свого теза і, коли недавно йому довелося загостити до Львова, не проминув нагоди, щоб відвідати його.

Не розпитуючи за його квартирою, він подався до одної відомої кав'ярні, де Хома з серцем оце вже тридцятий рік усе правильно в тім самім часі і при тім самім столику випивав чашку чорної кави і з купи газет набирався політичної і всякої іншої премудрости. Хома з серцем уже постарівся, посивів і вилисів, але його очі все ще палали лагідним вогнем і рівночасно неначе плавали в водичі.

— Ну, як ся маєте, Хомо з серцем? — промовив, приступаючи до нього якийсь довгов'язий, та проте кремезний і сильно сонцем обгорілий селянин, простягаючи йому грубу, мозолясту і порепану руку.

— Не пізнаєш мене? Я Хома без серця, — сказав цей і голосно засміявся.

— А, здоров був, здоров був! — промовив Хома з серцем озирнувся якомсь, немов затурбований.

— Конспіруєш і боїшся шпигів? — випалив просто з моста Хома без серця.

— Ей, що! Ти все любиш жартувати! — відповів Хома з серцем і додав, понижаючи

голос:—Розуміється, в теперішніх часах чоловік ніколи не безпечний перед тими добродіями...

— І маєш що таїти перед ними? Так, так! Усе однаковий! А може боїшся, що я сам...

— Ну, що ти вигадуєш! — скрикнув немов переляканий Хома з серцем. — Знаєш що, ходімо до Стрийського парку. Там я знаю такий затишний куток... Можемо побалакати без перешкоди.

— Про мене, хоч я волів би лишитися тут. Так давно вже чоловік не дихав тим кав'ярняним повітрям. Знаєш, іноді тужно за ним... Привикнеш до нього так, як інші звикають їсти арсенік.

Вони вийшли з кав'ярні, посідали на трамвай і поїхали до Стрийського парку, який іще був зовсім безлюдний.

— Ну, як же йдуть твої конспірації? — запитав Хома без серця. — Розуміється, твоїх секретів я не хочу знати. Питаю лише так загалом. Знаєш, я читав твої брошури і твої промови і дещо з твоїх газетних статтів.

— Ну, і що ж скажеш про них?

— Бачу в них одну цікаву еволюцію, і власне ця еволюція довела мене до того, що я сьогодні зважився по довгих роках відшукати тебе. Я рад би з твоїх власних уст почути, що маю думати про неї. Та поперед усього скажи мені по-щирості піддержуєш усе ще надію бідних людей?

— Так, хоча...

— Хоча сам ти стратив її! Я так і знав. Гей, гей, великий переворот заставляє довго ждати на себе, не приходить.

— Це ще не найгірше лихо, — відповів із затурбованим видом Хома з серцем. — А бачиш от що! Люди, як звичайно, по дорозі до тої

далекої мети познаходили багато дечого такого, що довело їх до забуття властивої мети. Уряд дав нам новий закон промисловий, каси недужих та забезпечення від випадків, попхнув людей до організації, дав нібито їм самим у руки поправу їх долі. Якийсь час здавалося, що вони, засукавши рукави, взялися до праці. Переведено завзяту боротьбу за опанування тих інституцій, і справді соціально-демократичні робітничі організації одержали перемогу. Виборено також сяку-таку свободу слова і зборів. Такі грубі процеси, якими мордовано нас колись, тепер, можна сказати, вже неможливі...

— Алеж це все дуже гарно! — скрикнув Хома без серця.

— Власне, власне це найгірше! — пропищав майже тривожно Хома з серцем. — Люди не мають тепер за що боротися, нудяться, розкрадають гроші в касах, сваряться за особи і свищують тепер на принципи.

— Для мене це зовсім ясне й природне. Ви до своїх нових організацій поприймали старих тиранів та визискувачів, і вони тепер панують над вами по-своєму звичаю.

— Старих тиранів і визис...

— Ну так, стару апатію, безкритичність, лінивість та трусливість.

— Ей, жартуєш, а діло занадто поважне. Нужда у тих людей велика, моральна може ще гірша, ніж матеріальна. У мене серце розривається, коли дивлюся на це все, коли мушу бути свідком її зросту. І ось я дійшов до переконання, що дотеперішня дорога була хибна.

— Ну, нарешті! — скрикнув з відтінком радості Хома без серця.

— Уряд попхнув нас на дорогу мирного розвою, організації, парламентарної праці. Він знав, що чинить. Це була хитра штука, спосіб, щоб звести нас із нашої властивої революційної дороги. Коли дальше підемо в тім напрямі, мусимо занидіти й зогнити; гниль міщанських партій уділюється й нам. От тим то я прийшов до переконання, що конче треба звернути на іншу дорогу?

— На іншу дорогу?

— Так! Сили нагромаджені досі в легальних організаціях випробувати й насталити в нелегальній боротьбі.

— І змарнувати.

— Виборену досі міру політичної свободи ужити як операційну підставу для заснування великої боєвої організації.

— І стратити.

— Ах, не перебивай мене! Хто нічого не має, той не може нічого стратити.

— А те, що досі виборено запрацьовано, це ти вважаєш нічим?

Це ще гірше, як ніщо. Це ілюзія чогось, чого напrawdę нема. Мусимо нарешті взятися серйозно до діла. Мусимо в ту ліниву масу відхнути зворушення, пристрасть і вогонь.

— Значить, що ж? Убивства, барикади, à la lanterne?

— О, ні! Ці старі бойові способи належать до історії. Ми держимося новочасної тактики, б'ємо ворога в його власності, в його засобах, в його почуттю безпечности, мусимо ad oculos задемонструвати йому неможливість удержання теперішнього порядку на всіх точках.

Отже все таки пожежі, вискоки залізниць із шин, або може лише крадіжки по касах, фаль-

шиві телеграми, викликування панік на біржах і всякі подібні штуки?

— Як що покажеться, як що покажеться, — буркнув Хома з серцем.

— Слухай, друже Хомо, — мовив другий по короткій роздумі. — Я може змужичився і здичів, але ця твоя новочасна страва мені зовсім не до смаку.

— А про те це одинока дорога.

— Дорога розпуки.

— Нехай і так. Але розпука також велика сила.

— Як бомба. Лусне і вб'є. ✓

— Ні, посіє нове життя на руїнах старого.

— Ти здавна був кепський, не хочу казати фальшивий, пророк. Але цим разом слухай, друже, справа дійсно серйозна. Я дивлюся на це діло зі становища великої більшості людности нашого краю, селян і робітників. Яке їм діло, найбільшій частині з них, до твоїх шалених плянів? Чи це їм допоможе, що хоч крихіточку?

— Результат вийде всім на добро.

— А як і результату ніякого не буде? Як це станеться лише в інтересах політичних та фінансових верховодів, що раді б зробити *fabula rasa* зі всім, що здобув народ, і що виборено для народу, щоб потім без перешкоди ловити рибу в каламутній воді? Слухай, друже Хомо! Ця твоя найновіша теорія, ті комітети розпуки, це навертання на нелегальну дорогу, все те виглядає око в око, як робота платних провокаційних агентів. ✓

Хома з серцем зірвався зі свого сидження на парковій лавці.

— Що?! Таке підозріння... від тебе! — пробубонів він, не можучи стямитися.

— Заспокійся! Сядь! — мовив той спокійно. — Це не підозріння, а щонайменше не таке підозріння, яке б могло діткнути тебе особисто. Це тільки увага сторонньої людини, не посвяченої в тайники ваших конспірацій. Я не знаю складу ваших комітетів, не знаю, з ким ти конспіруєш, але досить добре знаю твою невлічиму наївність. Та подумай лише, може й історія колись буде такими самими очима дивитися на тебе й на твою роботу. Що в тебе в серці, які чуття попихають тебе наперед і доводять до такої нещасної роботи, це шезне в історичній перспективі. Лише результат буде видний і по ньому будуть судити тебе. Історія також без серця.

— Що мені до історії! Що до її суду! — простогнав Хома з серцем. — Коли б я тільки міг допомогти тим бідним людям у їх нужді під цю хвилю!

— І думаєш, що поможеш їм, збільшуючи їх нужду, роблячи їм доступ до світла та свободи ще стрімкішим, ще неприступнішим.

— Алеж вони ще тепер не вміють зносити свободи й світла. Лише під гнітом мусять загартуватися. Тільки гніт викличе протиділення з їх боку.

— Знаєш це так напевно? Гніт викликає протиділення лише в еластичних тілах. Ам'які, безопірні роздавлює. Свобода це не ланцюг, який можна склеїти в огні і зформувати ударами молота. Свобода це коштовний плід, що досягає й набирається солодошів у соняшнім світлі й теплі.

Хома з серцем похилив голову й шептав:

— Все одно! Я вже не можу вернути назад. При великих рухах усе так: зразу чоловік думає, що попихає й кермує, а нарешті бачить,

що його самого пхають і несуть. Я не можу вернути назад. Діло мусить іти своєю дорогою.

— В таких разі бувай здоров! — мовив Хома без серця. — Я не хочу більше мати з тобою ніякого діла. Наші дороги розходяться.

І він устав із лавки.

— Подожди ще, — благав той. — Бачиш, може то воно не вийде так погано, як ти міркуєш. Ходи, я розповім тобі дещо подрібніше.

— Не треба, — відповів Хома без серця коротко. — Я навмисне відшукав тебе, щоб остерегти тебе.

Але тепер, коли ти зайшов занадто далеко і, як кажеш, не можеш вернути назад, тепер про що нам балакати? Наші дороги розійшлися.

І він зробив крок.

— Ах, якби ти знав, який я нещасний, яке любе було б мені одне однісіньке ласкаве слово, слово заохоти та піддержки з твого боку в цій хвили! — зідхнув Хома з серцем.

— Було б підло з мого боку сказати тобі в цій хвили таке слово! — відрізав Хома без серця, затискаючи зуби.

— Ах, Хомо, Хомо! Гостро судиш. Ти без серця і тому гостро судиш. Не осуджуй, щоб і тебе не осудили.

Хома без серця обернувся і мовив:

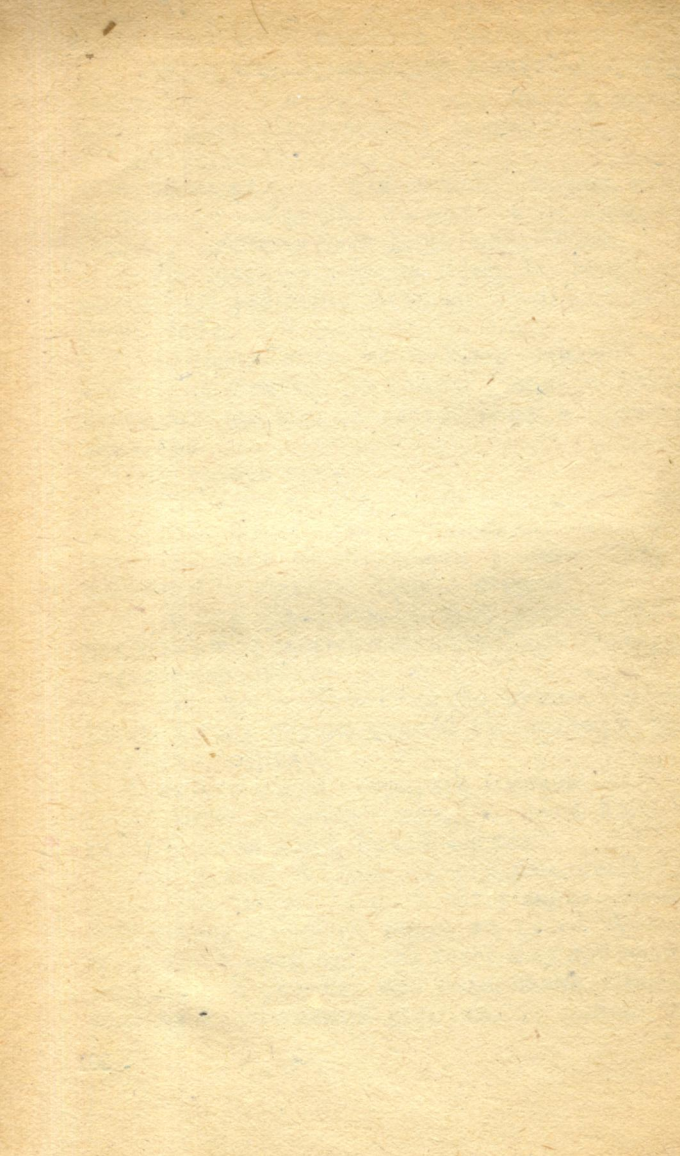
— Ліпше не мати серця, як мати його на невідповіднім місці. Бувай здоров!

І він пішов. А Хома з серцем сидів іще кілька хвилин на лавці, а потім якимсь зломаним ходом поволікся також до міста. А коли по кількох днях одержав телеграму про велику пожежу в Бориславі, про покликання компанії війська і про криваві розрухи, то поблід іще

дужче, як звичайно, і почув, немов би щось за-
кололо його в серці.

Другого ранку знайшли його неживого в
ліжку. Обдукція виказала розрив серця.

1904 р.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

до збірки „Рутенці“

Видаючи окремою книжечкою чотири мої нариси під одним загальним заголовком, вважаю потрібним подати дещо з моїх споминів про час та обставини, серед яких були написані ті нариси.

Гімназіальні студії, які пройшов я в Дрогобичі, при всій бідності, серед якої довелося мені жити, як ученикові з-під селянської стріхи, не були для мене таким тяжким часом, як догадувався дехто з тих, хто пробував на осно-і моїх літературних праць komponувати собі мій життєпис. Шкільна наука ніколи не була для мене страшною, а навпаки, все доставляла мені нові приємності в міру того, як розширявся обсяг мого знання. Товариське життя між учениками було також таке, що доставляло багато невинних приємностей, а мало дійсних прикростей. Відносини вчителів до учеників у гімназії були звичайно ліберальні, хоч майже ніколи не доходило до тісніших, приятельських відносин, як це буває іноді по наукових закладах. Учителі майже всі дивилися на учеників з висока та не допускали їх до надто близької довірености; лиш деякі відносилися до учеників загально неприхильно.

Ученики дрогобицької гімназії в другій половині 60-тих і в першій половині 70-их рр. поза школою жили звичайно кружками, крім тих місцевих, що жили в своїх родинах і переважно не мішалися до кружкового життя. Позамісцеві ученики жили на квартирах (станціях) переважно по різних передмістях у міщан та міщанок, і відповідно до тих квартир творилися між ними кружки. Де жило кілька учеників на одній квартирі, там до них не раз сходилися товариші з інших квартир, що жили одинцем. У таких кружках велися оживлені розмови; в менших кружках, зійшовшись по два або по три, ученики займалися лектурою позашкільних книжок, при чім один читав голосно, а інші слухали.

Таким способом я з товаришем Йосифом Райхертом, сином німецького колоніста, в вищій гімназії читав драми Шекспіра, Шіллера та Гете. З його старшим братом Филипом Райхертом, що з самбірської гімназії перейшов до Дрогобича, я один рік жив на спільній квартирі в домі боднаря Корпака.

Формальних кружкових організацій між гімназіяльними учениками в моїй класі не було. Коли ми з нижчої гімназії перейшли до вищої, т. зн. до V класу, поспробував тодішній перший відличний Антін Шіллер зав'язати позашкільний кружок товаришів без відома вчителів та директора. Після умови ми зішлися на одній квартирі числом більше як 20, Шіллер отворив зібрання гарною промовою на польській мові, виясняючи в ній задачу кружка — займатися в хвилях свободних від шкільної науки літературою та писанням літературних або наукових праць, що мали бути відчитувані на зібраннях кружка. Товариші дали собі руки брати участь у тім кружку і держати свою роботу в тайні, але кружок простояв дуже недовго, відбув, здається, не більше як два або три засідання, а потім не сходився більше, та не полишив по собі ані статуту, ані протоколів, ані жодних записок. На однім засіданню того кружка я прочитав початок свого оповідання якого потім не продовжав. До кружка належали поляки й русини¹. Спорів між обома народностями ані в гімназії за моїх часів, ані в тім кружку не було. Так само рівними між нами були й товариші євреї, з яких особливо Ізаак Тігерман, звичайно третій або четвертий відличний, визначався як незвичайно здібний математик.

Уже з самого характеру гімназіяльного життя виходило, що ученики, будучи гостями на своїх квартирах, не могли глибше виникати в життя родинне чи громадське тої людности, серед якої жили. Мені пощастило в наймолодших літах, коли я ще ходив до т. зв. нормальної школи, що містилася в монастирі о. о. Василіян при церкві св. Трійці в Дрогобичі, жити на квартирі у міщанки Кошицької, що вдруге вийшла заміж за столяра Гучинського. Тут живучи протягом трьох літ, я мав нагоду придивитися ближче родинному життю та ремеслу дрогобицьких міщан, і списав дещо з тих своїх вражень у марисі „В столярні“.

Незвичайними розривками в життю дрогобицьких гімназістів бували екскурсії під проводом деяких учи-

¹ Тобто українці.

телів у околиці міста, або до трохи віддалених місцевостей. Такі екскурсії в моїх часах і з моєю класою устроювали вчителі природничих наук, Емерик Турчинський, що спеціальніше займався ботанікою, та Іван Верхратський, що з замилюванням займався ентомологією, мав великі та дуже гарно виконані збірки хрущів та мотилів, і надто займався також збиранням матеріалів до пізнання народнього язика та його діалектів. З важніших екскурсій, устроєних обома тими вчителями, згадаю тільки кілька прогульок до Урича. Одна з них під проводом професора Верхратського складалася майже з самих тільки русинів, і дала йому досить багату збірку рідких хрущів, які встигли знаходити різні ученики, шниряючи сюди й туди по лісі, біля джерел та потоків. У самім Уричі члени екскурсії оглядали оба величезні камені, що мають на собі сліди людської праці; до одного з них, що лежить оддалік у лісі і до якого дуже рідко доходять звичайні гості, що відвідують Урич, показав нам стежку тодішній парох Урича о. Охримович, у якого ночувала часть учасників екскурсії з проф. Верхратським. У темнім льоху головного великого каменя проф. Верхратський зловив тоді малесенького лилика-підковця, найменший із відомих у нас родів лиликів, що, немов нічний мотиль, у рідкій пітьмі кам'яного льоху раз-у-раз літав попід стелею. Таких самих лиликів я бачив пізніше також у Бубнищі, як літали в сутінку між двома височеними кам'яними стінами.

З інших екскурсій, які довелося мені робити в товаристві проф. Верхратського, згадаю дві екскурсії до мого рідного села Нагузвич, у яких збірка проф. Верхратського збагатилася також деякими незвичайними хрущами та незвичайно великим примірником їдовитої змії.

Маючи від дитинства замилювання до збирання грибів у лісах та до ловлення риб у річках та потоках, я також із Дрогобича в неділі та свята або, коли був вільний час, то й серед тижня, при погоді ходив чи то сам, чи з товаришами в околиці міста, до лісу, званого Гіркою, до другого, званого Тептюж, зложеного з самих дубів, а також до ріки Тисьмениці, що пливе з південного боку міста Дрогобича, в якій ученики в різних місцях купалися. Із моїх товаришів, що визначалися особливим талантом до риболовства, згадаю Паславського, що йшов вище від мене в школі, був значно старший і вже дорослий мужчина, та не скінчивши гімназії, пішов до війська, а потім став жандармом, і Теодора Савулу, селянського сина з Опарів, що в молодих літах мав дуже гарний голос

і був добрим співаком, але як ученик ішов дуже слабо, так що під кінець року товариші звичайно випрошували в професорів, щоби перепустили його з класу до класу. Оба ті мої знайомі мали незвичайний талант ловити риби руками. З Паславським я перший раз ходив до потоку, що пливе за Тептюжем; там у глибоких вирах під корчами Паславський руками зловив кілька кленів, коли натомість я решетом, окрім дрібної риби, міг зловити ледве одного. В тім самім потоці Савула зловив руками під корчами двох величезних кленів у такім місці, де я решетом не міг зловити ані одної рибки.

До менше невинних розривок у життю гімназістів належали гостини в пиварнях, яких у Дрогобичі було небагато. Треба завважити, що порядної реставрації в роді тих, яких так багато у Львові, в Дрогобичі, не вважаючи на його многолюдність, не було тоді ані одної. Була тільки одна цукерня русина Височанського, та тепер її також нема. Учителі збиралися звичайно в коріннім склепі Баєра, що шинкував також пивом, а ученики ходили на пиво до єврейської пиварні на північно-східнім розі ринку, якої назву я вже забув. Особливо в останнім році гімназіальної науки наша класа збиралася досить часто вечорами в тій пиварні, де при повних склянках ішли веселі розмови та товариські співи. Раз тільки, згадується мені, ми були таким більшим товариством у винній торгівлі Штернбаха. Син власителя тої торгівлі, також ученик дрогобицької гімназії що йшов роком нижче мене, мав незвичайний талант до класичної філології і живе тепер у Кракові, як професор університету і член польської Академії Наук. Коли зібрані студенти хотіли вечором повечеряти щось, то йшли до трактирні Єгера, в якій одначе можна було крім пива дістати тільки свинину.

Розуміється, був іще співацький хор, без окремої організації, який складався з учеників вищих клас, охочих та здібних до співу. Цей хор із природи речі був виключно український, бо ученики латинського обряду, що ходили на службу божу щонеділі та свята до латинського костюлу, слухали там гри органів та співу органіста, і не потребували свого власного хору. Русини дрогобицької гімназії за моїх часів мали досить гарний хор, якого традиція тяглася ще від часів давніших, від моєї шкільної науки. За моєї пам'яті ще з нормальних шкіл, диригентами гімназіального хору були Степів, Ничай (теперішній директор „Народньої Торговлі“) Коростинський, Гапонович, Дрималик, Янишин і, нарешті,

мій шкільний товариш Кароль Бандрівський. Із визначніших співаків, що за моїх часів співали в дрогобицькій гімназіяльній хорі згадаю ще басів Танчука та Костинського, тенора Закревського, пізнішого оперового співака в Москві, рік чи два могого шкільного товариша з нижчої гімназії — Демкова, що покинув гімназію, не скінчивши її, та Тиханського, що мене та деяких моїх товаришів учив початків нотного співу. Основателем того гімназіяльного хору був Стеців, що прийшов до Дрогобича з Перемишля, де при гімназії вчив співу Нанке, німець, що полишив по собі деякі композиції також українських церковних співів. Стеців, прибувши до вищої гімназії до Дрогобича, зібрав деяких шкільних товаришів, здібних та охочих до співу, навчив їх початків нот, і таким способом оснував ученицький хор, якого традиція тяглася до моїх часів і далі.

Не буду тут ширше розводитися над першими роками моїх університетських студій. На це прийде час, може, пізніше. Тут тільки згадаю, що в р. 1876 у мене зародилася думка дати ряд коротких образків із життя різних верств нашої суспільности п. з. „Галицькі образки“, яких одну серію я написав прозою, а другу віршами. В р. 1878, вийшовши з в'язниці і приступаючи разом із М. Павликом до видавання місячника „Громадський Друг“, я дав для першого числа того місячника нарис „Патріотичні пориви“, що трохи пізніше сплотив у мене намір, у ряді образків змалювати деякі типи та появи з життя галицько-руської інтелігенції. В тім самім році я познаймився з польським письменником та поетом Миколою Бернацьким, талановитим перекладачем та сатириком, що підписував свої твори псевдонімом. *M. Rodoc*, та з власителем польської книгарні Бартошевичем, що давав наклад на польський тижневик „Tydzien literacki, artystyczny, naukowy i społeczny“. Той тижневик виходив тоді вже п'ятий рік, а панів Бернацького та Бартошевича можна було тоді вважати фактичними його видавцями, хоч вони й не підписувалися. Оба вони були лібералами і признавали себе республіканами, а Бернацький, родом із Конгресівки, що виїхавши з Росії, по кільколітнім побуті в Кракові одержав австрійське горожанство, в своїх поетичних творах та перекладах виявляв недвозначні радикальні симпатії. Для того тижневика я й написав восени 1878 р. чотири нариси під спільним заголовком „Rutency“, та тільки три з них були оголошені друком у тім письмі, а четвертий, що мав титул „Demokrata“ застряг десь у редакційній теці.

Видаючи пізніше окремими книжками свої оповідання, я даремно шукав того річника „Tydzien literacki“ в яким містились мої нариси, щоби в перекладі нанашу мову подати їх до відома нашої публіки. Тільки при кінці 1912 року мені пощастило знайти такий примірник у антикварні гурнда, який був ласкав визичити мені його для dokonання цього перекладу.

Переклад робив я сам, dokonуючи деяких змін супроти польського тексту, які, надіюся, не вийдуть на шкоду літературній вартості тих нарисів. Хоч писані так давно, в моїй молодості, вони, здається мені, ще й тепер не стратили своєї вартости, а може разом із іншими моїми писаннями послужать невеличким антидотом супроти привички деяких молодших наших письменників черпати теми до своїх творів із власної чистої або й зовсім нечистої фантазії, а не з живої дійсности, яка все і скрізь одиноко може бути джерелом живої та плодючої поетичної творчости.

Писано дня 17-XII. 1912 р.

УВАГИ

1) Рутенці.

Всі оповідання, що друкуються під цим заголовком, крім „Патріотичних поривів“, були написані й надруковані на польській мові в журналі „Tydzień literacki artystyczny, naukowy i społeczny“, що видавався у Львові в р. 1878, *Przedmowa* (Передмова). I *Młoda Rus* (Молода русь) в ч. 57, 29 вересня 1878р., II. *Człowiek zwyczajny* (Звичайний чоловік) в ч. 58, виданім 6 жовтня 1878 р., III. *Z. niechęcony* (Знеохочений) в ч. 63, що вийшло 10 листопада 1878 р. „Патріотичні пориви“ друкувалися вперше в одному з перших соціалістичних галицьких видань „Громадський Друг“ (кн. 1, 1878 р.). В 1887 р. друкувалося воно по-польськи в журналі „Ruch“ ч. 10. Всі ці оповідання зібрав Франко в невеличку, книжечку і видав під заг. „Рутенці. Типи галицьких русинів із 60-их та 70-их р.р. мин. в.“ (Львів 1913), звідки вони й передруковуються. Переклади робив сам Франко, вони позначені датою 13 — 16 грудня 1912 року.

2) Сім казок.

Рубач — друкувалося польською мовою 1886 р. в журналі „Przegląd społeczny“ т. II, під псевдонімом „Miron“ По-українському увійшло в збірку „Сім казок“.

Казка про Добробит — була надрукована по-польському 1890 р. в газеті „Głos“. (До оповідання додана увага про вражіння, під яким написано байка). Того ж року вийшла ця казка ще двома окремими виданням по-польському. (видання „Głos“ Варшава, і *Przyjaciel Ludu*). По-українському друкувалася ця казка в радикальному тижневику „Народ“ (ч. 2-3) 1890 р. Увійшла в збірку „Сім казок“.

Звірячий бюджет — друкувалося 1897 р. в радикальному виданні „Громадський Голос“ під заг. „Звіряча конституція“. Вийшло окремою брошуркою цього ж року накладом редакції „Гром. Голосу“ під заг. „Звірячий бюджет“. Увійшло в збірку „Сім казок“.

Історія козуха — по-українському надруковане було 1892 р. в радикальній селянській газеті „Хлібороб“. Того ж року вийшло воно в двох виданнях по-польському „Historya kozucha“ видання „Pamiętka z pierwszego maja“ (Пам'ятка з першого травня) і в газеті „Przyjaciel ludu“. Увійшло в збірку „Сім казок“.

Свинська конституція — друкувалося в радикальному виданні „Громада“ 1896 р. Того ж року в авторським перекладі друкувалося по-польському в „Kurjeri Lwow“, під заг. „Prawo bezrogów“. В 1896 р. друкувалося німецькою мовою під заг. „Das Recht des Schweines“ в віденській газеті „Zeit“, в Німеччині в „Sächsische Arbeiter Zeitung (Dresden)“, в „Münchener Post“ і по різних інших німецьких газетах. Передрукували це оповідання московсько-фільська газета „Русское Слово“ без підпису автора під заг. „Право безроги“, і народовські газети „Батьківщина“ і „Свобода“ під заг. „Право свині“. Увійшло в збірку „Сім казок“.

Гострий прегострий староста — друкувалося в 1897 р. в німецькій газеті „Zeit“ у Відні під заг. „Der stramme Bezirkshauptmann. Ein Lebensbild aus Galizien“. По-українському увійшло в збірку „Сім казок“.

Історія одної конфіскації — під заг. „Die Geschichte einer Confiscation. Ein galizisches Lebensbild“. Німецькою мовою друкувалося в 1899 р. в віденській газеті „Zeit“. Передрукували це оповідання „Berliner Tagblatt“ і „Sonntagsblatt der Neu Vork Volkszeitung“. Українською мовою увійшло в збірку „Сім казок“.

Всі ці оповідання передруковуються зі збірки „Сім казок“ (Львів, 1900 р.).

3) *Місія. Чума. Кавки й сатири.*

Місія — друкувалася в „Ватрі“ 1887 р. Увійшла в збірку оповідань „Місія, Чума“, звідки й передруковується.

В „Зорі“ за 1887 р, ч. 11 появилася рецензія відповідального редактора Григ. Цеглинського на „Місію“. В 17 ч. „Зорі“ Франко листом до редакції відповідає на цю рецензію. Цю рецензію, лист Франка, як також відповідь редакції на лист, вміщаємо, як інтересний матеріал для тодішніх літературних прямуювань, а також, як матеріал для критичної аналізи цього цікавого оповідання Франка.

„Іван Франко відомий в літературі нашій як один з найвидатніших поборників натуралістичного напрямку, в котрий вкладав він весь свій, справді непослідний талант. Проти напрямку годі що казати, бо основою його та суттю

в: об'яви дійсного життя, про те й закиди, які часами підоймаються проти цього напряду, зовсім неоправдані. Література натуралістична став дзеркалом життя, вірним одбитком всіх чеснот і вад суспільних, вірним зображенням, котрих вона не раз сильніше впливає на суспільність, чим і найкраще продумані оповідання суб'єктивної моралізуючої тенденції. Одначе письменник тоді конче мусить стати на становищі об'єктивним: він мусить вважати і студіювати тее життя з його різномірними об'явами та причинами, він мусить знімати його, а не самовільно укладати. До такої об'єктивної студії життя — якраз неспосібна нервова Франкова натура. Він не має терпеливості студіювати життя дійсного, він густо-часто не любить, не терпить його — бо він вже нині сотворив собі окремішний світ, окремішний лад, окремішніх людей, окремішні умови життя і окремішні характери людські, і це все бажає, якнайскоріше в дійснім світі зреалізувати. От і перше, що вражає кожного читача його оповідань, це тая яскрава неправда: ми надіємося бачити дійсний світ, — а бачимо світ Франківський, ми надіємося бачити людей реальних, а бачимо — чисто Франківських. Герої в оповіданнях Франка, чи робітники, чи пани, чи попи, чи хлібороби, це не люди, що вийшли з об'єктивної уваги життя, а люди лише з імени реальні, цілою ж своєю психічною подобою й світоглядом видумані, фантазією письменника суб'єктивно перетворені. Одинокий виїмок становлять: євреї. Ці виходять в його оповіданнях ще найреальнішими. Дієсь це тому, раз, що євреї вже своєю подобою й типічністю не надаються до такої суб'єктивної перетворки, а друге, що письменник мабуть бажає свій ідеальний світ зреалізувати лише в суспільності своїй євреїв лишає такими якими вони є. Така отже чисто суб'єктивна вдача надавалася би ще найбільше до поезії. — І справді, Іван Франко після нашої думки вроджений талант поетичний. Він творить перли там, де на хвилюку призабуде той „своєрідний“ натуралізм; а де ж той „свій“ натуралістичний напрям вносить і в поезію творить ритмовану й римовану прозу. От так зрозумілий „натуралізм“ замість письменникові помагати, в'яже його на кожнім кроці.

Цими увагами ще зовсім не засуджуємо Франкових оповідань: мимо своєї суб'єктивности вони ще не перестають бути цікавими (як прим. і вся поезія суб'єктивно-лірична); вони зображають нам індивідуальний світ письменника, густо-часто поривають своєю думкою, глибокою психологією, а над усе силою дикції — тільки хай не називають

ваються натуралістичними, а радше суб'єктивними. Фікційними, а навіть густо-часто односторонньо тенденційними.

Таким то героєм, як всі інші, є і патер Гавдентій в „Місії“. Патер Гавдентій є собі чоловічок, на котрім піднімає І. Франко свої раціоналістичні проби. Він їде з місією на Підляшшя. Місія не удається. Патер чим скоріше утікає до Галичини. Дорога веде через ліс, густий, великий, в якому патер ніколи ще не був. Тому і весь той фантастичний чар, вся могуча лісова фантазія безконечною хвилею вдарила на його душу. С першу здається йому, що всі ті високі дуби, столітні сосни, — то чорні сутани, що головами сягають неба й безупинно плывуть на схід, на північ... Патер зрадів, бо йому здалось, що це його: *ecclesia militans* ¹! — Але не довго триває радість його. Бо от в ту саму мить із-під ніг тих сутан виринає нове лицарство, земля гороїжиться блискучими, гострими кільцями — шоломами тих лицарів; тисячі лиць ворожо насторожились на патера, тисячі очей стрілами впились у нього тисячі рук грізно підносяться проти нього... і з тисячних уст роздаєсь оглушаючий грім: „Не твоя перемога, *pater*! *Ratio vincit* ²!“ — „*Sanctus, sanctus, sanctus* ³! — скрикує патер і прокидається...

Оде здається нам головна думка оповідання І. Франка. Патер вертається з неудалої місії, побитий, упокорений не чим иншим, як — власною фантазією! Проблематична ж собі й перемога тої „*rationis*“, бо до перемоги її причиняєсь не власна її сила, суть, моральна вищість, а знов — фантазія патрова. Га, коби то всі єзуїти були такими, як патер Гавдентій, і так фантазували, як патер Гавдентій. Легко би ми їх „перифантазували“. Тим часом, звісно, єзуїти найменше руководяться фантазією, а переважно *ratione*, тому й природно *vincit ratio* їх над нашим фантастичним раціоналізмом. Живою ілюстрацією до цього — історія Гнилицька.

Вищезгадана суб'єктивно-поетична вдача пробиваєсь і в наукових працях Івана Франка. Коли дійсний реаліст займаєсь наукою, виходить наука; коли ж поет, — виходить в добрім разі поезія, в лихім: доктринерство. Для приміру наведемо лише його проєкт реформи ґрунтової (поданий в часописи: „*Przegląd społeczny*“ 1887, зом. IV., ст. 323). Переходячи поодинокі проєкти дотичної реформи, як: реформу спадкову, майорати селянські, часткування біль-

¹ Войовнича церква.

² Розум перемістить.

³ Свят, свят, свят.

ших посіlostів поміж селяні т. д.—Франко гравсь ними наче дитина м'ячем. Усі вони очевидно півзасоби, й слова доброго не варті. Єдиний засіб: прийняти проєкт славного американського економіста Джорджа, знести власність особисту (індивідуальну), а завести власність колективно-національну. Значить, нарід, як одинокий властитель землі виділяє: 100 більших посіlostів по 1000 моргів, 5000 середніх посіlostів по 200 моргів, 600.000 дрібних посіlostів по 20 моргів, і справа готова. Хто уступав зі своєї власности на користь немаючих, тому сплатиться індемнізацію. Так одним замахом пера стане новий світ, новий лад, а з ним щастя нове й гаразд новий. Проєкт для американської колонізаційної системи знаменитий—справді й для нас несогірший. У нас додати йому лише ритму й риму, а стане чудовою—дидактичною поемою!

Письменник однак наче сам пересвідчений о неприродності свого натуралізму. Бо коли б він був у сюжеті, характерах людських, то не намагав би він такими „натуралістичними образками“, як от в Місії: „лизання шкіри“, „витікаючий мозок“, „забавка дітей випавшим людським оком“, „різання дітей батьком і матір'ю“ і т. п., в котрих письменник тим завзятіше любується, чим завзятіше читаюча публіка від них одвертається. Вже що, а що, — а це ж напевно сказати можемо, що школа Золі не прийметься серед нашої суспільности, а по крайній мірі в тій драстичній формі ні, в якій її представляє І. Франко. А тим часом немалої наподіває вона шкоди, найбільшої вже тим, що справді талановитий письменник, великої щирости чоловік і невтомилої праці труженик остає майже без впливу на суспільність, серед котрої живе. Авжеж велика штука писати,—каже Брандес,—але ще більша—вжитись у суспільність і писати так, щоб люди читали, читанням переймались і за письменником до лучшего прямували.

Цеглинський Гр.

Письмо до Редакції.

Вельми шановний пане Редакторе.

Прошу вас о поміщення в Вашій цінній часописі „Зоря“ цих кількох уваг в інтересі публічної дискусії над справами літературними, котра єсть головною умовиною їх всестороннього зрозуміння й розвою.

В ч. 11 сьогорічної „Зорі“ помістив д. Ц. розбір мого оповідання „Місія“ (замічу мимоходом: перший,

хоч скількинебудь докладніший розбір моєї праці в галицько-руській публіцистиці). Очевидно, не моє діло судити, наскільки суд критика про мою літературну діяльність і про моє оповідання оправданий. Тільки про дві точки тої критики хотів би я дещо заперімітити. Шановний критик зове мене „одним із найвидатніших поборників натуралістичного напрямку в нашій літературі“, а мої писання натуралістичними, а — дальше виводить (не суджу про те, чи умотивовано, чи ні), що всі герої моїх оповідань „лише з імени реальні, цілою ж своєю психічною подобою й світоглядом видумані, фантазією письменника суб'єктивно перетворені“. Очевидна річ, що в таким разі мої писання не натуралістичні. Питаюсь за тим: на якій підставі шановний критик спершу назвав їх сам натуралістичними (бо я сам ніде й ніколи не називав їх такими), а після відхрещує їх від тої назви?

Впрочім, бажалось би почути від шановного критика трохи докладнішу дефініцію „натуралізму“, бо та, котру він дав, зовсім не підходить напр., до головного представника тої школи — Золя. Яку масу суб'єктивності вносить цей письменник у своє представлення, це бачить кожний, хто прочитав главу з таких його романів, як: „Le Ventre de Paris“, „La faute de l'abbé Mouret“, „Une page d'amour“, „Germinal“ і др. Як виглядає на ділі та об'єктивна творчість Золя, про це міг би шановний критик поінформуватися хоч би з того таки Брандеса, до котрого мене відсилає (гл. його недавній відчит про Золя, виголошений в Петербурзі „Краї“, ч. 19).

Для доказання „неприродности“ мого натуралізму шан. критик наводить з „Місії“ такі „натуралістичні образки“: „лизання шкіри“, „витікаючий мозок“, „забавка дітей випавшим людським оком“, „різання дітей батьком і матір'ю“ і т. і., додаючи, що „в них письменник тим завзятіше любить, чим завзятіше читаюча публіка від них одвертається“. Для чого іменно ці образки натуралістичні — шановний критик не каже. Не каже також, що всі вони взяті з першого розділу мого оповідання, в котрім я представляю деякі події з 1846 — 47 року на Мазурщині. Додам тепер, що ті „неприродні“ образки — іменно не витвір моєї фантазії, а взяті мною живцем, майже дословно, чи то з усних оповідань очевидців (анекдот про гостину Войтаровича в мазурській хаті й „лизання шкіри“ і оповідання про забаву дітей випавшим оком), або з друкованих пам'ятників. Думаю, що не від речі буде навести тут первообраз мого „найнеприроднішого“ „натуралістичного образка“, щоб дати читачеві самому можливість виробити собі суд про те, чи

й оскільки я студіюю дійсне життя. В часописі „Dziennik literacki“ з р. 1863, ч. 35, стор. 275 в безіменних „Wspomieniach Polki“ з р. 1846 і 47 читаємо в описі страшного голоду на Мазурині:

„Wówczas zdarzały się mnogie wypadki żarłocstwa prawdziwe zwierzęcego, na która myśl sama krew w żyłach się scina. I tak na początku 1848 roku przywieziono jakąś wiesniaczkę do Tarnowa, która swoje własne dziecko zjadła. Gdy jej zapytano, czemu by to zrobiła, ona dobrodusznie odpowiedziała:

— Teraz zapusty, wszyscy mięso jedzą, a człowiek biedny niema z kąd wziąć; a to dziecko było i tak biedne (mizerne), zawsze mi cywało (stękało), było by i tak nie żyło; taj ja zgotowałam i zjadłam.

W Krótkim czasie po tym wypadku przywieziono znów 14-letniego chłopca i 10-letnią dziewczynę. Rodzice wyszli z domu na dni kilka na zarobek, nie zostawiwszy dzieciom dostatecznego positku. Wracając do domu. Zastają starsze dzieci smacznie obgryzających paluszki s najmłodszej dzieciny. Zapytany w Tarnowie przez tantejszy trybunał sprawedliwości

— Dla czegoś zabił siostrę?

— Bo mi się jeść chciało.

— A to ty nie wiesz, że to grzech smiertelny zabijać?

— Ou wa, grzech, albow to ja nie widział, jak mój tatuś zabijali, a grzechu nic mieli i nie im za to nie zrobili.

Zjadanie ludzi, a zwłaszcza dzieci było podówczas na porządku dziennym, — додає від себе авторка. — Nigdybym temu nie dała wiary, gdybym jako ówczesny świadek na te kannibalskie (sic!) czyny omal własneni nie patrzyła oczami“

(Тоді було багато випадків людоежерства, що на саму думку про них кров в жилах стиналася. І так, на початку 1848 року привезено якусь селянку до Тарнова, яка свою власну дитину з'їла. Коли її запитали, через що це зробила, вона добродушно відповіла:

— Тепер м'ясниці, всі їдять м'ясо, а бідна людина не має звідки взяти; а ця дитина була і так худенька, завжди стогнала, була би й так не жила, то я зварила і з'їла.

Через короткий час по цім випадкові привезли знову 14-літнього хлопця і 10-літню дівчину. Ці з'їли знову свою 7-літню сестричку. Батьки пішли з дому на кілька днів на заробіток, не залишивши дітям потрібних харчів. Коли повернулися додому, застають, як старші діти смачно обгризують пальчики наймолодшої дитини. Трибунал справедливости в Тарнові запитав:

— По що ти забив сестру?

— Бо мені їсти хотілося.

— А то ти не знаєш, що це смертельний гріх убивати?

— Овва, гріх! Чи ж я не бачив, як мої тато вбивали і гріху не мали й ніхто їм нічого за це не зробив.

З'їдання людей, а головню дітей було тоді на порядку денному, — додає від себе авторка. — Ніколи б я цьому не повірила, коли б я на ці канібальські (sic) вчинки майже власними очима не дивилася).

Шан. критик, безперечно, мав право запитати мене, для чого я, пишучи про ті часи не поминув цих „канібальських“ подій? Це друге діло, тут натуралізм не при чім, і відповіль на це питання явилась би сама собою: не поминув, бо не бачив причини поминати. Коли від подібних образків завзято відвертається та публіка для котрої пише, і котрої смаком руководиться шан. критик, то це мене зовсім не обходить. Та публіка моїх писань, певно й ніяких не читає. А публіка, для котрої я пишу, богу дякувати, не відвертається од мене й не протестує проти того напряду, котрим каже мені йти переконання й особистий темперамент. Як буде дальше, це по словах батька Гомера: „лежить на волі богів“.

Прийміть, вельми поважний Пане Редакторе, запевнення, що Вас щиро поважаю. Ваш Іван Франко.

* * *

Помиляється поважний автор, думаючи рецензентові закинути противоріччя у дефініюванню його літературного прямування. Сказати, що щось з імени реальне, а з дійсности — ні, ще ачейже не єсть суперечністю. Противно тим виявляєсь якраз суперечність самого прямування, що буцім то з імени реальне, а в дійсності інакше, бо раз чисто-суб'єктивне, раз натуралістичне (про цю назву словечко опісля). Правда, що поважний автор ніде до тепер не висказав властивої назви свого прямування, покликуючись однако на первовзір свій — Емілія Золю, оправдує найкраще сам слова й назву рецензента. Бож і Еміль Золя, справді реаліст з імени, але в спорій части — суб'єктивіст, а ще в спорішій — натураліст.

Під натуралізмом розумівмо пряме копіювання життя і всіх його подробиць, всього світла його й всієї тіні його. В науці він великої ваги; він веде до точної обсервації, а тим самим і до точної аналізи. Алеж позаяк науці ходить тільки про річ і то саму річ, тому й не уважає вона на форму ніяку, не гидиться ніякого образу

й ніякої назви; вона записує все, що бачить, своїм питомих іменем. Зате повістеписатель має ще й форму перед собою, він, крім обсерватора, має бути й артистом, А повістеписатель-натураліст приходить якраз в суперечність із тою стороною своєї задачі. Він не може зображати всього, що бачить, і всього називати так, як зове наука, — інакше вийде не діло артистичне, а фотографія, тим гірша, що ся накладає тінню, а він видними, а часто й чутними барвами. Але окрім хиби артистичної, натуралізм веде й до неправди й до погані, що рецензент зазначив лекшим словом „неприродністю образків натуралістичних“. Покажемо це на примірах Іван Франко каже, наприклад, що він свої згадки про „різання дітей батьком і матір'ю“, про „різню панів на Мазурах“ і т. д. взяв живцем з життя. На це наводить і докази. Але на те й доказу не треба, бо з факту самого ніхто йому не може закиду робити, ані яко письменникові, ані яко артистові. Це був факт і автор записує його, яко аберацию людськості від звичайного, морального ладу. Але, коли автор ті факти розмальовує ближче: як мати дитину тримала, як батько взяв миску й казав: *potrzymac pod gardziela, bo krwi szkoda*, як одним замахом перерізав горло, як інші діти опісля кісточки обгризали і. т. і., то поминувши яскраву неправду, щоб автор сам це обсервував або студіював, закривує це на цинічне бабання в тій людській гнилі, котру людськості яко факт витикає.

Наведемо примір ще один. Оповідання про порізаних панів, котрих наче баранів повкидали Мазури на вози, — яко факт і в повісті без догани. Але коли автор розмальовує, „що криваві та полупані голови звисали крізь щєблі та волоклися по снігу, лишаючи за собою слід з крові й витікаючого мозку...“, що руки й ноги, облиті кров'ю, мов зі шкіри обдерті, сторчали з возів на всі боки..., дальше, що одному панові випало око і брати патра Гавдентія найшли його, велике, криваве...“ — то питаємося тепер, чи й це обсервация, чи й це студія? Де, на чім, а вкінці — пощо автор це обсервував? Не виходить це на чисте імагінування, щоб побабратись трошки в тім натуралізмі?

Але сказав би хто, що автор нарочно розмальовує такі факти яскравіше, щоби люди тим лучше собі затирили їх, тим більше обмерзли собі дотичний проступок і тим скоріше від нього відвернулися. На те відповімо, що під тим взглядом має рацію — Еміль Золя, але не має її Іван Франко. У Франції, де поняття моральности таке

елястичне, що густо-часто звичайний проступок покривається то конвенціональною формою, то уровнем покровом темпераменту, конечности, вдачі — для такої суспільности треба різкого слова й яскравої барви, щоби показати, що це, що ви робите, *meussiers*, не конвенціональність, не темперамент, а проступок таки, *meussiers*, проступок! Але у нас, серед нашої суспільности, поняття о моральності інші, у нас ґрунт о много здоровіший, тому й вистане малювання в границях реальних і в артистичній мірі. А хто для такої суспільности, послугується такою самою яскравістю й натуралізмом, як Золя, попадає в таку саму помилку неметодичну, як батько або вчитель, що за маленьку провину зріже дитину згори, що її не тільки не поправить, але й відверне часами на завсідги від себе. Коли п. Ів. Франко каже, що він не дбає про те, що він має своїх читачів, то ми об цім не сумніваємося; але ми би хотіли, щоб такого автора, як Іван Франко, читали не тільки деякі але всі. Але тоді п. Іван Франко зволить прийняти маленьку умову: писати не тільки для деяких, але для всіх, як то, впрочім, дуже гарно умів зробити в „Панських жартах“, „Захарі Беркуті“ та „Яцєві Зелепузі“, творах безперечно, першорядної краси і такої ж ціни.

Редакція

Чума — оповідання це друкувалося польською мовою в журналі „*Przegląd społ*“ під заг. „*I. Dżuma, Obrazki galicyjskie*“. В українському перекладі Б. Щурата під заг. „Чума“ друкувалося в „Зорі“ за 1889 р. В тому ж році під псевдонімом „Мирон“ друкував Франко це оповідання в „Кіевск. старинѣ“ т. XXV. Передруковується зі збірки „Місія, Чума“.

Куди діваються старі роки — друкувалося в „Зорі“ за 1884 р. в новорічному числі. Передруковується зі збірки „Місія, Чума“.

Як пан собі біди шукав — друкувалося польською мовою 1887 р. в журналі „*Ruch*“ ч. 1 під заг. „*W rogoni za biedą. Zimowa baśń*“. По-українському друкувалося в радикальній газеті „Громадський голос“ і вийшло окремою відбиткою в 1896 році. Передруковується зі збірки „Місія Чума“.

Як Русин товкся по тім світі — 1887 р. друкувалося по-польському в журналі „*Ruch*“ під заг. „*Jak Rusin tłukł się po tamtym świecie*“. Українською мовою друкувалося в радикальній селянській газеті „Хлібороб“ 1891 року. Передруковується зі збірки „Місія, Чума“.

Наша публіка — 1897 р. друкувалося в „Житті і Слові“; передруковується зі збірки „Місія, Чума“.

Свиня — друкувалося в „Народі“ під заг. „Свиня. Байка“ 1897 р.; під оповіданням в дата 13 квітня 1890 р. Передруковується зі збірки „Місія, Чума“.

Як то згода дїм будувала — сатира ця друкувалася в „Народі“ за 1890 рік з датою 15 — 19 цвितня 1890 р. Передруковується зі збірки „Місія, Чума“.

Доктор Бессервіссер — друкувалося в „Літер.-Науков. Віснику“. т. I, 1898 р. під заголовком: „Портрети без рамок“ I. Доктор Бессервіссер (Нарис), підписане псевдонімом „Не-Теофраст“. Передруковується зі збірки „Місія, Чума“.

З галицької „Книги Битія“ — оповідання це написане з нагоди антиалькоголічного конгресу в Відні 1901 р. і друкувалося в тижневику „Zeit“ під заголовком „Die galizische Schöpfungsgeschichte. Ein poetisches Märchen aus Galizien“ підписане I. F. Переклад українською мовою друкувався в „Громадськ. Голосі“ за 1901 р. під заг. „Галицька історія про сотворення світу“. Передруковується із збірки „Місія, Чума“.

Будяки — друкувалися в „Нов. Громад. Голосі“ ч. 1 за 1905 р. Рівночасно друкувалися і в «Календарі Руської Бесіди» на 1906 р. Передруковується із збірки „Місія, Чума“.

Хома з серцем і Хома без серця — друкувалося по-німецькому під заг. „Thomas mit dem Herzen und Thomas ohne Herz“ в „Zeit“ за 1904 р. і рівночасно в Neü-Yorker Staatszeitung“. Того ж року друкувалося по-українському в „Літ.-Наук. Віснику“. Передруковується із збірки „Місія, Чума“.

Збірка „Місія, Чума. Казки і сатири“ вийшла у Львові 1906 року.

Передне слово — передруковується із збірки „Рутевці“.

Ів. Лизанівський.

ЗМІСТ

Рутенці (типи й портрети галицьких людей із 60-х та 70-х років минулого віку)

Передмова	7
I. Молода Русь	11
II. Звичайний чоловік	21
III. Знеохочений	31
IV. Патріотичні пориви	41

Сім казок

Рубач	53
Казка про Добробит	64
Звірячий бюджет	74
Історія кожуха	80
Свинська конституція	87
Гострий-прегострий староста	98
Історія одної конфіскати	125

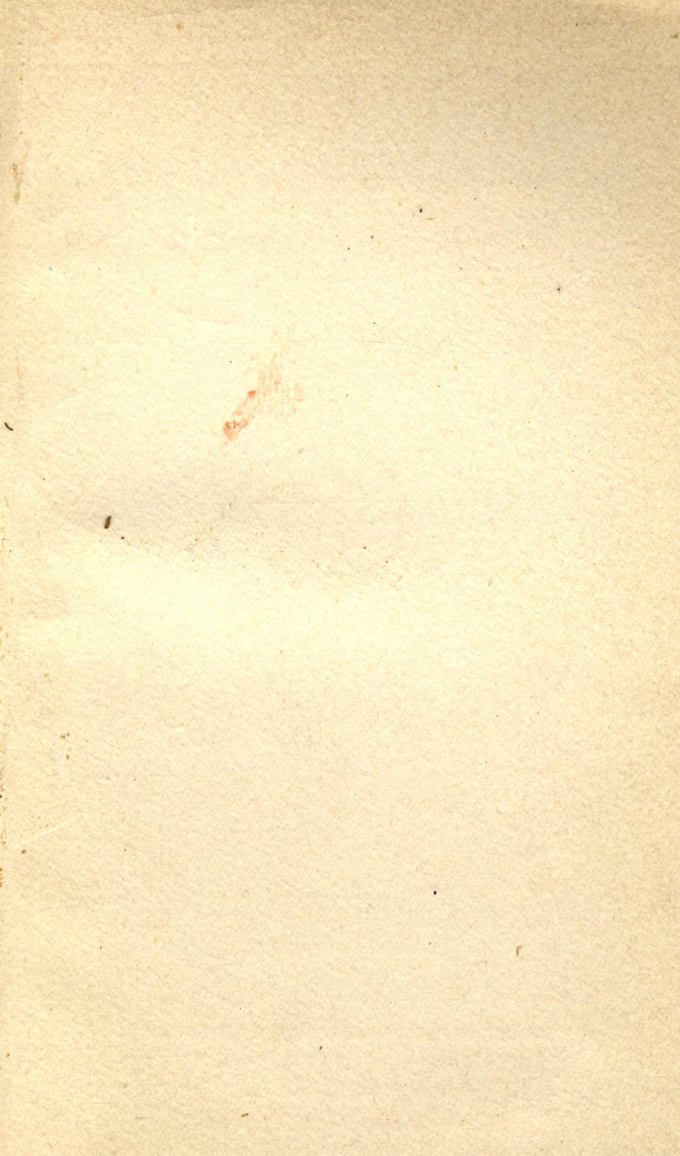
Місія. Чума. Казки й сатири

Місія	143
Чума	192
Куди діваються старі роки	243
Як пан собі біди шукав	250
Як Русин товкся по тім світі	281
Наша публіка	297
Свиня	311
Як то Згода дім будувала	317
Доктор Бессервіссер	330
З галицької „Книги Битія“	338
Будяки	343
Хома з серцем і Хома без серця	350

Додатки

Переднє слово	383
Уваги	389

5525

Ціна 1 карб. 60 коп.

Р

КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЦТВО **РУХ**

Харків, вул. 1-го Травня 11

Телефон 29-84

31.738
7

Ф I
Т-281р

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ЗВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА
Львові.

III

Ів. ФРАНКО

ТВОРИ

VII